त्रिमुर्ती शिक्षण संस्थेचे
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला
व कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान
महाविद्यालय,साक्री जि.धुळे ४२४३०४

Trimurti Shikshan Sanstha,Sakri
Smt. Vimalbai Uttamrao Patil Arts
& Late Dr. Bhaskar Sadashiv Desale
Science College, Sakri Dist. Dhule 434304

नॅक प्रमाणित

- Email : vimalbaipatilcollege@gmail.com
- Web Site : www.vupabsdscsakri.co.in
- Phone : (02568) 240462
- Fax : 02568-240462

Principal
Dr. P. S. Sonawane
M.A.,Ph.D.
Email. pandharinath112@gmail.com
Mob.9404972944

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years.

A.Y.2021-22

Responses-

Kindly refer to the supportive documents attached on the given link.

Sr.	Title of paper	Name of the author/s	Page No.
1	Manvi Swatantryache Kaivari Dr.Babasaheb Aambedkar	Dr. Vasumati Patil	2-6
2	Lokjivanache Tattvdnyan va Aashay Sapann Mhani	Dr. Vasumati Patil	7-11
3	Loksahity : Samajik v Sanskrutik Abhisaran	Dr. Vasumati Patil	12-16
4	Jagtikikaran Ani Aadivasi Lokgite	Dr. Vasumati Patil	17-23
5	Dr.Babasaheb Aambedkarancha Dalit Kavitevaril Prabhav	Dr.Kailas Wagh	24-33
6	Maharashtratil Santache Samaj Prabodhanache Karya	Dr.Kailas Wagh	34-43
7	Dushkalachi Vastvata Chitri Karnari Marathi Gramin Kadambari	Dr. Kailas Wagh	44-50
8	Tahan: Dushkalachyaa Dahaktecha Vastvanubhav	Dr.Kailas Wagh	51-57
9	Naxalism & the Reasons for the Spread of Naxalism	Dr. Dinesh Mali	58-64
10	Agreement on Kashmir Between India &Pakistan	Dr. Dinesh Mali	65-72
11	Krantivirangana Lilatai Uttamrao Patil	Dr.Vijay Desale	73-79
12	Mahatma Gandhi Follower Munshi Mir.Shukrallaha	Dr.Vijay Desale	80-84
13	Khandeshatil Tilak Anuyayanvar Gandhicha Prabhav	Dr.Vijay Desale	85-90
14	Mahatma Gandhi Follower Yashwant Sakharam Desale (Jibhau)	Dr.Vijay Desale	91-98
15	Modinchya Netrutvatil Raloaa Sarakarachya Paranbhichya Kalatil Bharat-Pakistan Sambandh	Prof. Sharad Sonawane	99-104
16	Amerikechya 46 vya Rashtradhyaksh Padachya Nivadnikitil Sattanatya	Prof. Sharad Sonawane	105-110
17	Shrimati Indira Gandhi Jagatik Darjache Bharatiya Mahila Netrutva	Prof. Sharad Sonawane	111-117

2021 55

Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (C)

ISSN-2278-9308
September-2021

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

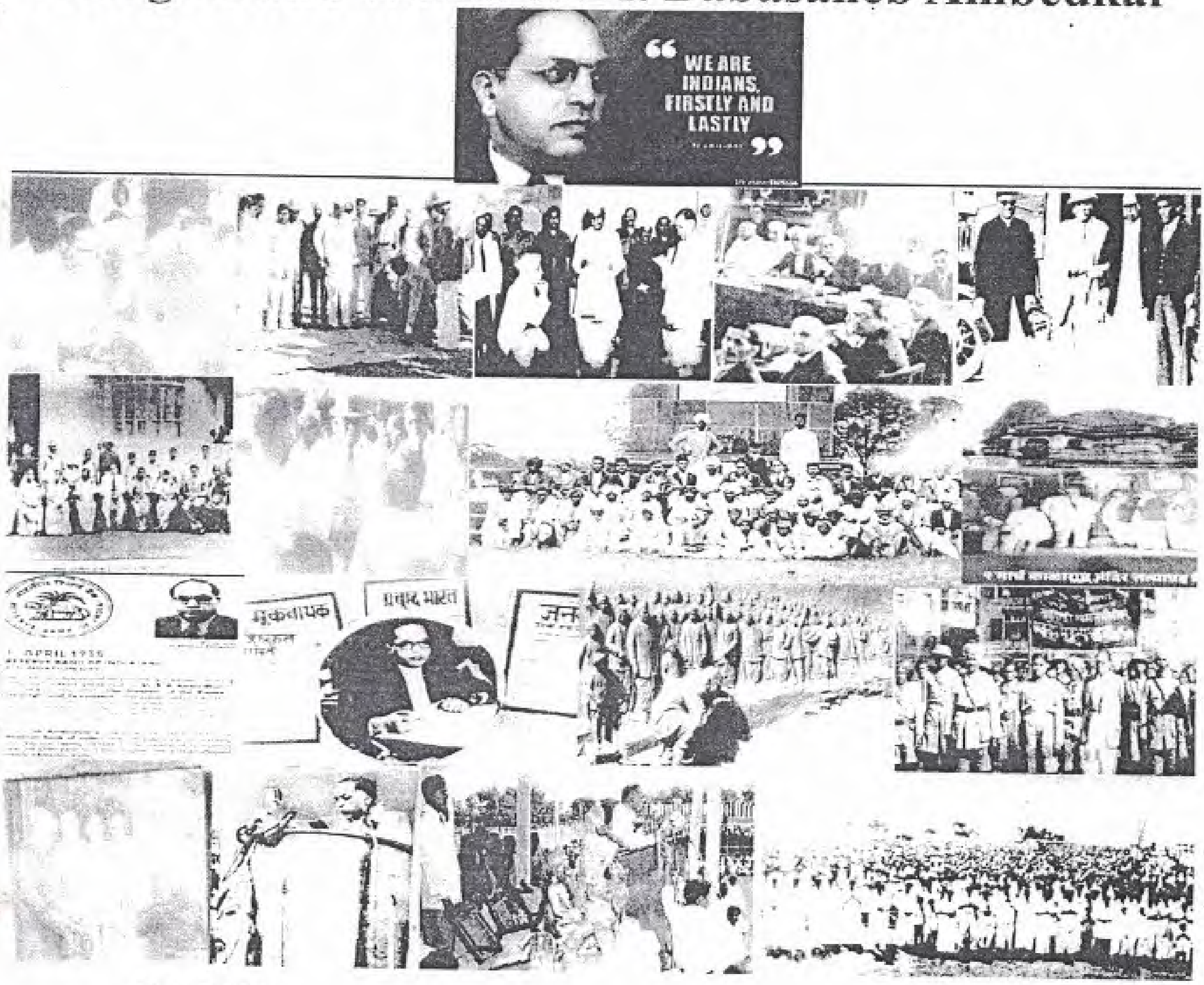

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal,

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar PUBLICATIONS

PRINCIPAL
Science College

ISSN : 2278-9308
September, 2021

56	Annihilation of Caste System in India: A Perspective of Dr. B. R. Ambedkar **Dr. Nisargandh Prabhakar**	228
57	Dr. Ambedkar's Vision For Uniform Education In India **Dr. Prem Bhagwan Acharya**	232
58	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलित चळवळीचे प्रेरणास्रोत **मनिष आत्माराम आवसरमोल**	236
59	स्त्री स्वातंत्र्याचे उद्गाते बाबासाहेब **प्रा. डश. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे**	238
60	आंबेडकरवादी मातंग लेखिका शकुंतला वायदंडे **प्रा. डॉ. शरद गायकवाड**	243
61	बहिष्कृत भारतकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **विकास गवई**	247
62	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नियोजन व समाजकल्याण विषयक विचार **प्रा. डॉ.तरोडे विजय लक्ष्मण**	252
63	मानवी स्वातंत्र्याचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. डॉ. वसुमती पी. पाटील**	255
64	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा मुस्लीम मराठी कवितेवरील प्रभाव **प्रा. वंदना सांडूराव पाटील**	258
65	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार **प्रा.श्री.वैभव नानासाहेब कांबळे**	264
66	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगार विषयक विचार आणि कार्य **प्रा. सुनिल भालेराव पाटील**	268
67	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची जातीअंताची चळवळ **सिध्दार्थ विठ्ठलराव मस्के**	273
68	महिला उध्दाराचे पुरस्कर्ते - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर **डॉ. शुभांगी एस्. माने**	276
69	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा दलित साहित्यावरील प्रभाव **भूषण प्रदीपकुमार देशमुख /डॉ. वंदना स. भोयर**	281
70	आंबेडकरवादी स्वकथन : आठवणीचे पक्षी **डॉ. शिवराज काचे**	285

T.S.S's. Smt. V.U. College Sakri Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 318 (CCCXVIII) C
ISSN : 2278-9308
September, 2021

मानवी स्वातंत्र्याचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. डॉ. वसुमती पी. पाटील
मराठी विभाग प्रमुख,व्ही. यु. पाटील कला व कै. डॉ. सी. एम. देसलेविज्ञान महाविद्यालय,
साक्री जि. धुळे

असामान्य, दूरदर्शी बुध्दिमत्ताच्या सामर्थ्यावर जग आकलन करणारे व अतुलनीय व्यक्तिमत्व असलेले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण वेगवेगळया क्षेत्रातील देश-विदेशातील पदव्या, पत्रकारिता, प्रवास, पत्रव्यवहाराने त्यांनी टिकवून ठेवलेला प्रचंड लोकसंग्रह यातून त्यांचा ज्ञानप्राप्ती बाबतचा दृष्टिकोन दिसून येतो. कोणते ही हक्क मिळवून घेण्यासाठी संघर्ष करण्याची त्यांची तयारी ही त्यांना अनुभवातून प्राप्त झालेली होती, त्या अनुषंगाने त्यांनी घेतलेल्या अगणित सभा, संमलेने, चर्चा, संवाद, मोर्चे, सत्याग्रह, चळवळी यांमधून त्यांनी जी काही भाषणे केली आहेत त्यांचा सार परिवर्तनाच्या उज्वल प्रकाशाकडे नेणारा आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व विज्ञाननिष्ठा हे त्यांचे अत्यंत जिव्हाळयाचे व चिंतनाचे विषय होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या चिंतनामधूनच समग्र मानवकल्याणाचा आग्रह दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही केवळ एक व्यक्ती नसून प्रेरणादायी विचार आहे. सुप्त अवस्थेतील समाजाला जागृत करणारी ही प्रवाही विचारधारा आहे. राष्ट्रनिष्ठा आणि देशप्रेम हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनाचे अंग आणि कार्याचा अविभाज्य असा जणू भागच असून त्यादृष्टीने त्यांचे कार्य होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राष्ट्रनिष्ठा बाबतीत एक महत्वपूर्ण विचार स्पष्ट केलेला दिसून येतो की, विविधतेतील एकता असे फक्त घोषणा देऊन चालणार नाही कारण राष्ट्र म्हणजेच एकात्मता, सर्व एक असणे. परंतु भारतातील फार मोठा जनसमूह हा जातीच्या आणि अस्पृश्यतेच्या नावाखाली वेगळा पडत असल्याने त्या वंचित जनसमूहाला बाबासाहेबांनी आपल्या विचार व कार्याने प्रेरित करून मुख्य प्रवाहात आणून मोठे कार्य केले आहे. त्यामागे त्यांनी राष्ट्रीय सन्मान आणि सामाजिक एकता या दोन गोष्टी महत्वपूर्ण मानल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सदैव भाषावाद, जातिवाद आणि सांप्रदायिकता यांच्या विरूध्द आवाज उठविलेला आहे. भारतीय संस्कृती विषयी आदर, अभिमान बाळगणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारताच्या इतिहासात एक महान व्यक्तिमत्व आहे.

भारत कृषीप्रधान देश आहे. औद्योगीकरणाकडे वाटचाल करणाऱ्या देशाचे शेतीशी अतूट नाते असावे असे त्यांचे मत होते. कारण शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग शेतकऱ्यांच्या, कामगार, शेतमजूरांच्या हितासाठी निर्माण करणे आवश्यक आहे. असे झाल्यास समान लाभ वाटणी होऊ शकते. शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवून त्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्याकडे त्यांचा कल होता. कृषीप्रधान देशामध्ये पाणी आणि विद्युत याचा पुरवठा समतोल असला पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोत पध्दत नष्ट करण्यासंबंधीचे विधेयक आणले व शेतकऱ्यांच्या हिताचा, समान हक्काचा विचार केला. त्यामागे राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना दडलेली दिसून येते. अभावग्रस्त समाजामध्ये हक्कांची जाणीव करून दिली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांचे होणारे शोषण व पीडित अवस्था हे केवळ तळागाळातील स्त्रियांचीच नाही तर उच्चवर्णीय स्त्रियांबाबतीत ही दिसून येते हे त्यांनी जाणले होते. स्त्रियांना या अवस्थेपासून मुक्तता देण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजेच कायदा होय. स्त्रियांमध्ये स्वाभिमान व प्रबोधन जागृत व्हावे यासाठी आणि स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी कायदा किती उपयुक्त आहे हे त्यांनी आपल्या प्रबोधनातून पटवून दिले आहे. आपल्या भारत

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –7.675,Issue NO, 318 (CCCXVIII) C
ISSN : 2278-9308
September, 2021

देशात अनेक धार्मिक ग्रंथांनी मानवी जीवनाला दिशा देण्याचे नियंत्रण करण्याचे काम केले आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या भाषणांमध्ये स्त्रियांना मोलाचे मार्गदर्शन केलेले दिसून येते. त्यांच्या मतानुसार त्यांनी मुलींनी लग्नानंतर वैवाहिक जीवनात पतीसोबत मैत्रीपूर्ण व्यवहार करून प्रत्येक कार्यात सहकार्य करावे किंवा जर संसारात पत्नीला गुलामासारखी वागणूक मिळत असेल तर तिथे प्रतिकार, संघर्ष करून न्याय मिळवायला शिकले पाहिजे असा उपदेश केला आहे. ज्या समाजातील स्त्रियांची प्रगती झाली असेल तो समाज खरा प्रगतीशील असतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदेमंत्री झाले व त्यांनी घटनेची बांधणीच समता, स्वातंत्र्य, न्याय व बंधुता या चार मूलतत्त्वांवर केली. संविधानाच्या 14 व्या कलमात भारतीय व्यक्तीस कायद्याचे समान संरक्षण मिळावे. स्त्रीजीवनाच्या बाबतीत एक बाब म्हणजे लिंगभेदाच्या नावावर आज ही अत्याचार होतांना दिसतात. त्याचबरोबर शिक्षणाचा अधिकार देखील स्त्रियांना नाकारलेला होता. परंतु डॉ. बाबासोहब आंबेडकरांच्या संविधान समतेच्या आधारावर विकासाची समान संधी मिळाल्यामुळे शिक्षणच नाही तर अर्थार्जन, स्वावलंबन, सशक्तीकरण या सर्व बाबतीत महिलांची आगेकूच ठरली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना स्त्रियांची अवस्था अस्वस्थ करीत असे. स्त्रीचे परावलंबित्व त्यांना सहन होत नसे. त्यासाठी त्यांनी स्वत:चे सर्व पांडित्य पणाला लावून, प्रकृती अस्वस्थ असूनही हिंदू कोड बिलाचे काम हाती घेतले कारण त्यांना ठाम विश्वास होता की त्यामुळे स्त्री-पुरूष समानता प्रस्थापित होईल त्यासाठी जुन्या कायद्यांची संहिता आधी बदलली पाहिजे व ती स्त्री केंद्री बनविली पाहिजे. असा उदात्त हेतू त्यामागे होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या उदात्त हेतूमुळेच महिला आज भारतात स्वत:च्या मुक्तीचा मार्ग कायद्याची शिदोरी घेऊन पुढची वाटचाल करीत आहेत. एका अर्थाने स्त्रियांच्या उत्थानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अतुलनीय आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही आणि लोकशाहीची मूल्ये यांचे महत्व पटवून देतांना मतदानाचा अधिकार देशातील सर्वच वर्गांना मिळाला पाहिजे. यावर राष्ट्राचे भवितव्य ठरत असते असे नमूद केले होते. डॉ. बाबासाहेबांनी मानवीय मूल्ये, संविधान, लोकतंत्र या बाबींवर सतत भर देत लोकशाही जोपासण्याचे महत्वपूर्ण राष्ट्रीय कार्य केले आहे. सामाजिक, राजकीय लोकशाहीचा आग्रह धरला. स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या मानवी मूल्यांचा स्वीकार बौध्द धर्माने केला आहे. नैतिक आचरण असलेला बौध्द धर्म बाबासाहेबांनी स्वीकारला. त्यामागील भूमिका उदात्त आहे कारण बुध्द धम्म हा जीवनाचा असा मार्ग दाखवितो की त्यामध्ये उच्च नीच भेद नाही, शोषण नाही, सदाचार, नैतिकता या गोष्टींना विशेष प्राधान्य दिले आहे. व्यक्ती, समाज, राष्ट्र आणि जगाला नैतिक मूल्यांचा पाठ देणारा व उन्नतीच्या मार्गावर घेऊन जाणारा हा जीवनमार्ग स्वीकारून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सार्वभौम मूल्ये जपण्यासाठी प्रयत्न केले. कारण भारतीय समाजव्यवस्थेला समता, बंधुता व स्वातंत्र्याच्या पातळीवर आणून लोकशाहीला पोषक वातावरण त्यांना निर्माण करावयाचे होते. वास्तवतेच्या आधारावर त्यांनी आपले विचार, निष्ठा, प्रयत्न सतत जिवंत ठेवले त्यामुळेच इतिहासात त्यांच्या कार्यास तोड नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांच्या कार्यामुळे नाकारलेल्या वर्गासाठी संजीवनी होते. त्यांच्या जीवनातील संघर्ष प्रत्येकासाठी प्रेरणादायी होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाच्या उज्ज्वल भवितव्यासाठी अथक प्रयत्न केले. प्रत्येक क्षेत्रात मग ते आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक कोणतेही असो त्यांनी परिस्थितीचे योग्य विश्लेषण करून वैचारिक अधिष्ठान देऊन राष्ट्रीय एकात्मकता जपण्याचे अतुलनीय कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे. लोकशाहीतील काही उणिवा डॉ. बाबासाहेबांनी दाखवून त्यामध्ये सुधारणा आवश्यक आहेत जसे की विभूति पूजा, जाती व्यवस्था, आर्थिक-सामाजिक न्यायाची आवश्यकता होय. त्यामुळे देशासाठी रक्ताचा शेवटचा थेंब असेपर्यंत त्यांची लढण्याची तयारी व स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ पटवून देण्यासाठीची तळमळ प्रखर होती. संकुचित धार्मिकता डॉ. आंबेडकरांना मान्य नव्हती. कारण मानवी जीवन पर्यायाने समाजजीवनाच्या प्रगती विकासासाठी धर्म हा उदात्त भाग आहे हे

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Dist Dhule

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308

Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 318 (CCCXVIII) C | September, 2021

नाकारता येणार नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या वृत्तपत्रांमधून समाजातील विषमता, सांस्कृतिक अहंकार, नेतृत्वामधील विसंवाद याविषयी विचारमंथनातून नवा समाज कसा असावा याविषयी मार्गदर्शन केले. डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या लेखानातून तर्कशुध्द, परखड आणि अंतर्मुख विचार मांडलेले आहेत. विविध विषयांना स्पर्श करीत आत्मभान, स्वाभिमान अस्मिता जागृत करण्याचे त्यांचे प्रयत्न होते. विषय मग तो बालविवाहापासून ते शिक्षण, शेती, महिला इ. परंतु त्या सर्व विषयांमागे सूत्र एकच असे की सामाजिक-सांस्कृतिक आणि नवसमाजनिर्मिती हेय होते. स्वत:च्या विशिष्ट लेखन शैलीमुळे वृत्तपत्रसृष्टीला एक जनजागृतीचे वेगळे परिमाण त्यांनी दिले हे नाकारता येत नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजक्रांतिकारक महापुरूष अद्वितीय बुध्दिमत्ता, दूरदर्शीपणा, चिंतनशीलता, विचारवंत, दिशादर्शक म्हणून इतिहासात अजरामर आहेत.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. द. न. गोखले – डॉ. आंबेडकरांचे अंतरंग
2. समाधान महाजन – आधुनिक भारताचा इतिहास
3. डॉ. एस. एस. गाठाळ – आधुनिक भारताचा इतिहास
4. शेषराव मोरे – डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक धोरण
5. धनंजय कीर – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

T.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

65

Shodh-Rityu तिमाही शोध–पत्रिका

PEER Reviewed & Refereed JOURNAL

ISSUE-25 **VOLUME-2** IMPACT FACTOR - **SJIF-6.586,** IIFS-4.125,

ISSN-2454-6283 जुलाई-सितंबर 2021

AN INTERNATIONAL MULTI-DISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

शुक्रवार 30 जुलाई, 2021

सम्पादक

डॉ.सुनील जाधव ,नांदेड

9405384672

तकनीकी सम्पादक

अनिल जाधव, मुंबई

पत्राचार हेतु पता–

महाराणा प्रताप हाउसिंग सोसाइटी, हनुमान गढ़ कमान के सामने, नांदेड–431605

T.S.S's. Smt. V.U.Patil ... College Sakri ... Dist.Dhule ... Dr.B.S. Desale Science

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSUE-25 VOL-2 IMPACT- SJIF-6.586, IIFS-4.125, ISSN-2454-6283 जुलाई-सितंबर,2021

अनुक्रमणिका

01."भारतीय संस्कृति एवं मध्यमवर्गीय समाज में वृद्धावस्था का पीड़ा बोध और बीच की रेत : डा0 विश्वनाथ प्रसाद"–*रूबी सिंह*.....5

02.लोकजीवनाचे तत्वज्ञान व आशयसंपन्न म्हणी–*प्रा. डॉ. वसुमती पी. पाटील*.....8

03.अस्मिता,अस्तित्व औरअधिकार केलिए संघर्षरत भारत का मजदूर वर्ग और केदारनाथ अग्रवाल की कविताएँ–*पवन कुमार रावत*.11

04.संत रविदास जी के काव्य में मानवतावाद–*काना राम*.....14

05.रामचन्द्रिका में भारतीय संस्कृति के विविध आयाम–*डॉ.प्रेम प्रकाश शर्मा*.....17

06.लोक गीतों में उराँव लोक गीत का प्रयोजन–*बीना कुमारी उराँव*.....19

07.पत्रकारिता के विवधि रूप एवं हिन्दी भाषा का स्वरूप–*डॉ. मुकेश भार्गव*.....21

08.गुरदयाल सिंह एवं फणीश्वरनाथ रेणु के उपन्यासों में रिश्वत एक अध्यय–*सुनीता देवी [1] डॉ.हरदीप सिंह [2]*.....23

09.समर शेष है : एक निम्न–वर्ग की यतीम की गाथा–*रूपधर गोमांगो*.....26

10.ऑनलाईन शिक्षा : प्राथमिक शिक्षा के संदर्भ में अध्ययन–*डॉ.अश्वनी [1], डॉ.अजीत कुमार बोहत [2]*.....29

11.ह्रासोन्मुखी लोकतान्त्रिक मूल्य एवं राग दरबारी–*डॉ.संजय कुमार सिंह*.....33

12.'किन्नर' जीवन का यथार्थ–*डॉ0नरेश कुमार*.....35

13.आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर तथा परनिर्भर मुस्लिम महिलाओं की स्थिति का तुलनात्मक अध्ययन–*डॉ.यतीन्द्र सिंह*,.....38

14.मीडिया की भाषा और माध्यम–*डॉ.विजयसिंह ठाकुर*.....42

15.अण्णाभाऊ साठेः मराठीतील बहुपेडी लेखक–*प्रा.सखाराम मालके*.....43

16.'छिन्नमस्ता' उपन्यास में नारी सशक्तिकरण–*डॉ0राजीव कुमार*.....46

17.कबीर की धर्मसाधना : डा0 रामचन्द्र तिवारी–*ऋतुराज यादव [1], डा0 राजेश कुमार तिवारी [2]*.....48

18.भारतीय किसान संघर्ष जारी है–*डा.देविदास गोपलराव बोर्डे*.....50

19.मालती जोशी के कथा साहित्य में दहेज उत्पीड़न की समस्या–*नीरज, शोधार्थी*.....52

20.मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में राजनीतिक समस्याऐं–*डॉ. अर्चना चंद्रकांतराव पत्की*.....55

21.Cultural Optimism of Indian Society-*Dr. Santosh Shukla*.....57

22.'आवाँ' उपन्यास में स्त्री विमर्श–*डॉ.पी.के.प्रतिभा*.....58

23.सूर्यबाला के कथा साहित्य में सांस्कृतिक परिदृश्य–*सीमा देवी*.....60

24.उपन्यास विधा–*डॉ.शिंदे अनुराधा*, देगलूर.....63

25.कलात्मक अभिव्यक्ति हेतु विभिन्न कलाओं की अन्तः प्रेरणा : जगन्नाथ मुरलीधर अहिवासी के विशेष संदर्भ में–*डॉ.वर्षा सिंह*.....64

26.माध्यमिक शासकीय विद्यालयों के शिक्षक–शिक्षिकाओं की कार्य संतुष्टि का तुलनात्मक अध्ययन–*डॉ. दीप्ति सक्सेना*.....66

27.'रुको रुको रामराज आ रहा है' में बहिष्कृतों के जीवन का यथार्थ–*डॉ.मिलिंद बनकर*.....70

28.साहित्य एवं पर्यावरण–*डा0 सविता*.....72

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

ISSUE-25 VOL-2 IMPACT- SJIF-6.586, IIFS-4.125, ISSN-2454-6283 जुलाई-सितंबर,2021

हो।"⁵डा0विश्वनाथ प्रसाद के समकालीन वृद्ध विमर्श के अनेक उपन्यास लिखे जा रहे थे जिनमें कुछ प्रमुख उपन्यास वृद्धों की पीड़ा बोध एवं उनकी जीवन शैली को आधार बनाकर लखे गये उनमें से 'मस्तराम कपूर का उपन्यास 'विषय' (1997), पंकज विष्ट का उपन्यास– "उस चिड़ियाँ का नाम" (2005), काशीनाथ सिंह का उपन्यास–रेहन पर रघु (2006), चित्रा मुद्गल का उपन्यास– 'गिलीगडू' (2010), हृदयेश का उपन्यास–'चार दरवेश' (2011), अज्ञेय जी का उपन्यास– 'अपने–अपने अजनबी' कृष्णा सोबती का उपन्यास– 'समय–सरगम' तथा ममता कालिया का उपन्यास– 'दौड़' आदि। इन सभी उपन्यासों में वृद्ध विमर्श को बखूबी देखा जा सकता है, जो वृद्ध जीवन की मार्मिक स्थितियों का वर्णन करते हैं। वृद्ध जीवन को लेकर डा0 विश्वनाथ प्रसाद जी इस उपन्यास में लिखते हैं–'बूढ़ा शब्द तिरस्कार' से लबालब भरा था। जो काम करने में असमर्थ हो, पराश्रित हो, घन रहते हुये भी उसके भोग की शक्ति न हो, किसी समाज में भी बैठने के लायक भी न हो। जिसके लड़के तक धकेल कर बाहर कर दें– वह है बूढ़ा।"

सारांश–भारतीय संस्कृति में मध्यमवर्गीय समाज अपने कर्तव्यों का निर्वहन करना चाहता है किन्तु परिस्थितियाँ उसे विवश करती है कि वह अपने कर्तव्यों का पालन ठीक ढंग से नहीं कर पा रहा है। मध्यमवर्गीय समाज में वृद्धावस्था का पीड़ा बोध समुचित व्यवस्था न होने पाने के कारण अत्यधिक बढ़ता जा रहा है। वृद्ध विमर्श वर्तमान की आवश्यकता है क्योंकि वृद्धों को आज बोझ माना जाता है। संयुक्त परिवार से एकांकी परिवार बढ़ने के कारण वृद्धावस्था में पीड़ा अत्यधिक बढ़ी है साथ ही वृद्धों ने अपनी संस्कृति को अपना कर्म माना है। आज हमें अपने वृद्धों से अपने संस्कारों को सीखना है आने वाली पीढ़ियों को संस्कारित करते हुये चलना है। भारत की संस्कृति बहुत ही प्राचीन है जिसमें अनेक आने वाली पीढ़ियां भी अपना योगदान देंगी, इसी योगदान को अपने घर के बुजुर्गों से सीखना है उनका आदर करना ही पीढ़ीगत संस्कार होंगे जो हमें आगे बढ़ने की राह दिखाएंगे।

संदर्भ सूची–1.डॉ0विश्वनाथ प्रसाद–बीच की रेत (2005), गंगा प्रकाशन, दिल्ली, पृ0सं05। 2.डॉ0विश्वनाथ प्रसाद–बीच की रेत (2005), गंगा प्रकाशन, दिल्ली, पृ0सं011 3.डॉ0विश्वनाथ प्रसाद–बीच की रेत (2005), गंगा प्रकाशन, दिल्ली, पृ0सं069 4.डॉ0विश्वनाथ प्रसाद–बीच की रेत (2005), गंगा प्रकाशन, दिल्ली, पृ0सं0146 5.डॉ0विश्वनाथ प्रसाद–बीच की रेत (2005), गंगा प्रकाशन, दिल्ली, पृ0सं0150 6.भारतीय संस्कृति की रूपरेखा–(2018) बाबू गुलाब राय, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली। 7. भारतीय संस्कृति (2017) जीतेश नागोरी/कान्ता नागोरी, साहिल प्रकाशन, जयपुर। 8.डॉ0विश्वनाथ प्रसाद–सौन्दर्य और सौन्दर्यानुभूति (1998), अनामिका प्रकाशन, इलाहाबाद। 9.डॉ0विश्वनाथ प्रसाद–चौरे का दीया (2000), वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली। 10.डॉ0विश्वनाथ प्रसाद–ज्योति का काल मुकुट (2016), मीरा पब्लिकेशन, इलाहाबाद।

02.लोकजीवनाचे तत्वज्ञान व आशयसंपन्न म्हणी

–प्रा. डॉ. वसुमती पी. पाटील
मराठी विभाग प्रमुख,
व्ही. यु. पाटील कला व कै. डॉ. बी. एस. देसले विज्ञान
महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे, महाराष्ट्र

मानवाचे सर्व दैनंदिन व्यवहार भाषा या माध्यमातून पार पाडले जातात. अर्थात विचारभावना यांचा विनिमय प्रभावीपणे होत असतो. भाषा ही व्यक्तीच्या अनुभव विश्वाशी आंतरिक धाग्याने विणलेली असते. लोकजीवनातील अनुभव आणि त्याची अभिव्यक्ती, तसेच प्रयोजनयांचे भाषेमध्ये प्रकटीकरण झाल्यामुळे त्याचे जिवंत–प्रभावी असे प्रतिबिंब लोकसाहित्यामध्ये उमटलेले दिसते. लोकसमुहाच्या जीवन संदर्भासह, परंपरेने आविष्कृत होणारा शाब्द आविष्कार लोकसाहित्यात समाविष्ट आहे.

लोकजीवनामध्ये सातत्याने प्रवाही असणाऱ्या म्हणी प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहेत. म्हणींचे एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे हस्तांतरित होणे यामुळे त्या–त्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती, लोकमानसाच्या विविध अवस्था, छटा याविषयी माहिती मिळते. लोकसाहित्यातील 'म्हणी' हा मौखिक वाङ्मय प्रकार लोकजीवनामध्ये लोकप्रिय आहे.'म्हण' हा शब्द संस्कृत भण' धातूपासुन अपभ्रंश होऊन बनलेला आहे. अर्थात जे म्हणण्यातयेते ती म्हण. अनेक अभ्यासकांनी म्हणींच्या व्याख्या केलेल्या आहेत. वि. वा. भिडे लिहितात की,

'ज्यात काही अनुभव, उपदेश, माहिती, सार्वकालिक सत्य किंवा ज्ञान गोविलेले आहे, ते अल्प शब्दात्मक आहे. त्यात काही चटकदारपणा आहे आणि लोक संभाषणात जे वारंवारयोजतात असे वचन किंवा वाक्य म्हणजे म्हण होय.'[1]

अर्थात अनुभवातून आलेले परंतु अधिक तपशील, पाल्हाळ न मांडता कमी शब्दात दिलेले शहाणपण की जे लोकजीवनातील सत्यता आहे. पुढील पिढीला नकळतपणे त्यातील अनुभवसिध्द संस्कारांचे सिंचन होत असते. म्हणींचा लोकांकडून सहज स्वीकार केला जातो. मोजक्या शब्दातील व्यापक आशय संपन्न म्हणी व्यवहारनीतीची शिकवण देतात त्या अनुषंगाने दुर्गा भागवत म्हणतात त्याप्रमाणे

'म्हण म्हणजे कुठले तरी अगदी खाजगी, वैयक्तिक असे सत्य अगदी सूत्ररूपात आणि ठासून सांगणारे वचन. हे वचन सूत्र स्वरूप असल्याने ते अगदी लहान क्षेत्रातून निघून अधिक व्यापक क्षेत्राला लागू पडणारे असते हे सर्वसामान्य सत्य कधी

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts College Sakri
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSUE-25 VOL-2 IMPACT- SJIF-6.586, IIFS-4.125, ISSN-2454-6283 जुलाई-सितंबर,2021

साहित्यिक शैलीत तर कधी केवळ वस्तुस्थिती निदर्शक असे वर्णनात्मक असते.[2]

लोकजीवनातील सत्य या म्हणींमधून व्यक्त होत असते त्यांची मांडणी सूत्ररुपात–अल्पशब्दात झालेली असते परंतु आशय अर्थ मात्र व्यापक स्वरूपाचा असतो.

लोकजीवनात परंपरेने चालत आलेल्या म्हणींमधून जीवनाचा सार–तत्वज्ञान डोकावते. तत्वज्ञान म्हणजे जीवनाची कला होय. सुखी समाधानी, सद्वर्तनी, निष्ठावंत, विचार–आचारांचे अधिष्ठान असलेले प्रभावी साधन म्हणून तत्वज्ञान जीवनाचा अर्थ, जीवनाचे प्रयोजन, प्रेरणा देण्यास सहाय्यभूत होत असते. डॉ. प्रभाकर मांड म्हणतात त्याप्रमाणे,

म्हणीत जीवनाचे तत्वज्ञान साठवलेले असते. म्हणीतून जीवन व्यवहाराचे तत्वज्ञान, जीवनातील सत्य अत्यंत संक्षेपात, स्फटिकाच्या स्वरूपात प्रकट झालेले आहे. एकूणच समाजाच्या समृध्द अनुभवातून प्राप्त झालेल्या शहाणपणाचे सार आहे.[3]

लोकजीवन दर्शनात म्हणींचे महत्व त्यांच्यातील आशय संपन्नतेमुळे स्पष्ट होते. म्हणींमध्ये आशयसंपन्नता ही म्हणींचे विषय, भाषा, समाज, संस्कृती यांमुळे आलेली असते. त्यानुसार मानवी जीवन विषयक चिंतन त्यामधून व्यक्त होतांना दिसते. तसेच त्या चिंतनासाठी त्या–त्या समाजातील नैतिक मूल्य, उत्तम आचरण, वैचारिक अधिष्ठान, सुख–दुःख, अनुभव–शहाणपण याबाबतीत सूक्ष्म निरीक्षण केले जाते. म्हणींमधील आशय हा एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीला जीवनधारणा संदर्भात बोध देणारा असतो. लोकमानस निर्मित म्हणी मनाला थेट भिडतात. म्हणी या चटकदार, रंजक किंवा चमत्कृतीपूर्ण पध्दतीने समाजमनाला आविष्कृत करीत असतात त्यामुळे त्या सहजमान्य किंवा बहुजन मान्यता पावलेल्या असतात. म्हणी जीवनमार्गातील आव्हानांना पेलण्याकरिता नैतिक बळ देण्यास आधारभूत ठरतात.

आज माहिती–तंत्रज्ञानाच्या युगात वावरत असतांना केवळ 'गती' हे एकच ध्येय मानवासमोर आहे. धकाधकीच्या युगात ध्येय साध्य करतांना माणूस माणसापासून दुरावत चालला आहे. अशा वेळी जीवन विषयक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी कसे व्यवहार–आचरण असावे या विषयीचे शहाणपण म्हणींमधून मिळते. त्या संदर्भात 'अपौरूषेय वाङ्मय' या ग्रंथात कमलाबाई देशपांडे लिहितात की,

'थोड्या जागेत जितका अर्थ सामावेल तितका सामावून घेणे व मुरलेल्या लोणच्याप्रमाणे मुरलेले अनुभवाचे शहाणपण लोकांना सांगणे हे म्हणींचे काम. येथे 'शहाणपण' अभिप्रेत असते मनोरंजन नव्हे.[4]

म्हणींमधील शहाणपण हे अनुभवांच्या समृध्दतेमुळे निर्माण झालेले असते हे नाकारता येणार नाही. आज मात्र मानवाच्या प्रगतीचा आलेख उंचावत असतांना सामाजिक व पर्यायाने सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवण्यासाठी मौखिक परंपरेने चालत आलेले लोकसाहित्य मार्गदर्शक ठरते. मग ते लोककथा, लोकगीत, लोकनाट्य, म्हणी–वाक्प्रचार–उखाणे असो. कारण मानवाच्या परिवर्तनीय शैलीमुळे मानसिक जाणीव आणि मूल्यविचार यांच्यामधील अंतर कमी झालेले आहे. लोकजीवनात एक आचारसंहिता असते. ज्या अनुषंगाने आशयघन म्हणींचा विचार केल्यास म्हणींच्या वर्गीकरणाचा मुद्दा स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. देव–देवतांवर नैतिक गोष्टींवर, व्यवहार ज्ञान, वृत्ती–प्रवृत्तींवर आधारित अशा वेगवेगळ्या म्हणी आढळतात. किमान असे ही दिसते की आशयानुसार, विषयानुसार म्हणींचे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. या संदर्भात डॉ. शरद व्यवहारे यांचे मत

'म्हणींची व्याप्ती व्यापक असल्यामुळे आणि संपूर्ण जीवनाला ती व्याप्त असल्यामुळे म्हणीत विविधता दिसते. तसे तर एक म्हण दुसऱ्या म्हणीसारखी नसते. अर्थाच्या दृष्टीने ती स्वयंपूर्ण असते. असे म्हणता येईल.[5]

म्हणींचा आशय–विषय आणि भावार्थ समजल्याशिवाय म्हणींचे वर्गीकरण लक्षात येत नाही. म्हणींच्या माध्यमातून नीतितत्वाचे धडे दिले जातात. त्यामुळे समाजाची आचारसंहिता पाळली जाते. आचरण, व्यवहार याविषयी मार्गदर्शन मिळते. जसे की 'कर नाही त्याला डर कशाला', 'टाकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवपण येत नाही', 'देव तारी त्याला कोण मारी' यामधून जीवनातील संघर्ष, पेच प्रसंगातून बाहेर पडल्याशिवाय यशाला मार्ग सापडत नाही. व्यवहारात चुकीचा मार्ग अवलंब केला नसेल तर भीती कसलीच नसते. लोकजीवनातील धार्मिक, सामाजिक, आचारसंहिता जोपासण्यासाठी अशा आशयसंपन्न म्हणी मार्गदर्शक ठरतात.

बदलत्या काळानुसार चंगळवाद, नवीन मूल्य, जुनी मूल्ये यांची सरमिसळ, मानवी स्वभाव–संवेदना यांची सरमिसळ व होणारा ऱ्हास यामुळे देखील आज अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. सामाजिक संस्थांमधील स्थैर्य ढासळतांना दिसते आहे. जसे की विवाह, कुटुंब इ. आज नात्या–नात्यांमधील दुरावा कुटुंबसंस्थेत दिसून येणारा समायोजनाचा अभाव यासाठी मानवी स्वभावातील गुण–अवगुण यांवर आधारित म्हणी देखील पथदर्शक ठरु शकतात. जसे की, 'नात्याशी जशी जवळीक, तशी आदराची कोवळीक',

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSUE-25 VOL-2 IMPACT- SJIF-6.586, IIFS-4.125, ISSN-2454-6283 जुलाई-सितंबर,2021

'लेकी बोले सुने लागे', 'अति तेथे माती', 'गरज सरो वैद्य मरो' इ. अशा प्रकारे अनुभव सिध्द म्हणींमधून मानवास व्यवहारनीतीची शिकवण मिळते. त्या अनुषंगाने म्हणीतील आशय संपन्नता बाबतीत प्रतिमा इंगोले यांचे विचार की,

'अस्सल ग्रामीण माणूस हा दहा वाक्यामागे एक म्हण वापरतो आणि या एका म्हणीतून दहा वाक्यांचा आशय तो व्यक्त करतो. एकाच शब्दबंधातून अनेक पदरी आशय व्यक्त करण्याची किमया ह्या म्हणींच्या द्वारा साधली जाते.[6]

एकूणच सूचना, सहानुभूती व अनुकरण या तीन महत्वपूर्ण बाबींमुळे सामाजिक व नैतिक मूल्यांचे संस्कार करण्याचा प्रयत्न या म्हणींमधून होत असतो.

तत्वज्ञानावर आधारित जीवनविषयक दृष्टिकोण म्हणजेच जीवनमूल्ये होय. आजच्या आधुनिक मानसशास्त्राने मानवी प्रवृत्तीचे व अनुभवांचे केलेले विश्लेषण पाहता लक्षात येते की मानवी जीवनाच्या सत्य, सौंदर्य, शिव या अंतिम मूल्यांशी यांचे साधर्म्य आढळते जसे की ज्ञान सत्य,भाव–सौंदर्य आणि क्रिया–शिव अर्थात मूल्ये व आदर्श यातून निर्माण होणारी संस्कृती व परंपरा एक अनमोल वारसा हा पुढील पिढीसाठी ठरत असतो. संस्कृतीचा हा वारसा जतन करण्याचे काम लोकसाहित्य करीत असते. आज जीवनाचे सर्वच क्षेत्रातील संदर्भ बदलले आहेत.अशा वेळी संस्कृती, निसर्ग, आचरण, नैतिकता, समाज–जीवन इ. गोष्टींशी म्हणींचे अतूट नाते आहे असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे ठरणार नाही. जसे की सामाजिक संदर्भ बदलले असले तरी देखील साहित्य हे कोणतेही असो ग्रामीण, दलित किंवा लोकसाहित्य त्यातून एकसंघ समाज, उच्च आचार–विचार, सद्भावना–परोपकार, आदर–विश्वास इ. गुणांचे दर्शन अपेक्षित असते तेव्हा लोकसाहित्यातील या म्हणी आकाराने लहान परंतु आशयाने संपन्न अशा म्हणींमधून देखील वरील गुण प्रतिबिंबित होतात की ज्या लोकजीवनासाठी मार्गदर्शक ठरतात. कारण म्हणीतील तत्वज्ञानाला अनुभवांचा आधार असल्यामुळे समाजमनावर त्याचा ठसा चटकन उमटत असतो. भविष्यातील वाटचालसीसाठी पथदर्शक ठरतात कारण म्हणी जीवनातील परखड सत्य वास्तविकता प्रकट करीत असतात. लोकजीवनाचे तत्वज्ञान त्यातून डोकावत असते व पुढील पिढीला दिशा देणारे असते. त्या संदर्भात डॉ. प्रभाकर मांडे लिहितात की,

'म्हणीतून कोणत्याही समाजाच्या चालीरीतीचे दर्शन, त्यांचे रीति–रिवाज समजतात. समाजाची, नीती, त्याचप्रमाणे अनेक विषयासंबंधी त्यांची मते समजतात. समाजातील लोकांची जीवनदृष्टी कशी आहे. कोणती आहे त्यांचे खरे खोटे समज कोणते आहेत याविषयी एकूण संसारा संबंधीच्या कोणत्या बाबींना लोक आपले कर्तव्य समजतात. कोणत्या गोष्टी त्याज्य मानतात हे पाहावयाचे असेल तर ते त्याच्यांत प्रचलित असलेल्या म्हणीतूनच चांगल्या प्रकारे कळू शकते.'

एकूणच अर्थसौंदर्याची खाण असलेल्या म्हणी, आशय संपन्नते मुळेच आजही लोकजीवनात–लोकमनात कायम स्वरूपी घर करून आहेत. म्हणींमधील आशय संपन्न असे अनुभव म्हणजे अनौपचारिक शिक्षणच होय. अनौपचारिक शिक्षणामुळे लोकजागृती होत असते. समाजात चैतन्य टिकून राहू शकते. अशा प्रकारे आशयसंपन्न म्हणी आणि लोकजीवनाचे तत्वज्ञान यांचे नाते अतूट आहे.

संदर्भ ग्रंथ :–

1) विद्याधर वामन भिडे – मराठी भाषेचे वाक्प्रचार व म्हणी – उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे, 2005, पृ. 359 2) भागवत दुर्गा – लोकसाहित्याची रूपरेखा, वरदा बुक्स, पुणे, द्वितीय आवृत्ती 1977, पृ. 300–301 3) मांडे प्रभाकर – मौखिक वाङ्मयाची परंपरा, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 2010, पृ. 612 4) देशपांडे कमलाबाई – अपौरुषेय वाङ्मय, मनोहर प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1948, पृ. 32 5) व्यवहारे शरद – लोकवाङ्मय रूप स्वरूप, साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 1991, पृ. 211 6) इंगोले प्रतिमा – वैदर्भीय म्हणी अहेव लेणी, लोकमत्ता 15 जुलै 1995, नागपूर, पृ. 3 7) मांडे प्रभाकर – मौखिक वाङ्मयाची परंपरा, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद,प्रथमावृत्ती 2010, पृ. 206

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

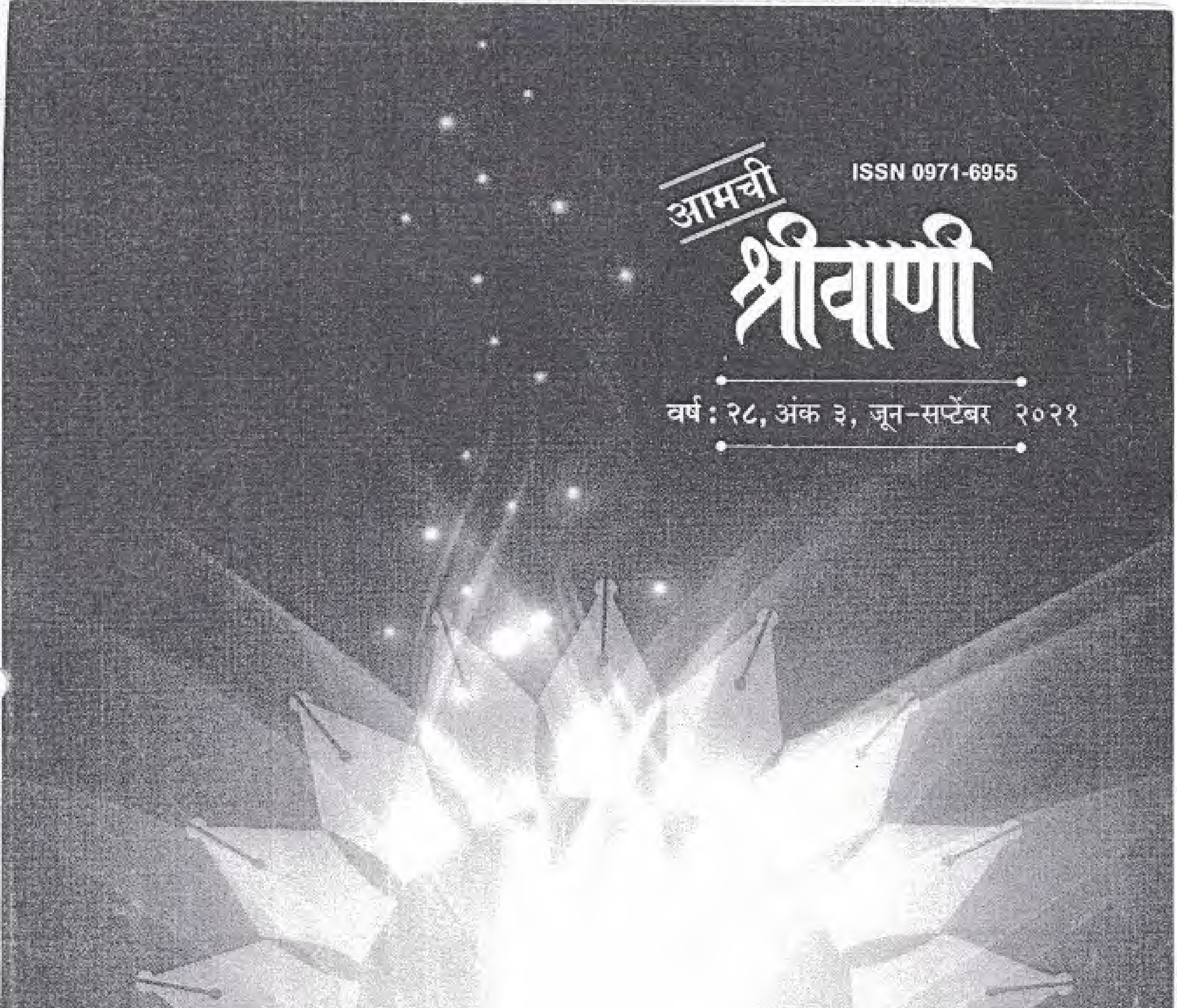

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

61

अनुक्रमणिका

पृ.क्र.

१) बारकरी संप्रदायाचे सांस्कृतिक योगदान ०१
- श्रीराम गडकर

२) आंबेडकरवाद आणि मराठी साहित्य ०७
- संतोष पवार

३) दलित साहित्य आणि सांस्कृतिक संघर्ष १२
- भाऊसाहेब नन्नवरे

४) सांस्कृतिक विचार आणि प्रबोधनपर नाट्यपरंपरा १७
- रमेश माने

५) गुलज़ार यांच्या चित्रपटांतील स्त्रीव्यक्तिरेखा: सांस्कृतिक समीक्षेच्या दृष्टिकोनातून केलेला अभ्यास २५
- नीतिन आरेकर

६) सत्यशोधक समाजाने हाताळलेले रचनाबंध ३१
- रंजना कदम

७) मराठीतील प्रायोगिक नाटक ४५
- हरेश शेळके

८) नव्वदोत्तरी महानगरीय मराठी कथा ५१
- कीर्ती मुळीक

९) १९४५ ते १९६० या काळातील मराठी नाटक : सांस्कृतिक संक्रमण ५७
- रवींद्र साखरकर

१०) दलित स्त्रीआत्मकथनातील सांस्कृतिक विचार ६२
- ज्ञानेश्वर कांबळे

११) नियतकालिके आणि सांस्कृतिक संकल्पना ६८
- ईश्वर ढोले

१२) कृषिलोकसांकृतिक, जडणघडण आणि कोकणातील नागपंचमी विषयक लोकवाङ्मय ७५
- बाळकृष्ण लळीत

१३) ख्रिस्ती साहित्याचे वसाहतिक काळातील सांस्कृतिक योगदान ८२
- अतुल चौरे

१४) लोकसाहित्य : सामाजिक व सांस्कृतिक अभिसरण ८६
- वसुमती पाटील

१५) संत एकनाथांची भारुडे आणि सांस्कृतिक जडणघडण ८९
- भाग्यश्री पाटील

१६) सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये 'आमची श्रीवाणी'चे योगदान ९४
- मीनाक्षी बऱ्हाटे

१७) का. स. वाणी संस्थेचे सांस्कृतिक योगदान ९९
- शोभा शिंदे

१८) स्त्रीवादी साहित्य- सांस्कृतिक दृष्टिकोन 'वादळवाट', 'रानफूल' आणि 'शब्दरुप आले मुक्या भावनांना'- संदर्भात १०६
- माधव कदम

१९) वसंत नरहर फेणे यांच्या ''आत्मा आणि कात'या कथेचे मानसशास्त्रीय आकलन'' ११०
- सीमा कदम

त्व असे नाही.

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts College Sakri ... Dr.B.S.Desale Science ... Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

लोकसाहित्य : सामाजिक व सांस्कृतिक अभिसरण

- वसुमती पाटील

समाज निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. साहित्य हे समाजाचे आणि संस्कृतीचे रूप अभिव्यक्त करीत असते. संस्कृती मानवी समूहाला ज्ञान, श्रध्दा, रूढी-परंपरा, कौशल्ये आदींच्या नियमनातून जीवनमूल्ये प्रदान करीत असते. त्यानुसार समाजातील अनेक पिढ्या त्यांचा लेखकांशी असलेला सहसंबंध, आदान-प्रदान यामुळे त्यांची जीवन जगण्याची एक विशिष्ट शैली निश्चित असते. समाजात राहणाऱ्या सर्व व्यक्तींना समूहजीवनासाठी परंपरा महत्त्वपूर्ण असतात. लोकसमूहाचा, पारंपरिक लोकजीवनाचा शब्दबध्द आविष्कार म्हणजे लोकसाहित्य होय. समूहाच्या क्रिया-प्रतिक्रिया समूह प्रवृत्तिमूलक असतात. स्वतःचे अस्तित्व आणि परंपरा जोपासणारा लोकसमूह हा अभिव्यक्त होत असतांना त्यात सहजपणा असतो. भाव विचारांची ही सहज अभिव्यक्ती एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे सहज चालत येते. त्यामागे अनुभव आणि शहाणपण परंपरेने आलेले असते. समूहाकडून अनुभवमूलक शहाणपण जतन करण्याच्या प्रवृत्तीतूनच सामूहिक संकेत, रूढी, परंपरा, विधि-निषेध इ. गोष्टी पुढे आल्या. अर्थात लोकसमूहाने घेतलेल्या अनुभवांचे हे लौकिक ज्ञान असते. परंतु या सर्व गोष्टींमध्ये होणारे परिवर्तन संथ गतीने होत असते. पर्यायाने ते लोकांमध्ये रूजतात व त्यांना झुगारून देणे समाजाला कठीण असते. अशा प्रकारे लोकसाहित्य हे समाजाशी एकरूप असते. तर संस्कृती ही समाजजीवनाचे संघटन करीत असते.

लोकमानस अभिव्यक्त करणाऱ्या लोकसाहित्यामध्ये लोककथा, लोकगीते, लोकनाट्य, उखाणे, म्हणी, सण-उत्सव, लोक-श्रध्दा, लोकविश्वास, लोकभ्रम, रूढी-प्रथा, लोककला अगदी पारंपरिक व्यवसाय इ. चा समावेश झालेला असतो. त्या अनुषंगाने लोकसाहित्यामध्ये सांस्कृतिक जीवनाची अखंड परंपरा दिसून येते. तसेच त्यामध्ये मनोरंजनासोबत उद्बोधन करण्याचा हेतू देखील समाविष्ट आहे. भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये तेथील प्रदेश विशिष्ट संस्कृतीचे व लोकाचारांचे दर्शन घडविणारे लोकसाहित्याचे विविध अंग दिसून येतात मग ते लोककथा, लोकनाट्य, विधि-परंपरा, सण-उत्सव इ. कोणत्याही माध्यमातून होय.

लोकसाहित्याची व्याप्ती सर्वस्पर्शी आणि विस्तृत आहे. प्रत्येक देश, राज्य यांना वैविध्यपूर्ण संस्कृती असते. आज वाढत्या दळणवळण व प्रसारमाध्यमांमुळे मात्र त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक सीमा अस्पष्ट झाल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या आजच्या या युगात लोकांची मनोरंजनाची, रसानुभूतीची माध्यमे ही बदलली आहेत. आज आपल्या श्रध्दा, अभिवृत्ती, परंपरा डळमळीत होतांना दिसतात. लोकसाहित्य, लोककला किंबहुना आपला सांस्कृतिक वारसा याविषयी आजची पिढी उदासीन आहे. बदलत्या जीवनाचे तपशील लोकसाहित्यात उमटतात. आविष्काराचे स्वरूप बदलतात. तेव्हा लोकसाहित्य हे सामाजिक व सांस्कृतिक एकता साधण्यासाठी उपयुक्त अस[...] या संदर्भात पाहिल्यास एक बाब निश्चित जाणवते की अलीकडे जेव्हा जगातल्या देशांवर कोणत्या संस्कृतीचे स्वामित्व राहणार या प्रश्नावर विचारमंथन होऊ लागले आहे. त्यादृष्टीने आपला सांस्कृतिक वारसा जप[...] आवश्यक आहे हे नाकारता येणार नाही. कार[...] कोणत्याही राष्ट्राची ओळख ही त्याच्या समृध्द आणि गौरवशाली संस्कृतीने होत असते.

'अभिसरण' या शब्दाचा सरळ, सोपा अ[...] 'वाहणे', 'पुढे सरकणे' असा होय. लोकसाहित्या[...]

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

सामाजिक आणि सांस्कृतिक अभिसरण या अनुषंगाने पाहिल्यास लोकसाहित्यात मानवी मनाचा अनुभव वेगवेगळ्या भाव-भावनांसह, सामाजिक पातळीवर प्रकट करतांना लोकसंकेत, रूढी-प्रथा, विधी-संस्कार, इ. माध्यमांचा वापर केलेला दिसतो. त्यादृष्टीने संस्कृतीचे हे संचित प्रवाहीपणे परंपरेने समाजजीवनात संक्रमित होत असते. लोकसाहित्य नवनवीन बदल स्वीकारते. जुने काही टिकवून नवे स्वीकारण्याची प्रक्रिया सतत त्यात दिसून येते. जागतिकीकरणाच्या युगात देखील लोकसाहित्याचे सजीव विशेष रूपात अस्तित्व टिकून आहे. लोकसाहित्यातील जिवंतपणा टिकवून ठेवण्याचे कार्य हे समूह माणसाकडून सहजपणे घडत जाते. कारण जीवनचक्रातील व्यवहार, निसर्ग यातील आनंद मिळवून स्वत:सोबत समूहाच्या मनोरंजनासाठी, समाधानासाठी समूहमन आविष्कृत होत असते. येथेच अभिसरणाची प्रक्रिया सुरू होते. त्यातून लोकजीवनाची कोणती ना कोणती गरज भागविली जाते. जसे की सामाजिक संस्थांना बळ देणे, काही समाज विघातक बाबींचा निषेध नैतिक मूल्यांची पाठराखण इ. परंपरेने वाहक म्हणून लोकसाहित्य् करीत असते. निरनिराळ्या लोकसाहित्य प्रकारांकडून भिन्न भिन्न कार्ये पार पाडली जातात.

कोणत्याही राज्यातील लोकसाहित्य असो, कला प्रकार असो मात्र त्यातून व्यक्त होणारा आशय हा मात्र माणसा माणसांमध्ये भावनात्मक एकरूपता,. प्रबोधन करणारा असतो हे नाकारता येणार नाही. गोंधळ, भारूड, तमाशा या महाराष्ट्रातील लोककला प्रकारांची जादू आजही मराठी माणसाच्या मनावर आहे. परंतु त्या त्या कला प्रकारांमध्ये आधुनिकतेने, प्रसारमाध्यमांच्या प्रभावामुळे अभिरूची व सादरीकरणात बदल झाला. अर्थात लोकमनोरंजन सोबत लोकपरिवर्तन आणि लोकजागृतीचा सूर मात्र टिकून आहे ही वास्तविकता दिसते.

लोकनाट्याच्या अंगाने पाहिल्यास कर्नाटकातील यक्षगान, उत्तर प्रदेशातील नौटंकी किंवा गुजरातमधील 'भवाई' कोणताही प्रकार असो त्यातून धर्म-श्रध्दा-विधी यांचे प्रकटीकरण होत असते. जसे की गुजरात मधील 'भवाई' परंपरागत लोकनाट्य आहे. भवाई शब्दातील 'भव' म्हणजे विश्व, जगत आणि 'आई' म्हणजे माता. जगतची जननी-जगदंबा. देवी जगदंबेला केंद्रस्थानी मानून नाटक सादर करण्यात येते. भवाईची सुरूवात असाईत यांनी केली. त्याविषयी अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. प्रस्तुत विवेचनात सामाजिक व सांस्कृतिक अभिसरणाच्या अनुषंगाने पाहिल्यास भवाई भावप्रधान नाटक असून असाईत यांनी सामाजिक कुप्रथांवर प्रहार केला आहे. पूर्वी सिनेमा, टी.व्ही. सारखे साधन नव्हते तेव्हा विभिन्न वेश-स्वांग द्वारा लोकांना शिक्षण, ज्ञान आणि मनोरंजन केले जात होते. असाईत यांनी समाजातील सर्वच स्तरातील लोकांच्या जीवनातील अत्यंत सूक्ष्म अशा गोष्टींची मांडणी त्या त्या सोंगात केली आहे. मानवी स्वभावाचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला असावा. त्या दृष्टीने त्यांची अभिव्यक्ती जणू काही मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून झाली आहे असे म्हणणे संयुक्तिक ठरेल. परंतु 'भवाई' या लोककला प्रकारास आज अवकळा आली आहे तरी गुजरातमध्ये काही नाट्यसंस्था, सामाजिक संस्था, महाविद्यालये यांनी अशा परंपरागत माध्यमांचा अभ्यासक्रम सुरू केला आहे. त्यामध्ये 'भवाई' चे पण प्रशिक्षण दिले जाते. सद्य:स्थितीतील सामाजिक प्रश्नांवर, समस्यांवर आधारित भवाईचे प्रयोग केले जातात. उदा. स्त्री शिक्षण, पाणी प्रश्न, पर्यावरण इ. अर्थात सामाजिक भान हे लोकनाट्यातून प्रकट होतांना दिसते.

लोकगीताचा विचार केल्यास लोकसाहित्याचा आत्मा म्हणजे लोकगीत असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे ठरणार नाही. कारण लोकगीत विपुल प्रमाणात आहेत. मानवी जीवनात घडणाऱ्या घटनांना जेव्हा भावाभिव्यक्तीचा स्पर्श होतो तेव्हा लोकगीत स्फुरत असते. लोकोमीसभर लोकगीत हे समाजदर्शन

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

घडविणारे असून त्यांच्याकडून संस्कृतीचे संरक्षण आणि संवर्धन सहज, परंपरेने होत आले आहे. लोकगीतांद्वारा वर्षभरातून येणाऱ्या सण-उत्सव, जन्म-लग्न-मृत्यू इ. प्रसंगांमध्ये सातत्य आणि त्यांच्याशी समाजातील सर्व अंगांना जोडण्याचे किंबहुना आत्मीय नाते जोडण्याचे कार्य होत असते. सण-उत्सवांच्या संदर्भातील लोकगीतांचा विचार केल्यास महाराष्ट्रातील 'कानबाई' उत्सव असो किंवा गुजरातमधील 'शंदल माता' उत्सव असो त्या दोघांमधील साम्य-धार्मिक व्यवहार, श्रध्दा यातुन लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. कारण कोणत्याही सामाजिक संस्कृतीचे दर्शन हे धार्मिक-श्रध्दा यांच्या अस्मितेच्या संरक्षणामुळे घडत असते. धार्मिक विधीमुळे मानवी जीवनात समाधान-शांती लाभत असते. कानबाई आणि संदल उत्सवातील लोकगीतांमधून सूर्य आणि शक्तीच्या उपासनेचे वर्णन केलेले आहे. पूजा विधींमधील प्रतीकांचा उल्लेख हे निसर्ग आणि शक्ती याचे महत्त्व पटवून देणारे आहेत. पंचमहाभूतांचे मानवी जीवनातील स्थान, त्यांच्या विषयी आदर-श्रध्दा यातून संस्कृतीची ओळख लोकगीतांमधून होतांना दिसते. कानबाई आणि शंदल या दोन्ही धार्मिक विधी सर्जन विधी असून अदृश्य शक्तीची उपासना यामधून एकत्वामधून अनेकत्व आणि अनेकत्वामधून एकाच कडे पाहण्याची विशाल दृष्टी लाभते. आजच्या यांत्रिकीकरणाच्या युगात होणारा निसर्गाचा ऱ्हास त्यामुळे येणाऱ्या आपत्ती, संकटे यापासून संरक्षण व्हावे व त्या अनुषंगाने संस्कृतीतील चिरंतन व जीवनाला उन्नत करणाऱ्या गोष्टींचे जतन केले जाते.

सीमावर्ती प्रदेशातील लोकसाहित्यामध्ये बहुतांशी साम्य दिसून येते. त्या त्या प्रदेशातील लोकसाहित्यातील मूल्यांचे आदान-प्रदान होत असते. प्रस्तुत लेखात गुजरात-महाराष्ट्र राज्यातील लोकसाहित्याची उदाहरणे त्या उद्देशातूनच नमूद केली आहेत. भाषा बदल असली तरी मात्र त्यामध्ये आध्यात्मिक तत्वज्ञान व जीवनमूल्य यांची परंपरा दिसून येते. मूल्य ऱ्हासाचा काळ असला तरी मात्र लोकसाहित्यातील सामाजिक भान, संस्कृतीची अस्मिता मानवी जीवनाला उन्नत करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. जीवनविषयक जाणिवांमध्ये बदल झाला असला तरी मात्र सामाजिक भान व संस्कृतीची ओळख करून देणाऱ्या लोकसाहित्याची व्याप्ती लक्षात घेऊन त्याचे जतन, संवर्धन व संशोधनाची दिशा नव्या काळाशी नाते जोडणारी असावी. लोकसंस्कृतीच्या अमूल्य संपत्तीने भरलेला हा गाभारा जपण्यासाठी अर्थात जतन करण्यासाठी लोक सहयोग, लोक जागृती व संस्कृतीवरील आस्था गरजेची आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) भागवत दुर्गा - 'धर्म आणि लोकसाहित्य', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
२) मांडे प्रभाकर - 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', परिम[illegible] प्रकाशन, औरंगाबाद
३) वाकोडे मधुकर - 'लोकप्रतिभा आणि लोकतत्वे', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई
४) करनकाळ पुष्पलता - 'खानदेशातील लोकदेव[illegible] कानबाई', गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद
५) जानी बळवंत - 'गुजराती लोकसाहित्य विमर्श', पार्श्व पब्लिकेशन, मुंबई
६) शिंदे विश्वनाथ - 'लोकसाहित्य मीमांसा', स्नेहवर्धन पब्लिशिंग, पुणे
७) मांडे प्रभाकर - 'लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & College Sakri Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

August Special Issue II

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT I LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor
Prin.Dr.Shivdas Shirsath

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Power of Knowledge Peer Review Journal, August Special Issue : II 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Prin. Dr. Shivdas Shirsath
M. S. P. Mandal's,
Arts, Commerce and Science College,
Kille Dharur, Dist. Beed 431124 Maharashtra

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

Power of Knowledge Peer Review Journal, August Special Issue : II 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली	अजय मारोती पाटील	1-4
2	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली	श्री.कावगुंडे हनुमंत प्रा. डॉ.दिलीप ज्ञानोबा भिसे	5-9
3	जागतिकीकरण व आदिवासी लोकगीते	श्री.भगत किशोर बाबुराव प्रा.डॉ. दिलीप ज्ञानोबा भिसे	10-13
4	जागतिकिकरण व आदिवासी लोकनृत्य	प्रा. डॉ.पंजाब शेरे	14-17
5	"मराठी लोकसाहित्यातील गोंधळ एक लोककला"	प्रविण शंकर सोलनकर	18-22
6	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकगीते	प्रा.डॉ.राजू मोतेराव	23-27
7	पारपांरिक भारतीय आदिवासी समुदायातील लोककथेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.डॉ.संजय सुरंवाड	28-33
8	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली	सारिका संदिपान फरांडे	34-37
9	जागतिकीकरण आणि दलित कविता	शारदा किशन धामणगांवकर	38-41
10	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोककथा	प्रा.डॉ.शोभा डहाळे	42-45
11	जागतिकीकरण आणि गोमंतकीय आदिवासी जीवन	डॉ.स्नेहा सुवास प्रभु महांबरे	46-52
12	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकगीते	प्रा.सुपारे यु.पी.	53-58
13	आदिवासी बोलीभाषा	डॉ.बिठ्ठल केदारी	59-61
14	स्वातंत्र्याच्या क्षितिजावर उगवलेला शौर्यतारा : भगवान बिरसा मुंडा	डॉ.कुंदा बाळासाहेब कवडे	62-66
15	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली	प्रा. पंडित मोरे	67-71
16	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकगीते	प्रा.डॉ.वाल्मिक शंकर आढावे	72-78
17	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली : आव्हाने व उपाय	प्राचार्य डॉ.शिवदास शिरसाठ	79-87
18	मराठी आदिवासी कविता आणि बोली	प्रा.डॉ.गोविंद काळे	88-91
19	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकगीते	प्रा.डॉ.वसुमती पी.पाटील	92-95
20	जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्य	प्रा.लालबा दुमटकर	96-100
21	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली	प्रा.डॉ.देविदास खोडेवाड	101-104
22	वैश्वीकरण और आदिवासी लोक–कथाः हिंदी साहित्य के संदर्भ में	अशोक बाळू पाटील	105-109
23	आदिवासी लोकगीत और जनजागरण	वनिता कुमारी डोडियार	110-113

S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & ... College Sakri, Tal. ... Dist. Dhule

PRINCIPAL
S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकगीते

प्रा.डॉ.वसुमती पी.पाटील
मराठी विभाग प्रमुख
व्ही.यु.पाटील कला व कै.डॉ.बी.एस.देसले विज्ञान महाविद्यालय,
साक्री, जि.धुळे

समाज निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. समाजातील अनेक पिढ्या त्यांचा एकमेकांशी असलेला सहसंबंध, आदान-प्रदान यामुळे जीवन जगण्याची एक विशिष्ट शैली निश्चित होत असते. समाजात राहणाऱ्या सर्व व्यक्तींना समूह जीवनासाठी परंपरा महत्त्वपूर्ण ठरतात. मौखिक परंपरेतून मानवी मन, समाजव्यवहार आणि सांस्कृतिक जीवन आविष्कृत होत असते. लोकांनी परंपरेने जपलेले मौखिक साहित्य म्हणजे लोकसाहित्य. एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत परंपरा जोपासणारे समूहमन लोकसाहित्यातून व्यक्त होत असते

आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात मानवी स्वभाव आणि मानवी व्यवहाराचे चित्र बदलते आहे. जीवन, भावविश्व आणि समाजाचे चित्र पाहिले तर जागतिकीकरणाने मानवी जीवनाला प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रीतीने व्यापून टाकले आहे. अर्थात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, वाङ्मयीन, सांस्कृतिक, धार्मिक, कृषी अशा अनेक क्षेत्रांना जागतिकीकरणाने विळखा घातला आहे. भौतिक सुख-सोयींचा सुकाळ यामुळे मानवी जीवन शैलीचा स्तर मात्र उंचावला आहे. आधुनिक समाजजीवनाचा संपर्क, जागतिकीकरणाचा जीवनमानावर झालेला प्रभाव, खेडी सोडून शहरांकडे धाव, जीवनमानात बदल या सर्व बाबींमुळे पारंपरिक जीवनप्रणाली मागे पडलेली दिसते.

आदिवासी समाजाकडे निसर्ग, यंत्र-तंत्र-मंत्र, जादूटोणा-प्राणी-वनस्पती यासंबंधी असलेले विपुल ज्ञान व त्यांच्या जीवनशैलीतील सामूहिक परंपरा यातून त्यांचे लोकसाहित्य नजरेस पडते. निसर्ग आणि जीवन एक अतूट नाते किंवा निसर्ग हा देव मानणारा आदिवासी समाज जीवनातील प्रत्येक व्यवहार सामूहिक भावनेने, सहज, अकृत्रिमरित्या पार पाडत असतो. आद्यमानव म्हणून आदिवासींचा उल्लेख होतो. त्यांची निसर्गाश्रित जीवनशैली, परंपरा, संस्कृती यातून निर्माण होणारे त्यांचे साहित्य समृद्ध आहे. आदिवासी साहित्य खऱ्या अर्थाने साहित्याचे मूळ आहे. त्याचा कर्ता अज्ञात असून अनादी कालापासून त्यांचे हे मौखिक साहित्य परंपरेने चालत आले आहे.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Power of Knowledge Peer Review Journal, August Special Issue : II 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

आदिवासी समाजाने जीवनातील बहुतेक सर्व प्रसंगाना उद्देशून गीते रचलेली आढळतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात आदिवासी लोकगीत या संदर्भात मांडणी करतांना विशेषतः भिल्ल जमातीच्या लोकगीतांचं विवेचन केले आहे. भिल्ल जमात प्रामुख्याने महाराष्ट्र, राजस्थान, गुजरात, मध्य प्रदेश अशा प्रांतात आढळते. भिल्लांमधील वेगवेगळया जमातींमध्ये देखील वेगवेगळी बोली असते त्या त्या प्रदेशाचा किंवा तेथील भाषेचा प्रभाव त्यावर असतो. कोणत्याही प्रदेशातील लोकसाहित्यामध्ये लोकगीतांचा भरणा अधिक असतो. त्याचप्रमाणे कोणत्याही प्रदेशातील आदिवासी लोकसाहित्यातील लोकगीतांमध्ये निसर्गाला महत्त्वाचे स्थान असते.

आदिवासी लोकगीत हे ज्या ज्या विधि-प्रसंग, सण-उत्सवाशी निगडित असतात त्यानुसार त्यांचे प्रकार असतात. विविध प्रकार असलेल्या या लोकगीतांमध्ये गोडवा गोवतच आशय संपन्न असे जीवनचित्रण आहे. संपूर्ण जीवन जगण्याची धडपड त्यामधून व्यक्त होतांना दिसते. बोलीभाषेतील या लोकगीतांना त्यामुळेच गती मिळते. कारण आपुलकी व जिव्हाळयाचे वर्णन त्या गीतामध्ये आढळते. सामूहिक भावना व्यक्त होणाऱ्या या लोकगीतांद्वारा समाजाने नियम काटेकोरपणे पाळले जातात हे लक्षात येते. जसे की विवाह, मृत्यु, पूजा-विधी यांचे प्रसंगानुसार समूहाने उपस्थित राहणे, सहकार्य करणे, आपुलकी-विश्वासाचे नाते टिकवून ठेवणे हे समाजाची बांधिलकी दर्शविते. समाजातील काही वाईट प्रथा, अंधश्रद्धा, व्यसन, अज्ञान यांचे ही प्रतिक्रिया काही लोकगीतांमधून दिसून येते.

भिल्ली बोलीभाषेतील लोकगीतांमध्ये सहजता असल्याने ती जिवंत वाटतात. लोकगीतांमधून सण-उत्सव, रूढी-परंपरा यांचे चित्रण तर असते परंतु त्याबरोबर श्रम परिहार, भावनांचे प्रकटीकरण हा देखील एक उद्देश असतो. भिल्ली लोकगीतांमध्ये नृत्यातील ताल आढळतो. कारण लोकगीते ही शारीरिक क्रियांशी, धार्मिक विधींशी संबंधित असतात. समूहाने गायिली जाणारी ही लोकगीते प्रवाही वाटतात. आदिवासी समाज हा सदैव सकारात्मक, समाधानी, शांत, सहकार्य अशा भावनांनी जीवन जगत असल्यामुळे त्यांच्या लोकसाहित्यात जीवनाभिमुखता आढळते. भिल्ली लोकगीतांमध्ये नृत्य, ताल, सूर या सर्वांचा सुरेख मेळ दिसतो. कारण निसर्ग हा केंद्रबिंदु आणि स्वतःहून स्वतःसाठी आनंद निर्माण करून त्यात रममाण होणे हे त्यांचे खास वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळेच त्यांच्या लोकगीतांमध्ये उत्साह जाणवतो. भिल्ली लोकगीतांमधून शंकर-पार्वती या त्यांच्या देवतांचे व्यक्ति चित्रण देखील दिसून येते. किंबहुना असे म्हणता येईल की त्यांना लौकिक जीवनात ज्या नात्यांशी आपुलकी, प्रेम वाटते त्यांना लोकगीतांमध्ये गुंफतात. एकूणच जन्म, विवाह,

T.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts College Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule & Late Dr.B.S.Desale Science

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

विधी-परंपरा, सण-उत्सव, देव-देवता यांबरोबरच मृत्यूविषयी देखील त्यांची विधीगीते करूण अशी लोकगीते ही आढळतात

जीवनचक्र आणि ऋतुचक्राची एकत्रित गुंफण करून आदिवासी समाज आपल्या लोकजीवनाचा आविष्कार लोकगीतांमधून सहज, जिवंत आणि आशयसंपन्नरित्या करीत असला तरी जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने त्यांना देखील आपल्या रेट्यात वेढलेले आहे. जसे की नोकरी व्यवसाय विभिन्न क्षेत्रातील लोकांची शहरांकडे ओढ त्यामुळे आदिवासी समाजातील अनेक पारंपरिक व्यवसाय, टोपले-सुप बनविणे, सुतारकाम इ. यामध्ये देखील आधुनिकीकरणाने प्रवेश केला आहे. त्यानुसार त्या त्या जातीतील लोकांचे जीवनमान, भाषाशैली यामध्ये बदल दिसून येतो. पर्यायाने त्याचा प्रभाव त्यांच्या लोकसाहित्यावर दिसून येतो. जागतिकीकरणाचा प्रभाव भाषा या समुह संस्कृती वाहक घटकावर देखील दिसून येतो. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात लोटल्या गेल्यानंतर आज डोंगर-दऱ्यात वापरल्या जाणाऱ्या अनेक बोलीभाषांच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे. तेव्हा भाषा म्हणजे समाज, संस्कृती पर्यायाने राष्ट्राच्या उभारणीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देणारा घटक होय. कोणत्याही देशाचा सांस्कृतिक इतिहास जाणून घेण्यासाठी त्या देशातील लोकसाहित्याचा अभ्यास उपयोगी ठरतो. लोकसाहित्यामध्ये जुन्यासोबत नवीन बदलांना ठाव नव्या उमेदीने घेण्याचे सामर्थ्य दिसून येते.

जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने मूळ संस्कृतीचा विसर पडू नये व नवे बदल स्वीकारून आदिवासी लोकसाहित्याचे संकलन, संवर्धन जे होत आहे, त्याला अधिक चालना दिली पाहिजे. सामाजिक, राजकीय, शासकीय पातळीवर तसे प्रयत्न झाले पाहिजे त्याचे एकमेव कारण जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत होणाऱ्या अंतर्बाह्य बदलांमुळे नवे सांस्कृतिक संघर्ष जन्माला येऊ घातले आहेत. जागतिकीकरणामुळे बहुसांस्कृतिकतेची जाणीव निर्माण होऊ लागली आहे, वर्तमान परिस्थिती अनुसार जुन्या रूढी-परंपरा यांचा त्याग करून नवीन बाबींना स्वीकार करतांना काही नवीन समस्या उभ्या राहतात. तेव्हा लोकसाहित्य मग ते कोणत्याही समाजातील, भाषेतील असो परंतु त्यातून नैतिक, सामाजिक मूल्यमांनी जखडलेले वास्तव प्रकट होतांना दिसते, हे नाकारता येत नाही.

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts ... College Sakri
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

संदर्भ :

1) डॉ. मांडे प्रभाकर – लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद. आवृत्ती तिसरी 1995
2) वाकोडे मधुकर – लोकप्रतिभा आणि लोकतत्वे · लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती 1994
3) नाडगोंडे गुरुनाथ – भारतीय आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे 1986
4) डॉ. जाधव सुदाम – भिल्ल जीवन आणि आविष्कार, मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 1982
5) डॉ. गावित पुष्पा – पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती 2011

◆◆◆

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts College Sakri, Dist. Dhule, Desale Science

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (A)

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal,
Shri M. H. K. College of
Arts & Comm. Pachal

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amaravati
Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com.

PRINCIPAL
K.S.S's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675, Issue NO, 318 (CCCXVIII) A
ISSN : 2278-9308
September, 2021

Editorial Board

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social Research & Development
Training, Amravati [M.S.] INDIA

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
Incharge-Principal
Shri. M. H. K. College, Pachal
Tal – Rajapur, Dist - Ratnagiri

❖ Executive-Editors

Asst. Prof. Sanjay Vasant Nimbalkar, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Dr. Vikas Shankar Patil, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Dr. Ashok Dnyandeo Patil, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Dr. Sudhir Sopan Waghmare, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal

❖ Advisory Board

Professor Dr. Sandesh Wagh Head of History Department, University of Mumbai
Dr. Tarachand Gedam Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar Arts, Commerce & Science College Surtoli
Prof. Dr. Santosh Bansod Head of History Department, Narayanrao Rana Mahavidyalay, Badnera, Amravati
Prof. Dr. Priti Bagade-Khandare Department of History, Dr. Hari Sing Gour Central University Sagar (M.P.)
Hon. Mr. Manohar Hari Khapane, President, Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal, Pachal
Hon. Mr. Chandrakant Lingayat, Secretary, Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal, Pachal
Asst. Prof. Priyraj Maheshkar, Priyadarshani Mahila College, Wardha
Asst. Prof. Dr. Sanjay Patole, Department of Marathi, I. C. S. College, Khed, Ratnagiri
Asst. Prof. Dr. Santosh Raibole, Arts & commerce College, Phondaghat, Sindhudurg
Asst. Prof. Lankesh Gajbhiye, Arts, Commerce & Science College, Patpanhale, Ratnagiri

❖ Review Committee

Asst. Prof. Dr. Balwant Tukaram Dabhade, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Subhash Sitaram Dhongade, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Nandkumar Govind Devan, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Asst. Prof. Babasaheb Kashyap, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Mr. Manohar Ramulu Kondagurle, Librarian, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal
Mr. Vikas Gawai, Research Student, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad
Asst. Prof. Dr. Rupesh Meshram, Dr. Babasaheb Ambedkar Arts, Commerce & Science College, Bramhapuri
Asst. Prof. Dr. Deepak Bansod, K. B. College, Thana
Dr. Uttam Rathod, Vice Principal, Nutan College, Selu, Parbhani
Asst. Prof. Dr. Ankush Sohni, Sheth J. N. Paliwala College, Pali, Raigad
Asst. Prof. Dr. Kishor Wasnik, N. M. D. College, Gondiya
Asst. Prof. Dr. Dilip Jadhav, Late Bapusaheb Patil College, Hanegaon, Nanded
Dr. Kanta Kamble, Incharge Principal, D. J. Samant College, Pali, Ratnagiri
Asst. Prof. Dr. Sharada Bande, Late Suryabhanji Pawar College, Purna, Nanded
Asst. Prof. Dr. Prem Achary, J. S. M. College, Alibagh, Raigad
Assi Prof. B A Kashyap, Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Comm. Pachal

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

19	बाबासाहेबांचे धर्मांतर . डॉ. गजानन लोंढे	90
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगार विषयक विचार व कार्ये. गोकुळ भटू अहिरे	96
21	अर्थ शास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जयश्री भदर्गे	101
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार डॉ. ज्योती परब	105
23	राष्ट्रभक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. कैलास महाले	112
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा दलित कवितेवरील प्रभाव डॉ. कैलास बुधा वाघ	115
25	डॉ. बबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार प्रा.डॉ कार्तिक पोळ	122
26	ग्रंथकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. डॉ. किशोर शेषराव चौरे	126
27	२१व्या शतकातील महानायक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा.डॉ. लखपती वा. गायकवाड	135
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मनिरपेक्षतेसंबधी विचार प्रा. लक्ष्मण नागोराव कुमारे/प्रा. डॉ. सुनील दिनकर पवार	139
29	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि कार्य मधुरा मकरंद पाटिल	142
30	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन प्रा.डॉ. कदम मोतीराम विठ्ठलराव	148
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषिक्षेत्रातील योगदान आणि कृषिविशयक विचारांचे अध्ययन प्रा. डॉ. एन. एन. गाढे	151
32	पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नवाजी गेंदलाल घरत	155
33	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'मूकनायका'तील अग्रलेख प्रा. नील नागभिडे	159
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घडवून आणलेले सत्याग्रह प्रा.डॉ.पंजाब लक्ष्मण शेरे	164
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता एक विचारमंथन प्रा.डॉ. मोकळ प्रभाकर रामजी	167
36	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व बौध्दधर्म विषयक विचार कार्य प्रा.डॉ.प्रदीप पांडुरंग तलवारे	170
37	पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. प्राजक्ता रामदास शित्रे	175
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार प्रा प्रमोद केशवराव मुळे	185
39	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार प्रा. डॉ. देविदास विक्रम हारगिले	188
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार सहा. प्रा. परमानंद उके	193

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675, Issue NO, 318 (CCCXVIII) A
ISSN : 2278-9308
September, 2021

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा दलित कवितेवरील प्रभाव

डॉ. कैलास बुधा वाघ
श्रीमती, विमलबाई उ. पाटील कला व कै. डॉ. बी.एस.देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, ता.साक्री जि.धुळे
मो.नं. ९८९००३०३८०,Email:kailaswagh555@gmail.com

प्रस्तावनाः

मराठी साहित्यात ग्रामीण,दलित आदिवासी, महानगरीय, स्त्रीवादी, देशी वैचारिक, ललित असे साहित्याचे विविधप्रकार पडतांना दिसून येतात. प्रत्येक साहित्य प्रकाराचे एक वेगळे विश्व आहे. यातलाच एक साहित्य प्रकार म्हणजे 'दलित साहित्य' दलित साहित्याचा उगमाचा अभ्यास केला तर असे दिसून येते की साधारपणे १९६० नंतरच्या काळात या साहित्याचा खरा उगम झालेला दिसून येतो. या साहित्याची खरी प्रेरणास्त्रोत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रभावित होवून या काळातील पिढी शिक्षित झाली. शिकू लागली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटल्याप्रमाणे की, शिक्षण हे वाघीणीचे दुध आहे, जो ते प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही, आणि हाच मुलमंत्र उराशी बागळून या काळातील पिढीने शिक्षित होवून स्वतःची ,समाजाची सुख दुःखे वास्तवपणे मांडण्याचा प्रयत्न करायला सुरुवात केली. साहित्याच्या आत्मकथन, कांदबरी, कथा, कविता, नाटक अशा विविध प्रकारातून साहित्य लिहिले जावू लागले आणि पुढे या साहित्याला 'दलित साहित्य' असे म्हटले जावू लागले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतीकारी कार्यामुळे अस्पृश्य समाजाचे आत्मभान जागृत झाले. या समाजातील लोकांना आपलयावर होणाऱ्या अन्यायाची, गुलामगिरीची जाणीव झाली. आणि या गुलामगिरीविरुध्द त्यांनी बंड पुकारले. या समाजाची वेदना हजारो वर्षापासूनची होती या वेदनेला बाबासाहेबांच्या विचारांनी वाट मोकळी करुन दिली आणि दलित साहित्यातून समाजाची सुखदुःखाची वास्तव चित्रणे रेखाटली जावू लागली. विषमतावादी समाजव्यवस्थेला नकार देत समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या विचारांची पेरणी करणारे साहित्य निर्माण झाले. समाजाने आपली मानसिकता बदलावी प्रत्येकाने माणसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी मानवतावादी दृष्टीकोनातून आपला जीवन प्रवास करावा. हाच मुळ उद्देश दलित साहित्याचा दिसून येतो. दलित साहित्य प्रकारात कथा, कांदबरी, कविता, नाटक, आत्मकथन, वैचारिक लेखन अशा विविध प्रकारातून लेखन झालेले आहे. दलित साहित्यामध्ये प्रामुख्याने 'कविता' या साहित्यप्रकाराने आपला एक वेगळा ठसा उमटविलेला आहे. दलित कवितेविषयी प्रा. रा.ग. जाधव लिहितात "दलित साहित्याचा जन्म स्वातंत्र्याच्या गर्भातून झाला. तीव्र भावना, उत्कट जाणिवा या नेहमीच काव्य. भाषेतून प्रथम व्यक्त होतात. आणि स्वातंत्र्याच्या जाणीववेइतकी तीव्रोत्कट जाणीव दुसरी कोणती असू शकेल?

दलितांना ज्यावेळी पुरातन काळापासूनच्या प्रखर पारतंत्रतेची तीव्र कल्पना आली नित्या पारतंत्र्याच्या निःपात करण्याची अनावर पण न्याय आकांक्षा स्फुरली, त्यावेळी पहिला उदगार काव्य भाषेतूनच उमटला"[१] डॉ. बाबासाहेबांच्या विचाराचे लोक समाजात पोचवावे, मानवमुक्तीच्या लढयासाठी नवजागरण घडवून आणावे.

म्हणून डॉ. बाबासाहेबांच्या हयातीतच किसन फागुजी, वामनदादा कर्डक, शाहीर घेगडे व इतरांची कवितांतून जनजागृती होत होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर त्यांच्या

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri

विचारांच्या प्रभावाने प्रेरणा घेवून त्यांच्या कार्येकर्तुत्वाचा गौरव करण्यासोबतच समाजातील वास्तव मांडण्याऱ्या कवितांचा जन्म झाला.

साधारणपणे यामध्ये नामदेव ढसाळ, केशव मेश्राम,यशवंत मनोहर, दया पवार, ज.वि. पवार, वामन निंबाळकर, प्रल्हाद चेंदवळकर, अर्जुन डांगळे, त्र्यंबक सपकाळे, व इतर कविंचा समावेश करता येतो.

कवी किसन फागुजी यांनी बाबासाहेबांच्या मुक्तीसंग्रामात मोलाचे कार्ये केले. आपल्या कवितेतून समाजाला जागृत करण्यासाठी ते म्हणतात.

"पहा पहा सारे जन हो, हा हिंद देश माझा
दुहीचे मूलस्थान, भेदांचे येथे रान
वैरास देई मान, हा हिंद देश माझा
जगतात कोठे नाही, तो भेद येथे पाही
जन्माने वर्ण ठरवी, हा हिंद देश माझा
भटांस उंच पदवी, इतरांस नीच ठरवी
धर्मात ठेवी यादवी, हा हिंद देश माझा
मनुजास पशुहून मानी जो येथे हीन
ते आर्यावर्त जाण, हा हिंद देश माझा"[२]

या देशात धर्माच्या नावाने धर्ममार्तडांनी माणासांवर अन्याय केला. हजारो शतकापासून माणूस म्हणून वागविले नाही. पशुपेक्षाही हीन जीवन अस्पृश्यांच्या वाटयाला या समाजव्यवस्थेने जगायला भाग पाडले. मग अशा समाजव्यवस्थेत त्यांनी का राहावे.?असा सवाल कवि करतांना दिसतात. अन्याय अत्याचारामुळे कविचे मन विद्रोही होते. ते म्हणतात,

" साहू नका कुणाचा जुलूम
होऊ नका कुणाचे गुलाम
सोडून द्यारे सारे बदकाम "[३]

कवि अस्पृश्य समाजातील व्यक्तिंना सांगतात की, तुम्ही कुणाचाही जुलूम छळ सहन करु नका, कुणाचे गुलाम न होता वाईट कामं सोडून द्या. यातून जाणवते की, कवि किसन फागुजी यांच्या कवितेतून समाज जागृतीची तळमळ स्पष्ट होतांना दिसून येते. ही तळमळ बाबासाहेबांच्या विचारांतून, कार्याची प्रेरणा घेवून स्पष्ट झालेली दिसून येते. त्याचप्रमाणे कवी वामनदादा कर्डक यांनी ही आपल्या कवितेतून बाबासाहेबांचे समाजजागृतीचे विचार झोपडया—झोपडयांत पोहचविले ते आपल्या कवितेत म्हणतात.

" तुफानातले दिवे आम्ही तुफानातले दिवे
तुफानवारा, पाऊसधारा, मुळी न आम्हा शिवे
हल्यावरती होती हल्ले, अभंग अमुचे बोलकिल्ले
तसाच ताठर माथा आमुचा, जरा न खाली लवे"[४]

कवी म्हणतात की, आम्ही तुफानातील दिवे आहोत तुम्ही म्हणजे धर्मांध, जातीयवादी प्रवृतीची माणसांनी कितीही हल्ले केले तरी आमचा आत्मविश्वास किंचितही ढासळणार नाही. आम्ही हिंसेला अहिंसेने जिंकू आम्ही बुध्दांच्या बाबासाहेबांच्या विचारांचे पाईक आहोत. असा आशावाद स्पष्ट करतांना दिसतात.

तद्नंतर दलित कवितेचे एक नवे रुप घेवून कवि नामदेव ढसाळ आपल्या कवितेतून म्हणतात.

ऑगस्ट एक संशयास्पद महाकाय भगोष्ट

TSS's Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College, Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

स्वातंत्र्य कुठल्या गाढवीचं नाव आहे?
रामराज्याच्या कितव्या घरात आपण राहतो.
उद्गम विकास, उंची, संस्कार, संस्कृती
कंचा मुलभूत अर्थ स्वातंत्र्याचा"[५]

भारत देशाला १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य मिळाले. परंतू खरंच या दिवशी दलित समाजाला, उपेक्षित, वंचितांना स्वातंत्र्य मिळाले काय? गाढवाच्या विश्वापलिकडचे जीवन ज्यांना माहित नाही त्यांना स्वातंत्र्याचा अर्थ तो काय समजणार? असा प्रश्न कवी विचारतांना दिसतात. ढसाळांची कविता मानवतावाद जोपासू पाहणारी आहे परंतू जेव्हा माणूसच दुसऱ्या माणसाला माणूस म्हणून वागणूक देत नाही तेव्हा ते संतापतात आणि मानवतावाद प्रस्थापित करण्यासाठी आपल्या कवितेतून प्रयत्न करतांना दिसतात. ढसाळांची मुळ प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. त्यांच्या विचारांनी प्रेरित होवून ढसाळ प्रस्थापित जातिव्यवस्थेविरुध्द् शोषणाविरुध्द् बंड करतांना दिसतात. बाबासाहेबांबद्दल श्रध्दाभाव व्यक्त करतांना ते एका कवितेत लिहितात.

"असा तु एकूलता एक आमच्या रथाचा सारथी
जो दिग्विजयी तंद्रेतून आमच्यात उतरतो.
नि शेतातून, गर्दीतून नि मोर्च्यातून नि लढयातून
आमच्याबरोबर असतो.
नि. आम्हाला शोषणातून सोडवतो तो तू तो तू आमचा"[६]

या ओळीतून बाबासाहेबांमुळे कशा प्रकारे दलित ,उपेक्षितांमध्ये बळ येते. त्याचबरोबर बाबांमुळेच गुलाम मुक्त झालेल्याचीही प्रचिती येते. एकूणच ढसाळांनी आपल्या काव्यातून त्यांच्या मनातील प्रस्थापित समाजव्यवस्थेविषयीची चीड व्यक्त होते. तसेच बाबासाहेबां विषयीचा श्रध्दाभाव, मानवतावाद, स्पष्ट होतांना दिसतो.

दलित कवितेला एक संवेदनशील कवितेची बैठक व मुलगामी परिणाम प्राप्त करुन घेणारे कवी म्हणजे केशव मेश्राम होय. मेश्रांमांची कविता सामाजिकतेच्या प्रश्नांची मांडणी करणारी दिसते. त्यांची कविता संदेवनशील आहे. ते आपल्या कवितेत म्हणतात.

" साल्या! तुकडाभर भाकरीसाठी
गाडीभर लाकडं फोडशील काय?
चिंधूक नेसल्या आईच्या पटकुराने
घामेजले हाडके शरीर पुसशील काय?
बापाच्या बिडीकाडीसाठी
भावाबहिणीची हाडके झिजवशील?
बाप्पारे, देव बाप्पारे । तुला हे जमणारच नाही
त्यासाठी पाहिजे अपमानित मातीत राबणारी
प्रेम करणारी माय माऊली.
एक दिवस परमेश्वराला आईवरुन शिवी दिली.
तो लेकाचा फक्कन हसला."[७]

एकूणच कविंची संवेदनशीलता व्यक्तित्वाकडून सामाजिकतेकडे झेपावतांना दिसते. पिढयांनपिढयांचे दुःख, दारिद्रय किती भयानक आहे. एका तुकडाभर भाकरीसाठी गाडीभर लाकडे फोडावी लागतात. आणि हाडाची काड करुन, राबराब राबून एक दिवस मरुन जावे लागते. याविषयी प्रा. रा.ग. जाधव म्हणतात.

PRINCIPAL
T.S.S's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

"उत्खनन मधून वाटचाल करताना रसिकता तृप्त होते आणि अस्वस्थही होते. कारण हे 'उत्खनन' एका ' मी' चे ठरत नाही, तर 'आम्ही' चे बनते. परंतू कवी 'मी' पणाचे केंद्र घट्ट धरुन ठेवतो. ' आम्ही' करण्यासाठी विसविशीत किंवा विस्कळीत करीत नाही. व्यक्तिगत अनुभवाच्या तीव्रतेतच सामाजिक अनुभुतींचे संचूचन सहजपणे होत जाते. त्यामुळेच त्यांची कविता घोषणेबाज ठरत नाही. हेटरिकल ठरत नाही. ती स्वतःच्या नेमस्त आवाजातच दलित समाजाला आवाज लपेटून होते. आपला स्वर ती हरवीत नाही. आपल्या स्वरांचे पोत ती उसवीत नाही.. 'शब्द मोडके तोकडे। माझे माझेच ठरावे' असा कवीलाच निर्वाळा आहे. असा हा प्रभावी काव्यसंग्रह एक आगळावेगळा आनंद देऊन जातो."[८]

एकूणच मेश्रामांची कविता समुह संवेदनाशी समन्वय साधणारी आहे. तसेच माणसाच्या मनाला अंतर्मुख करणारी आहे. त्याचप्रमाणे कवी ज. वि. पवार यांचा 'नाकेबंदी' हा काव्य संग्रह गाजलेला आहे. दलित समुहाची वेदना त्यांच्या या काव्यसंग्रहातून आलेली दिसून येते. डॉ. बाबासाहेबांवर त्यांच्या कार्यावर त्यांची प्रचंड श्रध्दा आहे. कारण बाबासाहेबांनी दलित, उपेक्षितांचे आत्मभान जागृत केले. त्यांच्यात नवचैतन्य निर्माण केले. त्या श्रध्देने ते आपल्या कवितेत म्हणतात.

" तूझालास परिस्थितीवर स्वार
आणि घडविला नवा इतिहास
तुझालास मूक समाजाचा नायक
आणि जागा केलास उभा बहिष्कृत भारत"[९]

डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या वैचारिक पाठबळामुळेच प्रत्येक दलितात आत्मचैतन्य निर्माण झाले. वाईट परिस्थितीवर मात करुन एक नवा इतिहास घडवित बाबासाहेब मुक समाजाचे नायक झाले. दलितांच्या अस्तित्वाला नख लावणाऱ्या विद्रुप संस्कृतीचे मढे जाळून कवि आपली मनातील आग ओकतांना आपल्या कवितेतून म्हणतो.

" हेही मीच सांगावे का, की उभारलेले हात
माझे आकाश छेदून जात आहेत.
ग्रंथीग्रंथीतील रक्त उतरत चाललंय माझ्या डोळयात
पेटलाय वणवा झालाय भडका"[१०]

या कवितेतून कवीचे भडका झालेले मन प्रत्ययास येते. समाजामध्ये घडणाऱ्या घटना, दलितांवर होणारे अन्याय, अत्याचार याविषयी मनामध्ये निर्माण झालेली वेदना व त्या वेदनेतून मनात निर्माण होणारी विद्रोहाची आग स्पष्ट होतांना दिसून येते.

"जाळायचे म्हणतोय संस्कृतीचे मढे
शतकानुशतके तिरडीवर पडून आहे"[११]

या संस्कृतीमध्ये जे वाईट, अन्याय करणारे आहे अशा रितीरिवाज परंपरांना जाळल्याशिवाय दलितांना माणूस म्हणून जगता येणार नाही. म्हणून या संस्कृतीला जाळावेच लागेल एकूणच कवी ज.वि. पवार यांची कविता आंबेडकरी विचारांची असून लढाऊ, सामाजिक प्रतिनिधीत्व करणारी, विद्रोह, नकाराला फुलविणारी स्वातंत्र, समता आणि बंधुता प्रस्थापित करणारी आहे. त्याचप्रमाणे दया पवार यांच्या 'कोंडवाडा' या काव्यसंग्रहातील कवितांतून त्यांनी प्रत्यक्ष भोगलेल्या जीवनाचे वास्तव दर्शन रेखाटलेले दिसून येते. दुःख, दारिद्रय, पवारांचे पिचलले मन, भकास दलित जीवन यामुळे ते दुःखी होतात परंतू हे सर्व बघुन त्यांचे विद्रोही मन क्रांतीची मशाल घेवून आव्हान करते ते म्हणतात.

PRINCIPAL
TSS's Smt. P.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

" गावकुसाबाहेर उपेक्षित वस्तीत
राहूटयांचे दोर ताणले आहेत
धमनी धमनीत असंतोषाचे लोट
संतापाने कधीच तटतटत आहेत
गावगाडयाची वेठबिगार झुगारलेला
दस्यूचा अबलख घोडा खुरांनी माती टोकरीत
दारी केव्हाचा फुरफुरत आहे."[१२]

अशा प्रकारचा विद्रोह पवारांच्या कवितेतून येतांना दिसतो. हे आव्हान आत्मविश्वासाचे आहे. यातून ते बंडाची प्रेरणा देतांना दिसून येतात. त्याचप्रमाणे 'महाकवे' या कवितेत ते म्हणतात.

"हे महाकवे
तुला महाकवे तरी कसे म्हणावे
हा अन्याय, अत्याचार वेशीवर टांगणारा
एक तरी श्लोक तू रचला असतास
तर तुझे नाव काळजावर कोरुन ठेवले असते."[१३]

प्राचीन काळापासून उपेक्षित, दलितांची या समाजाने, संस्कृतीने नेहमीच उपेक्षा केली आहे. तसेच येथील साहित्यानेही कधी या दलितांची त्यांच्या जीवनाची दखल घेतली नाही. त्यांची दु:ख, वेदना कुणीही मांडल्या नाहीत. ज्या वाल्मिकीने रामायण लिहिले. त्या वाल्मिकिने ज्या उपेक्षित, वंचित समाजात जन्मला त्या समाजावर एक शब्दही लिहू नये. हा प्रश्न कवीच्या मनाला पडतांना दिसून येतो. एकूणच काय तर पवारांची कविता अन्याय अत्याचाराचे वर्णन करण्या बरोबरच एका नव्या समाजव्यवस्थेचे स्वप्न पाहतांना दिसते.

त्याचप्रमाणे कवी ज.वि. पवार यांच्याकवितेवरही डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. कवी डॉ. आंबेडकराचे स्मरण करतांना म्हणतो.

" तूझालांस परिस्थितीवर स्वार । आणि घडविला नवा इतिहास
तूझालास मूक समाजाचा नायक । आणि जागा केलास
उभा बहिष्कृत भारत" [१४]

डॉ. बाबासाहेबांनीउपेक्षित, दलितांमध्ये आत्मभान निर्माण करुन त्यांना ताठ मानेने उभे केले. या समाजातून नव्या बहिष्कृत भारताची डॉ. आंबेडकरांनी निर्मिती केली. तसेच कवी वामन निंबाळकर आपल्या कवितेतून म्हणतात.

" हया मनूच्या देशात म्हणतात
अस्पृश्यता मी जन्मत:च सोबत आणली"[१५]

जन्माला येतानाच सोबत अस्पृश्यता घेवून आम्ही जन्माला आलो या अस्पृश्यतेच्या दुखा:मुळे व्यथित होवून ते असे म्हणतांना दिसतात. आजपर्यंत अनेक विषयांवर लिहीले गेले परंतू अस्पृश्यांच्या जीवनावर कुणी काहीही लिहित नाही या विषयी आपल्या कवितेत लिहितात.

" या गावकुसाबाहेरचे वाळलेले चिरडलेले जीवन
विषय झालाच नाही तुमच्या कवितेचा"[१६]

अस्पृश्येतर कविंना कधी अस्पृश्यांच्या जीवनावर कविता करावी असे कधी वाटले नाही का? असा प्रश्न त्यांनी केला आहे. समाजात अनेक स्थित्यंतरे घडली. देश स्वतंत्र झाला परंतू या समाजव्यवस्थेत आमचे स्थान काय आहे,? आम्हाला खरचं स्वातंत्र्य मिळाले आहे काय? आणि मिळाले असेल तर ते कुठे आहे? असा प्रश्न ते आपल्या कवितेतून करतांना दिसतात. ते आपल्या कवितेत म्हणतात.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675, Issue NO, 318 (CCCXVIII) A
ISSN : 2278-9308
September, 2021

"नागडा आलो
पण इथेही नागवला गेलो
समाज पुरुषाच्या अहंकाराने
हे संस्कृतिप्रिय देशा !
माझा नागडे पणा तुला । कधी झाकताच आला नाही"[१७]

या देशातील संस्कृतीने स्वातंत्र्यानंतरही आम्हाला माणूस म्हणून जगू दिले नाही. याची खंत कवी करतांना दिसतात त्याच बरोबर अनेक कविंनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने आपल्या कवितेतून दलित जीवनाचे वास्तव रेखाटलेले दिसून येते.

सारांश :

दलित साहित्यातील कविता या साहित्य प्रकारावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याचा, विचारांचा मोठया प्रमाणावर प्रभाव पडलेला आहे.दलित कविता ही एकटया कविची नसून समुहाच्या वेदनेची आहे. माणसांचे गाणे गाणाऱ्या माणसांची कविता आहे. या कवितेला उपेक्षा, अंधश्रध्दा नष्ट करावयाची आहे. ही कविता वेदनेतून निर्माण झालेली आहे.
येथील मनुवादी समाजव्यवस्थेचा बुरखा फाडणारी आहे.

समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या त्रयींवर समाजात मानवतावाद प्रस्थापित करु पाहणारी कविता आहे. या कवितेतून दलित माणसाचे दुःख, दैन्य, उपेक्षा, दारिद्रय, दिसते. एकूणच दलितकविता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा आहे. प्रत्येक कविने डॉ. आंबेडकरांच्या कार्यकर्तृत्वाचा महिमा वर्णन केलेला आहे. आणि सोबतच दलित समाजाची सुख दुःख वर्णन केलेली आहे म्हणून दलित साहित्यात कविता हा वाङ्‌मय प्रकार महत्वाचा मानला जातो.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ. मेश्राम योगेन्द्र दलित साहित्य उद्‌गम आणि विकास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर प्र.आ. १९९८ पृ.क्र.७४
२)फडके भालचंद्र, दलित साहित्य वेदना व विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे. दु.आ.१९८९ पृ.क्र. ११२
३)तत्रैव पृ.क्र. ११४
४)कर्डक वामनदादा, मोहोल (कवितासंग्रह) श्रध्दासहकारी प्रकाशन संस्था, कल्याण वि.आ. २००४ पृ.क्र. ८५
५)ढसाळ नामदेव, गोलपिठा (काव्यसंग्रह) पृ.क्र. ७४
६)तत्रैव पृ.क्र. ५५
७)प्राचार्य,डॉ.पगारे म.सु., दलित साहित्याचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन. जळगांव प्र.आ. २००५ पृ.क्र. ८०,८१
८) डॉ.मेश्राम योगेन्द्र, दलित साहित्य उदगम आणि विकास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर प्र.आ. १९९८ पृ.क्र. ८५
९)तत्रैव पृ.क्र. ११३
१०)तत्रैव पृ.क्र. ११३
११)तत्रैव पृ.क्र. ११५
१२)फडके भालचंद्र ,द.सा. वेदना व विद्रोह, श्रीविद्या प्रका. पुणे पृ.क्र. १२२
१३)तत्रैव पृ.क्र. १२९
१४)डॉ. मेश्राम योगेन्द्र दलित साहित्य उद्‌गम आणि विकास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर प्र.आ. १९९८ पृ.क्र.११३

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

१५)प्राचार्य,डॉ.पगारे म.सु., दलित साहित्याचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन. जळगांव प्र.आ. २००५ पृ.क्र. ८५
१६)तत्रैव पृ.क्र. ८५
१७)डॉ.मेश्राम योगेन्द्र, दलित साहित्य उदगम आणि विकास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर प्र.आ. १९९८ पृ.क्र. १०५

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Research Journey (Special Issue 270 - July 2021) ×

1/327

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

July 2021 E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 270

Multidisciplinary Issue

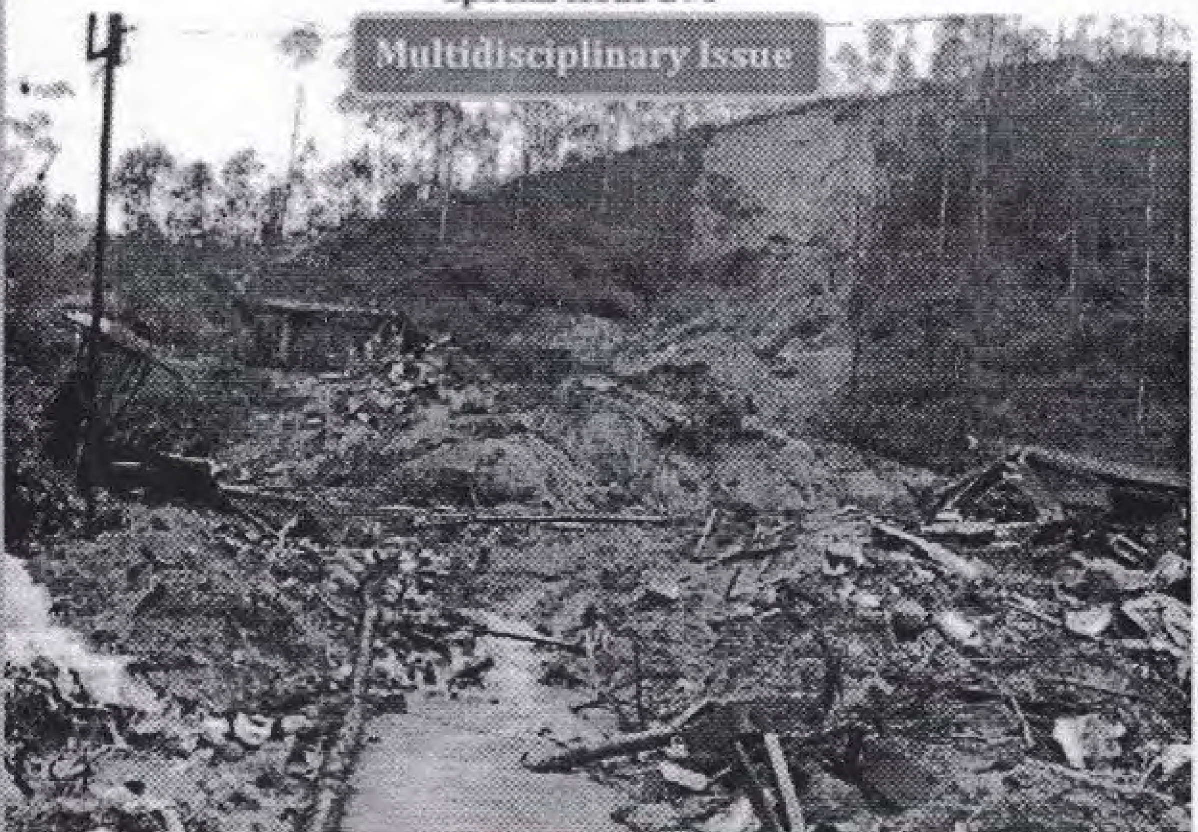

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Smt. V. U. Patil Arts & ... Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

Research Journey (Special Issue 270 - July 2021) ×

2/327

July-2021 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 270

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet – Taliye landslide Image of hillock crashing onto village, burying 84 human being.

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 1000/-

T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Special Issue - 270 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
July- 2021

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, **Nashikroad (English)**
Dr. Gajanan Wankhede, **Kinwat (Hindi)**
Mrs. Bharati Sonawane, **Bhusawal (Marathi)**
Dr. Rajay Pawar, **Goa (Konkani)**

Co-Editors -
- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.] India**
- **Dr. K. B. Gaikwad** – MGV's SPH ASC College, Nampur, Dist. Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**
- **Prof. K. P. Waghmare** - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi **[M.S.] India**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali** , HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

PRINCIPAL
T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Special Issue - 270 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
July- 2021

24	बाल साहित्य में आदर्श बोध	डॉ. संतोष पवार	117
25	शोषित पीड़ितों के कवि राजेश जोशी	डॉ. कल्पना पाटील	121
26	वर्तमान जगत में परिवर्तनशीलता की साध्य रेखा : नारी विमर्श	डॉ. रुपाली चौधरी	126
27	अनुवाद की प्रक्रिया, तकनीक और समस्याएँ	डॉ. निशाकर शेख	130
28	वैश्वीकरण में हिंदी की स्थिति और दिशा	डॉ. संतोष पवार	136
29	किन्नर लेखन	प्रा.अरुण आहेर	140
	मराठी विभाग		
30	आदिवासींची देवकोषणी : एक विश्लेषण	डॉ. संजनी मस्करेन्हस	143
31	आदिवासी कोळी लोकमानसातील धार्मिक सण, समारंभाची पारंपारिक गीते	डॉ. एस. एस. बैरमुंडे	147
32	संत तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिक फलश्रुती	डॉ. रामनाथ चौधरी	153
33	महाराष्ट्रातील संतांचे समाजप्रबोधनाचे कार्य	डॉ. कैलास वाघ	158
34	धर्मभोळेपणाचा नाश करणारा सत्यशोधक विचार	डॉ. श्रीराम गडकर	164
35	मराठी साहित्य आणि जीवनमूल्य : एक शोध	डॉ. नामदेव कोळवीर	174
36	'पडघ' कादंबरीचा अभ्यास : चिकित्सक अभ्यासाचे एक आदर्श प्रारूप	डॉ. शिवाजी एंडाईत	178
37	विठ्ठल वाघांच्या कवितेतील द्विकेंद्रीयता	डॉ. श्रीराम मल्हारे	182
38	विदर्भाच्या मराठी गझलेतील कृषी जाणीव	डॉ. संजय पोहरे	187
39	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर आणि मराठवाडा समाज	डॉ. आर.एम.सुरवसे	191
40	शांताबाई हुबळीकर यांच्या 'आता कशाला उद्याची बात' मधून व्यक्त होणारा स्त्रीवाद	डॉ. अमृता शेर्लीकर	194
41	२००० नंतरच्या ग्रामीण कादंबऱ्यांचे स्वरूप आणि विशेष	डॉ. शिवाजी हुसे	200
42	विजय पाटील यांचे ग्रामीण कथा विश्व	डॉ. पद्माकर वानखेडे	206
43	वर्तमानातील आदिवासी कवितेतील संवेदना (१९९५ ते २०२०)	डॉ. प्रकाश बट्टी	210
44	शिवाने ग्रामीण कादंबरीलेखन	डॉ. राजेंद्र बडमारे	216
45	संत गाडगेबाबांच्या कीर्तनातील वैज्ञानिक दृष्टी	डॉ. सौ. रजनी लुंगसे	224
46	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातील मानवी मूल्ये	प्रो. डॉ. वासुदेव बन्ने, प्रा. छाया बर्वे	227
47	मानभाव परिषद : स्वरूप व परिणाम	डॉ. श्रीराम गडकर	230
48	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित चळवळ	प्रा.आर.एम.सोहळके	240
49	विदर्भातील मराठी गझल : आशय आणि अभिव्यक्तीच्या अंगाने स्वतंत्र वाटचाल करणारे निवडक गझलकार	डॉ. संजय पोहरे	248
50	स्त्रियांची समकालीन प्रवासवर्णने : काही निरीक्षणे	मनीषा बैटी	253
51	स्वातंत्र्योत्तर मराठी व हिंदी भाषांमधील दलित कथांचा एकमेकांशी तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. अर्जुन नेरकर	259
52	भारतीय महिलांची बदलती स्थिती	डॉ. अनंत देशमुख	262
53	मराठवाड्यातील चळवळी व त्यांची मराठवाड्यातील कादंबरीतील [illegible] वैशिष्ट्ये	रा.ब.चाहे	267

T.S.S. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr. S.S. Desale Science College Sakri Tal Sakri Dist Dhule

PRINCIPAL
T.S.S.'s Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.S.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

महाराष्ट्रातील संतांचे समाजप्रबोधनाचे कार्य

डॉ. कैलास बुधा वाघ
श्रीमती. विमलबाई उ. पाटील कला व
के.डॉ.भा.स.देसले विज्ञान महा. साक्री, जि. धुळे
मो.नं. ९८९००३०३८०
Email- kailaswagh555@gmail.com

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्राची भूमी ही थोर संतांची भूमी आहे असे म्हटले जाते. वारकरी संप्रदायाचा पाया संत ज्ञानेश्वर यांनी रचला आणि संत तुकोबारायांनी त्यावर कळस चढविला. असे म्हटले जाते आणि म्हणून असे म्हटले जाते की " ज्ञानदेवे रचिला पाया, तुका झालिया कळस" महाराष्ट्रातील संतांनी फक्त विठ्ठलाचे नामस्मरण करा असे सांगितले नाही तर त्यांनी आपल्या ओवी, अभंग, भारुड, किर्तनातून समाजप्रबोधनही केलेले आहे. आपल्या समाजात शतकानुशतके अनेक प्रकारच्या अनिष्ठ रुढी, प्रथा, परंपरा, दैववाद, अंधश्रध्दा, कर्मकांड, व्रतवैकल्ये, ढोंगी साधू यांचे प्राबल्य आढळून येते. काही गोष्टी हळू हळू कालबाहय झाल्या तरीही काही चालूच आहेत. यामुळे समाजातील लोकांचे शोषण होते., लुबाडणूक, फसवणूक होते आणि यामुळे समाज दैववादी, निराश, दुबळा, अंधश्रध्दाळू- बनतो. या सर्व वाईट प्रथांचा नायनाट करण्यासाठी संतांचे मोठे योगदान आहे. त्यांनी आपल्या अभंग ओव्यांतून समाज प्रबोधन करुन समाजाला जागृत करण्याचे तसेच मानवतावाद प्रस्थापित करण्याचे कार्य केलेले आहे.

संतांचे समाज प्रबोधनाचे कार्य :-

महाराष्ट्रातील संतांनी आपल्या समाज प्रबोधनातून 'मानवतावाद' हाच मुख्य विचार मांडला. माणसाला म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळवून त्याला जगण्यास समर्थ बनविणे हेच त्यांचे प्रमुख ध्येय होते. सर्व मानवप्राणी एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत. त्यांच्यात दुजाभाव नको हा विचार मांडण्याबरोबर समाजातील विविध प्रश्नांवरही प्रबोधनाचे कार्य केले. यात सुरुवातीला आपण अभ्यास केल्यास महात्मा चक्रधर स्वामी यांचेपासून सुरुवात करता येईल.

श्री. चक्रधर स्वामी :-

श्री चक्रधर स्वामींनी महाराष्ट्रातूनच समाजप्रबोधनाचे कार्य हाती घेतले. त्यांनी ज्या ठिकाणी शक्य असेल तेथे जुन्या रुढी, परंपरा, चालिरीती बाजूस सारुन आपल्या सद्विचारांनी समाजाची सेवा केली. दिन दलितांना जवळ केले. श्री चक्रधर स्वामींनी तत्कालिन काळात समाजक्रांती केलेली दिसून येते. दैनंदिन जीवनात स्त्रीया आणि शुद्रातिशूद्र हे जे दोन हिंदु समाजाचे उपेक्षित आणि दलित घटक होते त्यांना धार्मिक समतेचे हक्क प्राप्त करुन देण्यासाठी बाराव्या शतकात ज्ञानेश्वरांच्या आधी महानुभाव पंथाची स्थापना करुन दिली. त्यांनी समाजाला अंधश्रध्देतून बाहेर काढण्यासाठी अहिंसक पंथ स्थापन केला. समाजातील लोकांना सरळ व सोप्या जीवनपध्दतीची त्यांनी ओळख करुन दिली. जातीभेद मोडण्याच्या बाबतीत त्यांचे आचरण क्रियाशील होते. त्यांनी एका चांभारावर आपली कृपा केली चांभाराचे या विषयी 'चर्मकारा भेटि' या लिळेत श्रीचक्रधर स्वामींनी महदाईसला चांभाराची हकीकत सांगितली. चक्रधरांमुळे चांभारास विदेहावस्था प्राप्त झाली. त्याची ईश्वर पुरुष पुजा होत असल्याचे पाहून त्याच्याच गावचे इतर चांभार म्हणतात की, "एथ देवो जला : एणें गावी विटाळिला"[1] या कृत्यामुळे त्याला शिक्षाही होते परंतु तो विदेहावस्था अनुभवित होता. श्री चक्रधर स्वामींच्या मते विदहावस्थेत स्थित्यानंद भोगणाऱ्या व्यक्तिचा छळ करणे, शिक्षा करणे हे पाप असून त्यांना निःसंतान करणे हीच खरी शिक्षा आहे. याविषयी श्री चक्रधर स्वामी म्हणतात की" सर्वज्ञे म्हणीतले : तया तवं तयाचा निर्वसू जाला:"[2] चंक्रधरांनी चांभाराचे सामाजिक रोषापासून संरक्षण केले. त्यांनी आपली कृपादृष्टीचा प्रारंभ एका चांभारापासून करुन जात - पात पाळणे वाईट असून ' माणूस' हा [illegible] असे विचार मांडून तशी कृती केली.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College

E-ISSN : 2348-7143
July- 2021

जातनिर्मूलन करुन महानुभावानी जातीप्रथेला मुठमाती देण्याचे कार्य केलेले दिसून येते. चक्रधरांनी दलितांच्या महार-मांगांच्या घरी जातांना किंवा त्याठिकाणी जेवतांना कोणताही अद्‌भूत चमत्कार न करता आपले वागणे सरळ व सुसंगत ठेवले. तसेच स्त्री- पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला म्हणून श्री. चक्रधर स्वामींनी, अंधश्रध्दा जुन्या चालिरिती, रुढी-परंपरांना छेद देत समाजप्रबोधनाचे कार्य केलेले दिसून येते.

संत ज्ञानदेव :-

वारकरी संप्रदायातील महत्वाचे संत म्हणून ज्ञानदेवांकडे बघितले जाते. त्यांना 'माऊली' अशी उपमा दिली जाते. संत ज्ञानदेवांचा अद्वैत अनुभूती हा तत्वज्ञानाचा विशेष. तर आध्यात्मिक व नैतिक उन्नती हा त्यांच्या नितिविचारांचा पाया होय. समता , अनासक्त बुध्दी, सर्व प्राणी मात्रांवर भूतदया, निष्काम सेवा एकूणच काय तर मानवतावादाचे चिंतन त्यांच्या ज्ञानेश्वरीतून पाझरतांना दिसून येते. संत ज्ञानदेवांच्या ज्ञानेश्वरीतून मानवी जीवन उजळून टाकण्याचे सामर्थ्य आहे तसेच त्यांनी आपल्या ज्ञानेश्वरीतून समाज प्रबोधनावर प्रकाश टाकलेला आहे ज्ञानदेवांनी परिस्थिती सोबतच समाजाचे प्रबोधन करणेसाठी त्यांनी आधी समाजमन समजवून घेतले. "ज्ञानदेव माणसांच्या दोनच जाती मानतात सज्जन (दैवी) दुर्जन (आसुरी) देशकालपरत्वे व्यक्तिचे आणि समाजाचे नियमन करण्यासाठी धर्मशास्त्राचा आधार ज्ञानदेवांनी घेतला आणि वेदोक्त धर्माला काल सापेक्ष स्वरुप देण्यासाठी प्रस्थान त्रयींपैकी असलेला भगवदगीता निरुपणासाठी ज्ञानदेवांनी स्विकारली"[३] जनसामान्यांच्या विकासाचा मार्ग त्यांनी गीता निरुपणातून सर्वसामान्यांना खुला करुन दिला आणि धर्मभावनेला, आध्यात्म आणि श्रेष्ठ जीवन मुल्यांचे, अधिष्ठान मिळवून दिले. मानवाचे पुर्णत्व सामाजिक प्रतिष्ठेवरच अवलंबून राहत नाही तर त्याच्या व्यक्तिगत चारित्र्यावर ते अवलंबून असते हा विचार ज्ञानदेवांनी प्रभावीपणे केला. "ज्ञानदेवांनी स्वतःला आलेल्या ' अनुभवाचे बोल समस्त समाजाच्या कल्याणासाठी प्रकट केले. ते ज्ञानेश्वरीतून मांडतात की

" अलौकिका न हो आवे। लोकांप्रती"
"प्रकट गुह्य बोले। विश्व ब्रम्हाचि केले"
हे विश्वची माझे घर। ऐसि मती जयाची स्थिर"[४]

जनसामान्यांच्या उध्दाराविषयीच्या तळमळीसोबतच ते म्हणतात की हे संपूर्ण विश्व माझे, सामान्य जनांचे आहे. अशा प्रकारे ते मानवतेच्या पुरस्कार करतात ज्ञानदेवांच्या मनात मानवाविषयी नितांत प्रेम करुणा, दया होती. मानवतावाद होता. त्याचेच मुर्तिमंत उदाहरण म्हणजे त्यांनी ज्ञानेश्वरीतून मागितलेले 'पसायदान' होय आणि म्हणून ज्ञानदेवांच्या हृदयात, मनात विश्वकल्याणाची किती तळमळ होती, हे आपल्या लक्षात येते.

संत नामदेव :-

संत साहित्यामध्ये संत नामदेवांचे काव्य आणि कार्य अनेक दृष्टींनी महत्वाचे असेच आहे. नामदेव बालपणापासूनच विठ्ठलभक्तीत मग्न असायचे. कारण त्यांच्या कुटूंबातच तसे वातावरण होते. त्यांचे संपुर्ण अध्ययन शिक्षण सपरिवार होत राहिल्यामुळे पुढे त्यांनी कीर्तनसेवा सुरु केली. संपुर्ण विश्वात ज्ञानदीप लावण्याच्या हेतूने मराठी-हिंदी भाषेतून अभंग, पदरचना केली त्यांनी भजन, कीर्तनाच्या संप्रदायाची केलेली उभारणी, मराठी संताचा गोतावळा गुरुग्रंथातील पदरचना, भुपाळया,आरत्या अशा विविध रचनांमधून साधलेला लोकसेवेचा वसा, दृष्टीकोन व त्यातुन केलेले समाजप्रबोधन फार मौलिक आहे. संत नामदेवानांनी आपल्या अभंग, कीर्तनातून समाजप्रबोधनात्मक समतावादी विचार मांडलेले दिसून येतात. संत नामदेवांनी आपल्या समाजबांधवांच्या वर्तनाला नैतिक अधिष्ठान असावे तसेच त्यांची पारमार्थिक वाटचाल सोपी व्हावी यासाठी त्यांनी आपल्या अभंगरचनेत मौलिक तत्वज्ञान मांडले. त्यांनी विठ्ठलभक्तिला प्राधान्य देत ज्ञानमार्ग, योगमार्ग, कर्ममार्ग, व भक्तिमार्ग असे भगवद्‌गितेत सांगितल्याप्रमाणे तशी वाटचाल केलेली दिसून येते.

T.S.S's Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri

PRINCIPAL
T.S.S's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri

नामदेवांनी जातिनिरपेक्ष धर्मविचार मांडला आहे. नामदेव हे शिंपी समाजात जन्माला आलेले होते. त्यांचा ग्रामीण जीवनांशी जवळचा संपर्क आलेला होते. त्यांच्या काळातील समाजातील विषमता विषयक वर्णन करतांना ते म्हणतात, "एक बैसती अश्वावरी ।एक चालती चरणचाली।

एक जेविती मिष्ठान्न। एका न मिळे कोरान्न।।"[३] (ना.गा.१२/२/५३२)

वरिल अभंगाच्या ओळीतून गरीब- श्रीमंत यांच्यातील गरीबी, विषमता, भेदभावाचे वर्णन केलेले दिसून येते. तसेच एका अभंगात ," तुम्हा घरी बोचकी लुगडी। आम्हा घरी पोरें उघडी।।

तुम्हा दुर्ग दारवंटा। आम्हा घरी बारा वाटा।।"[५] (ना.गा.१२३१/५१३)

अशा प्रकारे गरीब दुबळया लोकांचे जिव्हाळयाने वर्णन करुन नामदेव विशुध्द भक्तिची शिकवण सांगतात. तसेच गुरुग्रंथसाहिबयात समाविष्ट असलेल्या एका पदात नामदेव म्हणतात की,

" कहाँ करों जाति कहाँ करो पाति। राम को नामु जपहुं दिनराती ।।

रांगनि रांगऊ सीवनि सकेवेड। रामनामु बिनु घरीय न जीवऊ ।।"[७] (ना.गा.१८/८)

संत नामदेव वरिल पदातून स्पष्टपणे सांगतात की जातपात मानणे अयोग्य आहे. जात- पात न मानता मानवाने मानवाशी प्रेमाने वागावे. संत नामदेवांचा जन्म शिंपी कुटूंबात झालेला होता. आपला पिढयानुपिढयांच्या व्यवसायाचाच दाखला त्यांनी दिलेला आहे ते सांगतात.

" शिंपीयाचे कुळी जन्म मज झाला । परी हेतू गुंतला सदाशिवी।।

रात्रिमाजी शिवी दिसामाजीशिवी । आराणूक जीवीं नोहे कद।।

सुई आणि सुतळी कात्री गज दोरा। मांडिला पसारा सदाशिवीं।।

नामा म्हणे सिवीं विठोबाची अंगी । म्हणोनियां जगी धन्य झालो।।"[८](ना.गा.१२३२/५११)

वरील अभंगातून नामदेवांनी त्यांच्यामध्ये असलेली प्रपंचाविषयीची निष्ठा परमार्थ भावनेने कशा प्रकारे उजळून निघते हे आपल्या भावपूर्ण शैलीतून स्पष्ट केलेले आहे. त्याचप्रमाणे काही पदांतून त्यांनी आपल्या जातीविषयीची हीनतेविषयीची भावना व्यक्त केलेली दिसून येते. उदाहरणार्थ:-

"हिनडी जाती मेरी पंढरिराया। सीपि के घर जनमु पाया।।

किंवा

" हीन दीन जाती मोरी पंढरी के राया। ऐसा तुमने नामा दरजी कू बनाया।।"[९]

वरील पदातून त्यांच्या मनात त्यांच्या जातीविषयी असलेला न्यूनगंड, आकस स्पष्ट होतांना दिसून येतो. एकूणच संत नामदेव यांनी आपल्या अभंग, पदांतून समाजप्रबोधनाचे कार्य केलेले दिसून येते.

संत एकनाथ :-

संत नामदेवांनंतर संत संप्रदायातील महत्वाचे संत म्हणून एकनाथांकडे पाहिले जाते. त्यांनी आध्यात्मिकतेतून समाजप्रबोधन केले. जनसामान्यांना मानवतावाद सांगितला. वेदांपेक्षा भगवद्‌गिता मोठी मानणे, जातीभेद निर्मूलन केले. आदर्श गृहस्थाश्रमीच्या उपदेशाबरोबरच स्त्रीयांचा गौरव करणे आणि समाजातील लोकांना सदैव सद्‌गुणांची जोपासना करण्यास भाग पाडणे. ही संत एकनाथांच्या साहित्यातील विचारधन आहे. त्यांच्या साहित्यातून समाजप्रबोधनाच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडते.

संत एकनाथ सांगतात की, सर्वसामान्यांसाठी ध्यानधारणेची वाट बिकट आहे अशा अवस्थेत सर्वांना फक्त भगवद्‌गीता जमू शकेल. कारण गीता वेदांच्या पुढे पाऊल टाकून शुद्रातिशुद्र (स्त्री) यांचा उध्दार करते. अशी भक्ती जाती- जातीतील भेद झिडकारते. नष्ट करते ते श्रीकृष्णमुखाने सांगतात.

"वर्णाश्रम कुळजाती। जीव शिवादि पदवी[illegible]।

यांची स्फुरेना अहंकृती। या नाव उ[illegible] उध्दवा।।

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

माझे करिता अनन्य भजन। मी सर्वथा भक्ताधीन।।
तेथ जाति गोती ज्ञातेपण । उंच नीच वर्ण मी न म्हणे।"[१०]

याचा अर्थ जो भगवद्गीता ऐकतो, वाचतो त्याला भक्ती प्राप्त होते. त्याला जात- वर्णाचा अभिमान कधीही स्पर्श करु शकत नाही. एकनाथांच्या उदारमतवादी मनाचे प्रतिबिंब यातून घडतांना दिसते. एकनाथांच्या काळात इस्लामी आक्रमणाचे विशेष आढळून येतात. तसेच त्यांना संपूर्ण जीवनभर जातिनिर्बंध आणि समाजातील भेदभावाची दरी मिटविण्यासाठी झगडावे लागले. एकनाथांनी जातिभेदाविरुध्द मोठबंड पुकारले होते. राणू महाराकडे जेवायला जावून जातिनिर्बंध झुगारले. तसेच तप्त उन्हात रडणारे महाराचे मुल कडेवर घेतले. अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीतील लोकांना प्रेम देवून जातीप्रथा मोडण्याचे प्रयत्न केले. उदाहरणार्थ

'चोखा डोंगा परी। भाव नोहे डोंगा।।
काय भुललासी । वरलिया रंगा।। [११]

वरिल पंक्तीतून भक्तश्रेष्ठ चोखामेळा यांनी स्वर्गस्थ अमृत चोख केले. यातून असे प्रतीत होते की त्यांनी ही जाती-पातीवर केलेली मात आहे. संत एकनाथ 'जोहार' या भारुडात सांगातात की,

" कांरे महारा बदमस्ता । का हो ब्राम्हणबाबा भलतेच बोलता।
तुझे बापाचे भय काय । मायबाप तुमचे आमचे एकच हाय।"[१२]

वरील ओव्यांतून ब्राम्हण आणि महार या दोघांतील संवाद येतो. त्यातून जातीवरुन कशा प्रकारे अस्पृश्य माणसाला हिनवले जाते हे कळते परंतु अस्पृश्य बांधव समानता प्रस्थापित व्हावी याकरिता, माणूस हा सर्वांकडे एकच आहे त्यात सवर्ण- अस्पृश्य अशी भेदाभेद करुन नये असा संदेश देतांना दिसून येतात. एकूणच काय तर एकनाथांनी आपल्या साहित्यातून समाजप्रबोधनातून मानवतावाद प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

संत तुकाराम :-

संत तुकाराम महाराजांना वारकरी संप्रदायात मोलाचे स्थान आहे. समाजातील प्रबोधनाच्या विचारांमध्ये तुकारामांनी मौलिक भर घातली. समाजातील विषमतेची, जातीभेदाची दरी नष्ट करण्यासाठी आपल्या अभंगातून समाजप्रबोधन केले. सामाजिक समतेची चळवळ उभी केली. त्यांच्या वैचारिकतेत समानतेच्या वागणुकीबरोबरच माणसाच्या व्यक्तिविकासास अवसर देऊन विचार व लेखन स्वातंत्र्याचा अधिकार बहाल केला. त्यांनी विधायक स्वरुपाने अनिष्ठ प्रथांचे निर्मुलन केले. विठ्ठलभक्ती हा तुकारामांच्या आदर्शभूत आचार विचारांचा गाभा होय. व्यक्तिने नेहमी सदाचार संपन्न राहिले, वागले तर त्याच्या या वर्तनाने शत्रुही त्याचे मित्र होतात. यासर्व विचारांचा परामर्श त्यांच्या पुढील अभंगाद्वारे स्पष्ट करता येईल.

" जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती । देह कष्टविती उपकारे।"[१३]

संतांसमोर समाजाचं हित आणि सुख हेच उद्दिष्ठ प्रामुख्याने असते. समाज सर्वांगपरिपुर्ण व्हावा, तो नैतिक मार्गाने चालत राहावा, त्याची अभिवृध्दी व्हावी, त्याच्या जीवनात प्रेम आणि शांती ही मुल्य वृध्दिंगत व्हावीत. हीच खऱ्या संतांची उत्कट इच्छा असते. समाजाचे प्रबोधन करणे हे संतवृत्तीचे प्रमुख लक्षण असते. यावरुन दिसून येते की संतांचे संपुर्ण जीवन हे जगाच्या कल्याणासाठीच आहे. धन कसं मिळवावे आणि त्या मिळविलेल्या धनाचा कसा उपयोग करावा यावर तुकाराम महाराज म्हणतात.

" जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारे। उदास विचारे वेच करी ।।
उत्तमचि गती तो एक पावेल । उत्तम भोगील जीवखाणी ।।"[१४]

संत तुकाराम सांगतात की, आपला व्यवहार चांगला ठेवून धन- द्रव्य कमवावे. सद्विचारातून मिळविलेले धन, संपत्ती सद्विचाराने तिचा विनीयोग करावा. त्यामुळे कुटूंबातही सौख्य लाभते. सामाजिक भेदाभेदविषयी ते पुढील अभंगात सांगतात की,

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College

E-ISSN : 2348-7143
July- 2021

"विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेदभ्रम अमंगळ।।१।।
अइका जी तुम्ही भक्त भागवत। कराल ते हित सत्य करा ।।२।।
कोणाही जीवाच न घडो मत्सर। वर्म सर्वेश्वर पूजनांचे ।।३।।
तुका म्हणे एका देहाचे अवयव । सुख : दुख: जीव भोग पावे ।।४।।"[१५]

वरील अभंगाद्वारे तुकाराम महाराज म्हणतात की, सर्व जगातील माणसे एकच आहेत. सर्व जग विष्णूमय आहे. असे मानणे हा वैष्णवांचा म्हणजे वारकऱ्यांचा धर्मच आहे. समाजप्रबोधन करतांना ते म्हणतात की देवाचा उपासक हा सत्य/ खरा असतो. तुम्ही कोणाचाही राग, द्वेष करु नका कारण सर्वांकडे परेश्वरतत्व भरलेले आहे. सर्व देह एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत. आपल्या शरीराच्या अवयवाप्रमाणे जर आपल्या एखाद्या अवयवास सुखाची अथवा दुःखाची अनुभूमी झाल्यास ती संपुर्ण जीवाला समप्रमाणात जाणवते त्यामुळे भेदाभेद न करता एकतेने राहावे पुढील अभंगात तुकाराम सांगतात की,

" महारासि सिवे । कोपे ब्राम्हण तो नव्हे ।।१।।
तया प्रायश्चित काही । देहत्याग करिता नाही ।।२।।
नातळे चांडाळ। त्याच्या अंतरी विटाळ ।।३।।
ज्याचा संग चित्ती । तुका म्हणे तो त्या याती ।।४।।"[१६]

वरील अभंगाचा लैकिक अर्थाने विचार केल्यास असे जाणवते की, महार माणसास शिवल्यावर ज्या ब्राम्हणाला संताप येतो तोखरा ब्राम्हण नव्हे. अशा संतापणाऱ्या आणि अस्पृश्यता मानणाऱ्या ब्राम्हणास देहत्यागाची जरी शिक्षा केली तरी कमीच आहे. माणूस वाईट प्रवृत्तीच्या माणसास, चांडाळास जवळ न करण्याचे कारण म्हणजे त्याच्या मनातील विटाळ. म्हणून तो चांडाळ वाटतो. जातीभेद मानवी भेदाभेद याविषयी ज्या व्यक्तिच्या मनात सतत चिंतन सुरु असते. त्याला सुखप्राप्ती मिळत नाही. म्हणून प्रत्येकाने मनात 'मानवता' हा एकच धर्म ठेवून आपले आचरण करावे. एकूणच काय तर संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातून 'मानवतावाद' हा एकच धर्म असून कोणीही जातीभेद, धर्मभेद न मानता सर्व माणसे एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत. अशा पध्दतीने वागणुक करुन समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रबोधन करतांना ते दिसून येतात.

संत चोखामेळा :-

वारकरी संप्रदायातील इतर संतांप्रमाणेच संत चोखामेळा यांनी समाजप्रबोधनाचे कार्य केलेले दिसून येते. संत चोखामेळा हे अस्पृश्य जातीत जन्माला आलेले होते. या समाजाची त्यांच्या काळातील स्थिती अशी होती की, त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकारच नव्हता. रोजचे जगणे त्यांना मरण वाटावे असेच होते. अशा समाजाला प्रबोधन करुन त्यांनी त्यांचे अज्ञान दुर करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना जगण्याचा आधाराबरोबरच नितिसामर्थ्यांचा आदर्श घालून देण्याचे कार्य केले त्यांनी विठ्ठलभक्तीद्वारे समाजप्रबोधन केले. ते म्हणतात, "हीन याती माझी देवा । न घडे तुझी सेवा"[१७]

चोखोबांना वाटते की, मी हीन जातीचा असल्यामुळे मला अन्यायपुर्वक वागणुक मिळत होती. परमेश्वराच्या सेवेमध्ये आपली जात आडवी येते. याचे दुःख त्यांच्या मनाला बोचत राहते. लोकांना ते सांगतात की, आपल्या वाट्याला आलेले कर्म आपण प्रामाणिकपणे आणि निष्ठेने केले पाहिजे. अस्पृश्य समाज हा भयग्रस्त अवस्थेत जगत होता त्या समाजातील माणसे विषमतेमुळे होणाऱ्या शोषणाने जखडले गेले होते. त्यांना अन्याय सहन करावा लागत होता. अशा समाजाचे प्रबोधन करुन त्यांचा आत्मविश्वास वाढविण्याचे कार्य चोखोबांनी केले. आपल्या समाजबांधवांच्या मनातील अन्याय, अस्पृश्यतेची भावना नष्ट व्हावी . केवळ उपचार म्हणून शुद्र दैवतांचे पुजन न करता भक्तीचे, मानवी जीवनाचे मर्म त्यांना कळावे हीच आस चोखोबांच्या मनात होती म्हणून ते सांगतात.

"आदि अवघा विटाळ संचल। सोवळा तो झाला कोण न कळे ।

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

अशा प्रकारचा प्रश्न विचारण्याचे धाडस चोखोबांच्या मनात निर्माण झाले होते. त्याच बरोबर आपल्या जीवनातील दुःख दुर करायचे असेल तर परमेश्वराशी लिन व्हावे. त्यामुळे मानवाच्या ठायी असलेली चिंता, भय यापासून त्याला मुक्ती मिळते. त्याला सुखप्राप्ती होते.

त्याचप्रमाणे संत निळोबा, संत रामदास, संत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा, सोयराबाई, जनाबाई, मुक्ताई, बहिणाबाई या व अशा अनेक संतांनी आपल्या साहित्याच्या विविध प्रकारातून विठ्ठलभक्तिच्या महिमासोबतच समाजप्रबोधनाचे कार्य केलेले दिसून येते.

सारांश :-

संतांच्या साहित्यातून एकूणच समाजप्रबोधनाबरोबरच समाजसुधारणा केलेली दिसून येते. आपल्या सभोवतालच्या समाजातील प्रत्येक माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचा, सुखप्राप्तीचा आनंद मिळावा यासाठी विश्वव्यापी विचार मांडला. ' मानवतावाद' हा त्यांच्या साहित्याचा प्रमुख गाभा आहे. समाजात कोणीही उच्च नाही, निच नाही, जातीभेद, भेदाभेद न करता सर्वांनी गुण्यागोविंदाने एकत्र नांदावे. माणूस हा एकच आहे. अशी ऐक्याची हाक सर्व संतांनी दिली आणि म्हणून संतांचे साहित्य हे मानवतावादाचे पुरस्कार करणारे साहित्य ठरते. संतांनी ईश्वराच्या नामस्मरणातून समाजप्रबोधनाचे कार्य केले म्हणून संत हे समाजप्रबोधनकार आहेत असे म्हणणे खरे ठरते.

संदर्भसूची :-

१) संपादक, प्राचार्य डॉ. पाटील बी.एन . प्रा. डॉ. पाटील शिरीष बी.श्री.चक्रधरस्वामी लीळा चरित्र "एकांक" प्रशांत पब्लि. जळगाव, प्र.आ.२००३ पृ.क्र. ३४
२) तत्रैव पृ.क्र. ३४
३) संपादक, प्राचार्य, भगत रा.तु., संतसाहित्य आणि समाजप्रबोधन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि. पुणे, प्रथमावृत्ती-२००५ पृ.क्र.५७
४) डॉ. देशमुख उषा मा., ज्ञानेश्वरी चिंतन, स्नेहवर्धन पब्लिशिंगहाऊस पुणे, प्रथमावृत्ती १९९९ पृ.क्र. ४९
५) मराठी अभंगाची पदे डॉ.कामत अशोक, संतसाहित्य काही अनुबंध, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे प्र. आ. २००३ पृ.क्र.७० या पुस्तकातून घेतली आहेत.
६) तत्रैव - पृ. क्र. ७२
७) तत्रैव पृ. क्र. ७२
८) तत्रैव पृ.क्र. ७०
९) हिंदी अभंगाची पदे संपा. जोशी रामदास, यांच्या सिध्दपरंपरा आणि महाराष्ट्रातील संत, विजय प्रकाशन, नागपूर प्र. आ. २००२ पृ. क्र. १०९ या पुस्तकातून घेतली आहेत.
१०) संपा. प्राचार्य भगत रा. तु. संतसाहित्य आणि समाजप्रबोधन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे प्र. आ. २००५ पृ. क्र.७०
११) तत्रैव पृ.क्र. ७१
१२) संपा. प्रा. सोनवणे एल.जी. ,श्री एकनाथ महाराजांची निवडक भारुडे, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, प्र. आ. २००८ पृ.क्र. ६६
१३) संपा. प्राचार्य, भगत रा.तु. संतसाहित्य आणि समाजप्रबोधन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.पुणे प्र.आ. २००५ पृ.क्र. ७८
१४) तत्रैव पृ.क्र. ८९
१५) जोशी प्र.न. तुकारामांचे निवडक अभंग, स्नेहवर्धन पब्लि. पुणे, प्र.आ. १९९५ पृ क्र. ३८
१६) तत्रैव पृ क्र. ३८
१७) संपा. प्राचार्य भगत रा. तु. संतसाहित्य आणि समाज प्रबोधन, दिलीपराज प्रकाशन, प्रा.लि.पुणे प्र.आ. २००५ पृ.क्र. ९८
१८) तत्रैव पृ.क्र. ९९

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) April -2021 Special Issue- 1

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April -2021

Special Issue- I

International Impact Factor Services IIFS *2.875*

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF) ***ISRA JIF- 1.312***

Digital Online Identifier-Database System

An International Digital and Virtual Library

Chief & Executive Editor
Dr. Girish Shalik Koli (AMRJ)
Dongar Kathora, Tal. Yawal,
Dist. Jalgaon [M. S.] India. Pin Code: 425301
Mobile No: 09421682612 Email: aimrj18@gmail.com
Website: www.aimrj.com

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science Coll
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) **April -2021** **Special Issue- 1**

Editorial Board

-: Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli
Dongar Kathora
Tal.Yawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301
Mobile No: 09421682612
Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

-:Co-Editors :-

- **Dr. SirojiddinNurmatov,** Associate Professor, Tashkent Institute Of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- **Dr.Mohammed Abdraboo Ahmed Hasan,** Assistance Professor The Republic of Yemen University of Abyan General manager of Educational affairs in University of Abyan ,Yemen.
- **Dr.Vivek Mani Tripathi,** *Assistant Professor,* Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- **Dr.Maxim Demchenko** Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute Of International Relationships, Moscow, Russia
- **Dr. Vijay Eknath Sonje,** *Assistant Professor,* D. N. College, Faizpur [M. S.]
- **Mr. Nilesh SamadhanGuruchal,** *Assistant Professor* (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India.
- **Dr. Girish D. Pawar,** Associate Professor, University of Hyderabad , Telangana [T. S.] India
- **Dr. Shaikh Aafaq Anjum,** *Assistant Professor,* Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.] India.
- **Mr. Dipak Santosh Pawar,** *Assistant Professor ,* Dr. A.G.D.BendaleMahila Mahavidyalya, Jalgaon [M. S.] India.

-: Review Committee:-

- **Dr.Vivek Mani Tripathi,** Assistant Professor, Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- **Dr. Girish D. Pawar,** Associate Professor, University of Hyderabad , Telangana [T. S.] India
- **Dr. Sopan B. Borate** Principal. Senior Arts Mahila Mahavidyalaya, Shahada, Dist. Nandurbar [M. S.] India
- **Dr. Vasant G. Mali,** Associate Professor, A.B. College Deogaon (R) Tal. Kannad Dist. Aurangabad [M. S.] India Pin Code: 431115
- **Dr. Vijay Eknath Sonje,** *Assistant Professor* (Hindi) D. N. College, Faizpur [M. S.]

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.J.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Sr. College
Sakri, Dist.Dhule

AMRJ Disclaimer :

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for anyconsequences arising from the exercise of Information contained in it.

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) April -2021 Special Issue- 1

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
20	उत्तर-प्रियदर्शी काव्य-नाटक में चित्रित बौध्ददर्शन	सौ.शितल अंकुश गायकवाड डॉ. महादेव काशिनाथ कलशेट्टी	84-86
21	महादेवी वर्मा की दृष्टि में पशु पक्षी	प्रणिता गोगोई	87-90
22	'धरती धन न अपना' में अभिव्यक्त दलित स्त्री-वेदना	*प्रो. रवीन्द्रनाथ मिश्र* *जयंती सिंह*	91-94
23	'रेत' उपन्यास में नारी विमर्श	डॉ. जगदीश बी. चव्हाण	95-97
24	शिक्षा में शोध का महत्व	श्रीमती बर्नाली राय	98-100
25	'कवितावली' में चित्रित लोकजीवन	प्रो. रवीन्द्रनाथ मिश्र कुमार सत्यम	101-105
	मराठी विभाग		
26	महामानवावरील महाकवीचे काव्य : तुझे बोट धरून चाललो आहे मी !	प्रा. डॉ. राजेंद्र दुर्योधन मुंढे	106-110
27	प्राचीन दफन संस्कृती नैकुंड	डॉ.विशाखा संजय कांबळे	111-112
28	भाषा आणि प्रसारमाध्यमे (मुद्रित व दृश्य माध्यमे)	डॉ. अशोक गौरीशंकर माळगे	113-119
29	भारतीय शेतमजुरांच्या आर्थिक व इतर समस्या	डॉ. गव्हाळे बी.व्ही.	120-124
30	'महात्मा गांधी आणि असहकार आंदोलन'	डॉ. उल्हास रामजी राठोड	125-128
31	ग्रामीण कथात्मक साहित्यातील आंदोलक शेतकरी जीवन	व्हसमने सुरेखा बसाप्पा	129-133
32	उत्पादन घटकांना मिळणाऱ्या मोबदल्याचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा.काकासाहेब जालिंदर अनपट डॉ. कैलास आर. चव्हाण	134-140
33	जळगाव जिल्हयातील लघु व मध्यम उदयोगातील कामगारांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात सघटनांची भुमिका	सौ. सविता मुरलीधर जावळे डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	141-146
34	समताधिष्ठित समाज निर्माण करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार	डॉ. के. ए. वारके	147-149
35	ग्रामीण विकासातील पंचायत समितीची भूमिका	शामकुमार मधुकर दुसाने प्रो. शुभांगी दि. राठी	150-153
36	समाजप्रबोधनकार हेगडे देसाई	डॉ. स्नेहा सुवास प्रभू महांबरे	154-158
37	दुष्काळाची वास्तवता चित्रित करणारी मराठी ग्रामीण कादंबरी	डॉ. कैलास बुधा वाघ	159-162
38	आद्य कवयित्री महदंबेचे धवळे	डॉ.विठ्ठल जीवतोडे	163-167
39	विदर्भातील नव्वदोत्तर गझलेचे शिलेदार	प्रा. संजय एस. पोहरे	168-174

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) April -2021 Special Issue- 1

37

दुष्काळाची वास्तवता चित्रित करणारी मराठी ग्रामीण कादंबरी

डॉ. कैलास बुधा वाघ
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान वरिष्ठ महाविद्यालय
साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे–424304 मो.क्र. 9890030380

प्रस्तावना

जगात भारत देश हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. त्याचबरोबर खेड्यांचा देश म्हणूनही भारताची ओळख आहे. येथील खेड्यात राहणाऱ्या प्रमुख व्यवसाय शेती हाच आहे. शेतीवरच या खेड्यातील लोकांचा उदरनिर्वाह चालत असतो. शेतीसाठी आवश्यक असणारा घटक म्हणजे 'पाणी' आहे. पाणी प्रत्येक सजीवाला जगण्यासाठी महत्त्वाचा घटक आहे. पाणी म्हणजे जीवन आहे मानव, मानवेतर प्राणी, शेती पाण्याविना जीवंत राहूच शकत नाहीत.

महाराष्ट्राचा आपण पर्जन्यमानाचा विचार केला तर विदर्भ–मराठवाडा या परिसरात कमी प्रमाणात झाल्यामुळे त्याठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर दुष्काळ पडलेला दिसून येतो. दुष्काळामुळे तेथील संपूर्ण ग्रामीण जीवन ढवळून निघत असताना दिसून आलेले आहे. पाण्याच्या या भिषण दुष्काळामुळे शेती उजाड पडली तेथील सर्वसामान्य शेतकरी हवालदिल झाले. या दुष्काळामुळे अनेक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्या. काही बेघर झाले. त्यांच्या मुलांचे आरोग्य शिक्षण व इतर मूलभूत प्रश्न निर्माण झाले आणि त्याच बरोबर शेतकऱ्यांचा जिवाभावाचा मित्र त्याचा बैल / गुरढोरं यांची त्याच्या डोळ्यादेखत आबाळ झाली. चारा पाण्याअभावी त्यांचे मृत्यू झाले. एकूणच काय तर या दुष्काळाच्या भयान वातावरणामुळे ग्रामीण शेतकऱ्याचे फक्त हाल झाले नाहीत तर गुरंढोरं पशुपक्षी इतर प्राणी या सर्वांचेच हाल झाले. संपूर्ण सजीवसृष्टी प्रभावित झाली. या दुष्काळाची वास्तवता समाजासमोर जशीच्या तशी यावी यासाठी अनेक ग्रामीण साहित्यकारांची आपल्या साहित्यातून रेखाटण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. त्यातील पुढील काही निवडक मराठी ग्रामीण कादंबरीतून दुष्काळी परिस्थितीचे वास्तव चित्रण रेखाटलेले दिसून येते.

मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या सुरुवातीला ज्या कादंबरी जन्माला आल्या. मुळात या कादंबरी मधून दुष्काळाची दाहकता मांडण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो. 'बळिबा पाटील' व 'पिराजी पाटील' या सुरुवातीच्या ग्रामीण कादंबऱ्या. या दोन्ही कादंबऱ्यांचा विषय जवळजवळ सारखाच आहे. यात आपण रा. वि. टिकेकर यांच्या 'पिराजी पाटील' या कादंबरीतून रेखाटलेल्या चित्रणाचे अभ्यास करणार आहोत. 'पिराजी पाटील' या कादंबरीतून एकोणिसाव्या शतकातील अखेरच्या 20–25 वर्षातील दुष्काळाचे चित्र रेखाटलेले दिसून येते. दुष्काळामुळे उद्ध्वस्त झालेल्या खेड्यातील समाजव्यवस्थेचे वास्तव चित्रण येथे आलेले आहे. पिराजी पाटील हे या कादंबरीचे प्रमुख व्यक्तिरेखा आहे. 'सोनगाव' या गावाचे पिराजी पाटील हे 'पाटील' आहेत. हे गाव तालुक्याच्या जवळ असल्यामुळे गावात लोकांचे नेहमी रहदारी असायची. गावात पाटील, सावकार कुलकर्णी, व्यापारी, कामगार व इतर जातीतील कुटुंब सुखी नांदत होती. या गावाचे 'लक्ष्मी' हे दैवत. पाटलाची तुळजापूरची भवानी माता कुलदैवत. या देवीमुळे संपूर्ण सोनगाव सुखी संपन्न आहे. असे सर्व गावकऱ्यांना वाटते. पिराजी पाटील गावाचा प्रमुख असल्यामुळे तो नेहमीच गावाला सुखी ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असतो.

सुखी–संपन्न गावाला कालांतराने निसर्गाच्या अवकृपेमुळे दुष्काळाला सामोरे जावे लागते. गावात निसर्गनिर्मित पाऊस न झाल्याने पाण्याचा दुष्काळ पडतो. दुष्काळामुळे संपूर्ण गाव हवालदिल होते. दुष्काळाची तीव्रता मोठी असल्यामुळे गावातील शेतकरी व शेतीवर अवलंबून असलेल्या लोकांची प्राण्यांची वाताहत होते. उपाशीपोटी माणसं मरू लागतात. गावातील सावकार शेतकऱ्यांना कर्ज देणे बंद करतात. पिण्याचा पाण्याचा प्रश्न निर्माण होतो. दूषित पाण्यामुळे लोकांचे आरोग्य बिघडते. माणसं लहान मुलं आजारी पडतात. दवाखान्यात जायला पैसे नसल्यामुळे लोकांचा मृत्यू होतो. कुटुंब उपाशीपोटी असल्याने काम–धंदा मिळत नाही, म्हणून चोरीचे प्रकार वाढतात. सावकार, कुलकर्णी गरीब शेतकऱ्यांचा दुष्काळामुळे फायदा घेतात. बँक वसुली अधिकारी शेतकऱ्यांच्या घरावर वसुली आणतात. काही शेतकऱ्यांवर चोरीचे खोटे आरोप करून खोट्या

©Copyright 2021 AMRJ. All Rights Reserved

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) April -2021 Special Issue- 1

केसेस केल्या जातात. पोलीस, बँक कर्मचारी, सावकार सर्वजण या दुष्काळाचा फायदा घेत शेतकऱ्यांना लुबाडतात. उपाशीपोटी कुटुंबाची वाताहात माणसांना बघीतली जात नाही म्हणून कुटुंबासाठी लोक शहराकडे कामधंद्यासाठी धाव घेतात. परागंदा होतात.

या दुष्काळामुळे गावातील मंदिरांची देखभाल करायला गावात माणसंच नसल्यामुळे त्यांचीही दुर्दशा होते. शेतकऱ्यांचा मित्र असलेली त्याची गुरंढोराचा चारा पाण्याअभावी मृत्यू होतो. शेतकऱ्यांना आपल्या सर्ज्या–राजाचा मृत्यू बघवल जात नाही. म्हणून शेतकरी जनावरांच्या गळ्यात चिट्ठया बांधून त्यांना सोडून देतात. नैसर्गिक व मानवी संकटामुळे तेथील जनता म्हणू लागते की, "पाटील आमच्या जमिनी सावकाराच्या घरी गेल्या. त्या सावकाराला खंड भरुन कराव्या तर एक दाणासुद्धा आम्हाला उरत नाही. काय माती फाकून दिवस काढावे ? आणि असेच दिवस काढायचे तरी किती ? दरात बांधावे म्हटले तर एक जनावर नाही. पाटील राब कसा करावा ? खावे काय ? जानावरे आणावित कोठली ? पांघरूण घ्यावे कसले. आणि राब कराव्या कोणाच्या जमिनीत ? एखाद्याचे खड्डे खोदून आम्हाला जिवंतपणी मूठमाती तरी देणारा कोण दाता कसा भेटेना ? आजवर राबराब राबलो, सावकाराची धनी केली , सावकाराची चावडी भरली. आता ? देवाचे डोळे थंड व्हायचे उरले होते. आमचा एखादा गेला म्हणजे निवांत."[1]

या गावकऱ्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे पाटील देऊ शकत नव्हते. कारण गावावर पिराजी पाटलाचा खूप जीव. या गावकऱ्यांचे दुःख बघून पाटील खूप दुःखी होते. वरील उद्‌गार दुष्काळामुळे तेथील शेतकऱ्यांची झालेली दयनीय व्यवस्थेबरोबरच भ्रष्ट प्रशासन सावकाराकडून होणारी लुबाडणूक जनावरांचा शेतीचा प्रश्न व जीवनाला कंटाळलेला वैतागलेला माणूस दृष्टीस येतो.

एकूणच 'पिराजी पाटील' या कादंबरीतून दुष्काळामुळे शेती शेतीवर उदरनिर्वाह करणारा सर्वसामान्य शेतकरी, शेतमजूर, प्राणी यांचे जीवन कशाप्रकारे उध्वस्त होते यांचे चित्रण याबरोबरच माणसांचा मृत्यू प्राण्यांचा चारापाण्या अभावी होणारा मृत्यू, दुष्काळाचा फायदा घेणारे व्यापारी, सावकार, पोलीस अधिकारी, बँक कर्मचारी शेतकऱ्यांचे कशा प्रकारे शोषण करतात यांचे वास्तव चित्रण 'पिराजी पाटील' या कादंबरीतून रेखाटलेले दिसून येते. एकूणच या कादंबरीतून दुष्काळामुळे कृषी संस्कृतीशी नाळ जोडलेल्या शेतकरी व त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या पशु–पक्षी–प्राणी यांच्या जीवनाचे वास्तव चित्र रेखाटलेले आहे.

त्याच प्रमाणे 'शापित' कादंबरीतून अरुण साधू यांनी मराठवाड्यातील रिंगणगाव आणि आजूबाजूच्या परिसरावर दुष्काळी परिस्थिती ओढवल्यानंतर कशाप्रकारे गावच्या–गावे उद्ध्वस्त होतात. याचे वास्तव चित्र रेखाटलेले दिसून येते. पाण्याच्या दुष्काळामुळे सर्वसामान्य शेतकरी कुटुंब कसे उद्ध्वस्त होतात ते ज्ञानबा या सारजा या दाम्पत्याद्वारे रेखाटलेले आहे.

दुष्काळामुळे ज्ञानाबा व सारजा दोघं पती–पत्नी कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी अतोनात कष्ट करतात. दुष्काळी परिस्थितीमुळे पुरेसा रोजगार मिळत नाही आणि मिळाला तर योग्य मजुरी दिली जात नाही. तुटपुंज्या पैशामुळे मुलांची आबाळ होते. दुसरीकडे बेकारी वाढलेली असते. त्यामुळे वामनला रोजगार मिळत नाही म्हणून तोही त्रस्त असतो. दुसरीकडे ज्ञानबाच्या डोक्यावर कर्जाचा डोंगर चढत जातो कर्जापोटी तोही हताष होतो. पोट भरण्यासाठी व कर्ज फेडण्यासाठी इतर लोकांसारखे बाहेर पडतो आणि तेथूनच पुढे त्याच्या संसाराच्या परवडीला सुरुवात होते. कालांतराने ज्ञानबा व सोनबा पुढे वाट चुकून आपल्या कुटुंबापासून कायमचे दूर राहतात. त्यांचा कुठेही शोध लागत नाही. सर्व कुटुंबाची जबाबदारी वामन वर येऊन पडते. प्रवासादरम्यान एका मंदिरात रात्री सर्व थांबलेले असताना आई अचानक गायब होते. आईमुळे रुक्मणी आणि वामन पोरके होतात. शेवटी ते मुंबईला येऊन पोहोचतात. पोलीस तसेच गुंडांकडून त्यांना खूप त्रास होतो. पोट भरण्यासाठी ते सगळीकडे काम शोधतात. कालांतराने मुंबईच्या वातावरणाने ते भूलून जातात. काही गुंडांकडून रुक्मिणीचे हरण होते. यामुळे वामन सैरावैरा होतो शेवटी तो परिस्थितीला शरण जातो.

दुष्काळामुळे ग्रामीण कुटुंबाची कशी वाताहत होते याचे चित्रण 'शापित' मधून रेखाटलेले आहे. या कादंबरीविषयी डॉ. रवींद्र ठाकूर मांडतात की, "पात्रांची शापग्रस्तता अधिकाधिक गडद व्हावी म्हणून संकटांची मालिकाच लेखकाने त्यांच्यावर लादली आहे. दुष्काळग्रस्तांच्या ह्या

©Copyright 2021 AMRJ. All Rights Reserved

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) April -2021 Special Issue- 1

शोकथेत प्रणयचित्र वर लादली आहे. दुष्काळग्रस्तांच्या ह्या शोककथेत ही प्रेमकथेचा हा धागा ओवायला लेखक विसरलेला नाही."[2] यावरून असे निदर्शनास येते की लेखकांनी 'शापित' या कादंबरीतून दुष्काळामुळे एका सर्वसामान्य कुटुंबाची कशाप्रकारे वाताहत होते हे हे चित्रित करतांना शोकथेचा चित्रणाबरोबर काही पात्रांतद्वारे प्रेमकथाही उलगडलेली दिसून येते व त्यातून कादंबरी पुढे–पुढे सरकत जाते. एकूणच काय तर दुष्काळ हा या कादंबरीतील कुटुंबासाठी कसा शाप ठरला आहे याचा प्रत्यय येताना दिसतो.

'चारापाणी' रा. र. बोराडे यांच्या कादंबरीतून दुष्काळाचे वर्णन रेखाटलेले आहे. 'सुखदेव' या कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तीरेखा आहे. 'सुखदेव' हा सर्वसामान्य शेतकऱ्यांचा मुलगा असून महाविद्यालयात असताना तो विद्यार्थी चळवळीचे नेतृत्व करतो. त्याच्या मनातच मुळात नेतृत्वगुण असतात. कालांतराने त्याच्या गावाकडे परिसराकडे पाण्याचा दुष्काळ पडतो. त्यातून मोठ्या प्रमाणावर पाणी टंचाईचा प्रश्न निर्माण होतो. त्यामुळे शेतीवर जगणारा शेतकरी मोडून पडला तर तो पुन्हा कसा उभा राहू शकतो. तो पुन्हा नव्याने उभा राहण्यासाठी कष्ट उपसणाऱ्या सुखददेवाची रा. र. बोराडे यांनी प्रमुख भूमिका साकारलेली आहे. दुष्काळात शेतकऱ्यांना साथ मिळावी म्हणून सुखदेव गावातील सर्व गावकरी एकत्र आणतो. दुष्काळातील पीडित शेतकऱ्यांचे तो नेतृत्व करतो. या शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी त्यांच्या गुराढोरांच्या चारा–पाण्याचा प्रश्न अस्तित्वाचा करतो. त्यासाठी रात्र–दिवस एक करतो. परंतु गावातील सरपंच मलाहारी सोडला तर त्याला फारसा प्रमाणात गावकऱ्यांची साथ मिळत नाही. जनावरांच्या चारापाण्याची सोय व्हावी म्हणून छावण्या सुरु करण्यासाठी तहसीलदार, गटविकास अधिकारी, शेतकरी संघटना, साखर कारखाना अध्यक्ष या सर्वांशी सुखदेव लढतो. शेवटी त्याला दिसते की, मागून मिळणार नाही म्हणून तो आंदोलनाचा घेतो. यादरम्यान गरीब शेतकऱ्यांचे शोषण करणाऱ्या 'आबाराव शेळके' ला धडा शिकवण्याचा प्रयत्न करतो. त्याच्याशी संघर्ष करतो. त्याचप्रमाणे घरातील व्यक्ती बरोबर त्याला प्रसंगी संघर्ष करावा लागतो.

आबाराव शेळके जमीन–जुमला असलेला सावकार असतो. तो दुष्काळात होरपळलेल्या शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेत फायदा घेतो. स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी तो चारण्याअभावी लोकांनी सोडलेला बैलांना फुकट सांभाळतो व त्याबदल शेतीकडे शेतकऱ्यांना आपल्या शेतावर राबवतो. दुसऱ्या बाजूला सुखदेवची आई राहीबाईला आपल्या बैलावर खूप जीव असतो. दुष्काळात ते तीन–तीन रुपयाला गवताची पेंडी आणून बैलांना खाऊ घालते व त्याचबरोबर आपल्या मुलीला त्रास द्यायला नको म्हणून त्याचेही गुरंढोरं सांभाळताना दिसते. दुष्काळी परिस्थिती ती आपल्या ढोरांवर खूप जीव लावते. गुरं विकतात तेव्हा त्यांना बघून तिच्या डोळ्यांना आसवं येतात. तिला खुप दुःख होते. राहीबाई मनमिळाऊ तसेच सहनशील वृत्तीची आहे. हे तिच्या व्यक्तिमत्वावरून स्पष्ट होते. कारण स्वतःच्या गुरांची आबाळ होत असतांना मुलीला त्रास होऊ नये या भीतीने त्यांचीही संभाळते. तेव्हा याविषयी बोराडे म्हणतात, "दोन येळंलां जेवू उपाशी, तापाशी ऱ्हाऊ पर पावसाळ्या पसूर त्यांची जनावर सांभाळा."[3] यावरून राहीबाईच्या मनातील मुली विषयीची तळमळ ओढ दिसून येते. त्याच बरोबर या कादंबरीतील इतर व्यक्तिरेखा मधून सरपंच मल्हारी सुखदेवला मदत करताना दिसतो. तसेच रंगनाथ फावडे, जयराम शिंदे, बाळू शेलार, पवार, सातपुते या व्यक्तिरेखा आहेत.

एकूणच रा. रं. बोराडे यांनी 'चारापाणी' या कादंबरीतून दुष्काळी परिस्थितीमुळे सर्वसामान्य शेतकऱ्यांचे, त्यांच्या पोरांचे कशाप्रकारे हाल होतात. तसेच दुष्काळामुळे कोणकोणत्या प्रकारचे प्रश्न निर्माण होतात. याचे वास्तव चित्रण रेखाटलेले दिसून येते.

'तहान' कादंबरीतून सदानंद देशमुख यांनी मराठवाड्यातील दुष्काळामुळे पाणी टंचाईच्या पार्श्वभूमीवर धगधगत्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण रेखाटलेले आहे. 'तहान' या शीर्षकाद्वारे या कादंबरीचे कथानक लक्षात येते.

'सारंगपूर' गावात दुष्काळी परिस्थितीमुळे भयावह परिस्थिती निर्माण होते. यात गावातील राघोजी शेवाळीचे कुटुंब अग्रस्थानी ठेवून दुष्काळी परिस्थितीची भयावहता चित्रित केलेली आहे. परंतु पाणीटंचाईमुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीचे चित्रण एकट्या राघोजीचे राहत नसून संपूर्ण गावाचे, प्रदेशाचे होताना दिसून येते.

©Copyright 2021 AMRJ. All Rights Reserved

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
(IIFS- 2.875) (ISRA JIF- 1.312) April -2021 Special Issue- 1

कादंबरीच्या सुरुवातीला शेतकरी सुखी दर्शविला आहे. तद्नंतर निसर्गाच्या अवकृपेमुळे गावात दुष्काळ होतो. या दुष्काळाची झळ शेतकऱ्यांपासून तर त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या प्राणी पशू–पक्षी यांनाही बसते. यातून राघोजीचा मुलगा बबन शेवाळे तरुण शेतकरी कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी पाणी विकण्याचा व्यवसाय सुरू करतो. परंतु राघोजी त्याला विरोध करतो. कारण त्या पाण्याच्या व्यवसायात त्याचे बैल मुरल्या आणि छबिल्याचे हाल होतात. परंतु राघोजी ला विरोध करून बबन व्यवसाय सुरूच ठेवतो. त्यातून मिळणाऱ्या पैशातून बबनची चंगळवादी वृत्ती वाढते. याच काळात त्याचे रत्ना नावाच्या मुलीशी प्रेम प्रकरण होते. दुसऱ्या बाजूला संपूर्ण गाव पाणीटंचाईमुळे होरपळून निघाले, प्यायला पाणी मिळत नाही. बैलांना चारा नसतो अशा अवस्थेत गावकरी असतांना विहिरीवर पाणी काढण्यासाठी गेलेल्या एका चिमुकलीचा मृत्यू होतो. गावात पाण्यावरून भांडणे होतात. माणसांच्या मारामाऱ्या होऊन भांडण पोलीस स्टेशन पर्यंत जाते. यातच पारखेड नावाच्या छोट्याशा वाडीत आग लागते. आग विझवायला पाणीच नसल्यामुळे या गरीब शेतकऱ्यांच्या संसारा बरोबर गुरेढोरे जळून खाक होतात. कालांतराने रत्नाचे प्रेम प्रकरणातून तो अस्वस्थ होऊन रात्रीच्या अंधारात नाहीसा होतो.

एकूणच 'तहान' मधून दुष्काळाच्या वास्तव चित्रणा बरोबरच राघोजी शेवाळे सारख्या एका जातिवंत सर्वसामान्य शेतकऱ्याच्या मानसिकतेचेही चित्रण रेखाटलेले आहे. राघोजी व्यक्तिरेखाला वाचकांच्या काळजाचा ठाव होतो. याविषयी द. ता. भोसले म्हणतात की, "राघोजी चे पात्र कमालीचे संवेदनशील, सुसंस्कारी, जीवनातल्या सार्थकतेची चांगली जाण असलेले, भूमीवर कमालीचे प्रेम करणारे, आधी बैलांना भरून मग स्वतः घास खाणारी अन् त्यांच्या उपेक्षेतून तिळतिळ तुटणारी व्यक्तिरेखा आहे."[4]

यातून दिसते की, स्वतःचा पोरां पेक्षा बैलावर जीवापाड प्रेम करणारी ही शेतकऱ्यांची संस्कृती आहे. एकंदरीत 'तहान' ही अस्सल ग्रामीण जीवनाचे वास्तव दर्शन घडवणारी कादंबरी असून ग्रामीण भागातील दुष्काळाचे वास्तवपूर्ण चित्रण रेखाटणारी दिसून येते.

तद्नंतर पखाल, जोहड, पाणी या कादंबऱ्यांतूनही पाण्याच्या दुष्काळाचे चित्र रेखाटलेले दिसून येते.

सारांश

एकंदरीत मराठी ग्रामीण कादंबरी या साहित्य प्रकारात ग्रामीण कादंबरीने आपले स्थान अव्वल ठेवले आहे. वरील विवेचनातून 'पिराज पाटील', 'शापित' 'चारापाणी' व 'तहान' या कादंबरीतून आलेल्या ग्रामीण भागातील गावं, परिसरावर पाण्याच्या दुष्काळाचे सावट आल्यानंतर मानवासह त्यांच्यावर अवलंबून असणारे गुरंढोरं, प्राणी, पशु–पक्षी यांचे किती भयावह हाल होऊन त्यांना यातना सोसाव्या लागतात, हे अभ्यासले. तसेच या दुष्काळाच्या फायदा घेत सावकार, पोलीस, बँक अधिकारी, व्यापारी, कर्मचारी, सरकारी नोकर ही लोक कशाप्रकारे गरीब शेतकऱ्यांची लुबाडणूक करून त्याला फसवितात त्यांचे चित्र रेखाटलेले आहे. एकूणच सदर कादंबरीतून दुष्काळाचे वास्तव चित्रण कादंबरीकारांनी प्रभावीपणे मांडण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. आणि म्हणूनच मराठी ग्रामीण कादंबरी ही वाचकाच्या काळजाचा ठाव घेणारी ठरताना दिसते.

संदर्भ

1. यादव आनंद (संपा.) धनुर्धारी (मूळ कादंबरी) पिराज पाटील, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे तृतीय आवृत्ती, 26 जानेवारी–2000 पृ.99
2. ठाकूर रवींद्र, मराठी ग्रामीण कादंबरी, स्नेहव र्धन प्रकाशन, पुणे, जानेवारी–1993 पृ.8
3. बोराडे रा. र., चारापाणी, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, व्दि. आवृत्ती, पृ.59
4. भोसले द. ता, साहित्य आस्वाद आणि अनुभव, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती 2012 पृ.187

◊ ◊ ◊

©Copyright 2021 AMRJ. All Rights Reserved

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April-June 2021 Vol.02 Issue VI SJIF Impact- 5.54

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June -2021
Vol.02 Issue VI

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.54

Scientific Journal Impact Factor

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF)

Digital Online Identifier-Database System

An International Digital and Virtual Library

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science Coll

ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2021 Vol.02 Issue VI SJIF Impact- 5.54

Editorial Board

-: Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli
Dongar Kathora
Tal.Yawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301
Mobile No: 09421682612
Website: www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

-:Co-Editors :-

- **Dr. SirojiddinNurmatov,** Associate Professor, Tashkent Institute Of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- **Dr.Vivek Mani Tripathi,** *Assistant Professor*, Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- **Dr.Maxim Demchenko** Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute Of International Relationships, Moscow, Russia
- **Dr.Mohammed Abdraboo Ahmed Hasan,** *Assistant Professor* The Republic of Yemen University of Abyan General manager of Educational affairs University of Abyan ,Yemen.
- **Dr. Vijay Eknath Sonje,** *Assistant Professor*, D. N. College, Faizpur [M. S.]
- **Mr. Nilesh SamadhanGuruchal,** *Assistant Professor* (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India.
- **Dr. Girish D. Pawar,** Associate Professor, University of Hyderabad , Telangana [T. S.] India
- **Dr. Shaikh Aafaq Anjum,** *Assistant Professor*, Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.] India.
- **Mr. Dipak Santosh Pawar,** *Assistant Professor* , Dr. A.G.D.BendaleMahila Mahavidyalya, Jalgaon [M. S.] India.

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College * Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

AMRJ Disclaimer :

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for anyconsequences arising from the exercise of Information contained in it.

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
38	वैश्वीकरण की पृष्ठभूमि में लोक साहित्य सामाजिक सरोकार एवं संस्कृति	डॉ. प्रीति एस.सोनी	165
39	निराला के काव्य में विद्रोह और क्रांति का स्वर	विक्रम बाळकृष्ण वारंग	168
40	पर्यावरण संरक्षण में परम्परा एवं कानून का योगदान	विक्रम सिंह सोलंकी	171

मराठी विभाग

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
41	'नाग'रिक: एक संशोधन	डॉ.विशाखा संजय कांबळे	176
42	कृषी विपणन: एक वरदान	प्रो. डॉ. ए. डी. गोस्वामी	178
43	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील चरित्र वाङ्मय: एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.बालाजी परबतराव खराबे	183
44	स्वातंत्र्य आंदोलनात अमळनेर तालुक्यातील शंकर सिताराम शिंपी व ब.लु.सोनार यांचे योगदान	प्रा.डॉ.मनिष रघुनाथ करंजे प्रा.डॉ.सुनिल चंद्रकांत अमृतकर	186
45	'अलविदा' ह्या नाटकातून व्यक्त होणाऱ्या समकालीन जीवनसंदर्भांचा शोध	सहा. प्रा. राजश्री प्रदीप कदम	189
46	आस्वाद्य प्रवासवर्णन: जावे त्यांच्या देशा	डॉ. अविनाश श. धोबे	192
47	अहिल्यादेवी होळकर: मानवतावादाचा दीपस्तंभ	प्रा.डॉ.संदीप वाकडे	196
48	तहान : दुष्काळाच्या दाहकतेचा वास्तवानुभव	प्रा.डॉ. कैलासा बुधा वाघ	199
49	शेतमजुरांच्या समस्या आणि उपाय योजना : एक अध्ययन	प्रा.मंगला जी.पाटील	203
50	लघुउद्योगांतर्गत महिलांचा उद्योजगता विकास: एक अध्ययन	प्रा.रेणुका काशिनाथ पाटील	207
51	भारतामध्ये कोविड 19 चा विविध क्षेत्रावर होणारा परिणाम :एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. महेंद्र रोहिदास कोळी	212
52	गझल छंदबध्द कविता: एक आकृतीबंध	प्रा.संजय एस. पोहरे	215

T.S.S's. Smt. V.U.P. College Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2021 Vol.02 Issue VI SJIF Impact- 5.54

48

तहान : दुष्काळाच्या दाहकतेचा वास्तवानुभव

प्रा.डॉ. कैलास बुधा वाघ

श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान वरिष्ठ महाविद्यालय साक्री ता. साक्री जि. धुळे

प्रस्तावना

मराठी साहित्यविश्वात कादंबरी हा लोकप्रिय असा प्रकार आहे. यात प्रामुख्याने ग्रामीण कादंबरीने आपला एक वेगळा ठसा उमटविला आहे. मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या उगमापासून तर अभ्यासाअंती असे निर्देशनास येते की साधारण 1975 नंतरच्या कालखंडात निर्माण झालेली ग्रामीण कादंबऱ्यांतून ग्रामीण भागाचे , परिसराचे वास्तव पूर्ण लेखन केलेले दिसून येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे या नंतरच्या काळातील कादंबऱ्यांचे लेखकांनी ग्रामीण जीवन अनुभवलेले आहे व अनुभवताहेत आणि म्हणूनच या काळातील कादंबऱ्यांतून ग्रामीण वास्तवतेचे चित्रण रेखाटलेले दिसून येते.

ग्रामीण साहित्य म्हणजे काय ? याचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. प्रा.जयश्री नाफडे लिहतात की "ग्रामीण साहित्य म्हणजे खेडेगावातील कृषी वर निर्वाह असलेल्या स्पृश्य शेतकऱ्यांच्या आणि दृश्य मजुरांच्या जीवनावर आधारलेले साहित्य व ज्यात आजचे वा कालचे ग्रामजीवन त्याचे मनोव्यापार सांस्कृतिक संवेदन सखोलपणे आणि सर्वांगीण स्वरूपात व्यक्त होते असे ते साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य होय."1 यावरून असे दिसून येते की ग्रामीण भागात राहणारा व्यक्ती त्याची भाषा, संस्कृती, पेहराव, निसर्ग याबाबत ज्या कादंबरीमध्ये वर्णन केलेले असेल त्याला " ग्रामीण कादंबरी" म्हणता येईल.

ग्रामीण कादंबरी क्षेत्र विस्तारित करण्यात अनेक विविध लेखकांचा मोलाचा वाटा आहे. या काळातील कादंबऱ्यांतून प्रामुख्याने शेती, शेतकरी, शेतमजूर, पशुपक्षी, प्राणी, निसर्गाच्या छटा, शिक्षण , आरोग्य , राजकारण अशा विविध विषयांची मांडणी झालेली दिसून येते आणि या सर्वांमुळे खऱ्या अर्थाने ग्रामीण कादंबरीला महत्त्व प्राप्त झालेले दिसून येते. नव्वद नंतरच्या दशकातील सदानंद देशमुख यांनी लिहिलेल्या तहान कादंबरीतून निसर्गनिर्मित निर्माण झालेल्या दुष्काळामुळे तीव्र पाणी टंचाई निर्माण होते व त्यामुळे मानवी जीवनात सह त्यांच्याशी निगडित घटकांची अशाप्रकारे दयनीय अवस्था होते. याचे वास्तव चित्रण येताना दिसून येते.

"तहान" कथानक- या शीर्षकाद्वारे कादंबरीचे कथानक लक्षात येते. पाणीटंचाईच्या पार्श्वभूमीवरील धगधगत्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव तसेच सर्वस्पर्शी चित्रण या कादंबरीतून घडते. विदर्भातील सारंगपूर नावाच्या एका लहानश्या खेडेगावांमध्ये दुष्काळामुळे पाणी टंचाई निर्माण होते. या पाण्याअभावी एक शेतकरी कुटुंबाच्या भयावह परिस्थितीचे चित्रण प्रगट होते परंतु कादंबरीमध्ये पुढे पाणीटंचाईमुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीचे चित्रण एका शेतकरी कुटुंबाचे राहत नसून संपूर्ण गावाचे, खेड्यांचे आणि प्रदेशाचे होताना दिसून येते.

कादंबरीच्या सुरुवातीला निसर्गाच्या अवकृपेमुळे पाण्याचा दुष्काळ निर्माण होतो. दुष्काळी परिस्थितीमुळे बबन शेवाळे नावाचा तरुण शेतकरी आपल्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी पाणी विकण्याचा व्यवसाय सुरू करतो परंतु या व्यवसायाला त्याचा बाप राघोजी शेवाळे विरोध करतो. राघोजी हा जातिवंत काळ्या आईवर (शेती) प्रेम करणारा शेतकरी असतो. स्वतःच्या मुलांपेक्षाही जास्त जीव तो आपल्या मुरल्या-छबिल्या (बैल) यांच्यावर लावतो. हे होईल राघोजीला स्वतःच्या प्राणापेक्षाही मूल्यवान असतात परंतु पैशासाठी बबन गाडीबैलावर पाणी विकण्याचा व्यवसाय सुरु करतो. त्यापायी बैलांचे हाल-हाल करतो. यामुळे राघोजीच्या मनाला खूप वेदना होतात. बबन राघोजीमध्ये यावरून संघर्षाला सुरुवात होते.

एका प्रसंगात राघोजी शेतातून घरी परत आल्यावर जेव्हा त्याला मुरल्या-छबिल्या गोठ्यात दिसत नाहीत तेव्हा त्याचा संताप अनावर होतो. तेव्हा तो म्हणतो की "आरे तुमच्या मायमी...... काय खाटक्याच्या पोटची हाये का बे तुमी ? आरे उनातानाचे एवढ्या आवघड वाटेनं नेता जुपू-जुपू......... अशानं त मोडायच एखांदा फऱ्यातून. ते माहे बैलं का भाड्याच्या गाडीचे हायेत का ? माहं वावर पोसणारे , घर, खाजगीतले औतफाट्याचे बैलं हायेत ते."2 यावरून राघोजी शेवाळे चा आपल्या बैलांवर किती जीव आहे हे लक्षात येते.

PRINCIPAL
I.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April-June 2021 Vol.02 Issue VI SJIF Impact- 5.54

बबन ची आई रामकोर हीसुद्धा बबनच्या विचारांची असते. पाण्यातून बबन रोज पैसे कमवतो तर रोज दहा,पाच, वीसच्या नोटा आईच्या पदरात टाकतो. त्यातून तिला आनंद होतो. बबनला ती चांगले खायला घालते. तसेच पती राघोजीच्या जीवावर आतापर्यंत सुख मिळालेले नसते ते तिला मुलाने पाण्यापासून मिळवलेल्या पैशांतून मिळते. ती स्वतःची सोन्या नाण्याची हौस मौज करते आणि म्हणून स्वतःच्या नवऱ्याला घालून पाडून बोलत असते. बबन आणि रामकोर दोघही यामुळे राघोजीच्या विरोधात वागतात. पाण्यातून मिळणाऱ्या पैशांमुळे बबनची चंगळवादी वृत्ती वाढते. नवीन कपडे घालणे, टीव्ही , पंख, खाणे-पिणे अशा सर्व गोष्टी घरात येऊ लागतात. पाण्यासारखी पैशाची धार त्याच्या घरात येते. बबन चंगळवादी वृत्तीमुळे तो रत्ना नावाच्या मुलीच्या प्रेमात पडतो. एक गरीब घरातली मुलगी असते परंतु तिला पाणी आणि पैसा या दोन्ही गोष्टी बबनकडून मिळत असल्यामुळे ती सुद्धा "प्रेम" या शब्दाच्या नात्याने आपले सर्वस्व तन-मन-धन बबनला अर्पण करते. एकंदरीत पाणी व पैशासाठी देह विक्री करताना दिसते.

एका बाजूला संपूर्ण गाव पाणी टंचाईच्या भीषण परिस्थिती मुळे होरपळून निघालेली असते. त्यातच गावातील " कुत्र्याबावडी" वरील विहिरीवर पाणी काढण्यासाठी गेलेली रामा उबाळेच्या मुलीचा विहिरीत पडून मृत्यू होतो.तसेच गावातील हातपंपावर बायकांच्या भांडणामुळे माणसांची भांडणे, मारामाऱ्या होतात. यात कोणाचे डोके फुटते तर कोणाला मुक्का मार लागतो. भांडण पोलीस स्टेशन पर्यंत जाते. हे सर्व दुष्काळामुळे घडताना दिसते. एका बाजूला पाण्यासाठी माणसे हवालदिल झालेले असतात तर दुसरीकडे गुराढोरांना , चिमणी पाखरांना चारापाणी, दाणा मिळत नाही. यामुळे संपूर्ण गावाला अवकळा आलेली असते. संपूर्ण गाव दुःखात बुडालेले असते अशा सर्व परिस्थितीत मात्र राघोजी शेवाळेच्या घरात पाणी विक्रीच्या व्यवसायामुळे मुबलक पैसा येतो. त्यातून बबन, रामकोर त्याची बहीण आनंदात जीवन जगत असतात. परंतु हा सर्व आनंद ज्याच्या जिवावर मिळतो त्या मुरल्या- छबिल्याला बघून राघोजीचा मनाला खूप वेदना होतात. कारण त्याच्या पाणी व्यवसायामुळे त्यांच्या हाडांची कांड झालेली असतात तरीही बबन पाण्याचा व्यवसाय बंद करीत नाही.

अचानक एके दिवशी एक हृदयस्पर्शी, भयावह अशी घटना घडते. सारंगपूर जवळील "पार खेड" गाव भर दुपारी जळत आहे, अशी बातमी येते. रणरणत्या उन्हात दुष्काळात आग लागलेली असल्यामुळे आणि म्हणून आग आणखिणच भडकते रौद्र रूप धारण करते. या आगीत संपूर्ण गाव होरपळून निघते. दुपारी विश्रांतीसाठी गोठ्यात बांधलेली गुरं ढोरं सर्व जळून जातात. याविषयी लेखक म्हणतात की "आग लागली होती तेव्हा गावातले माणसं बाहेर पळून आले होते तरी गोठ्यात बांधलेली गुरं ढोरं तसेच अडकून पडले होते आणि धडपडताना जिवंत जाळले गेले होते. त्यांच्यावर पाणी पडले तेव्हा दावणीच्या साखळदंडाला बांधलेली आणि मुरुण पडलेली ती धूडं चुलीत भरीत करायला वांग भाजायला टाकावं आणि जळल्यावर ते जस दिसाव तशी दिसत होती. तट्टं फुगुन काही ढोरांची पोटं फाटली होती. त्यातून आतडी-कातडी बाहेर सांडून पडली होती. काही जनावरांच्या काळ्या जिभा बाहेर लोबंकळून आल्या होत्या. तर काहींचे डोळे मस्तकातून सुटून बाहेर आले होते. हे सगळं पाहतांना लोकांच्या अंगावर काटा दाटत होता." 3

या वर्णनातून आगीची भीषणता लेखकांनी रेखाटलेली दिसून येते. या घटनेमुळे सर्वीकडे एकच हाहाकार माजतो अशातच पुंजाजी जुमडे नावाचा शेतकरी वेड्याच्या भरात सांगतो की "मी आग लावली मी, जाळंल गाव" यात तो वेडा होऊन गळफास घेऊन आत्महत्या करतो. कालांतराने आग विझल्यावर संपूर्ण गावात स्मशान शांतता पसरलेली असते. शेतकरी आधीच पाणीटंचाईमुळे भयांण झालेला असतो. त्यात गाव जळाल्याने त्याची गुरंढोरं सर्व संसार आगीत जळून खाक होतो. त्या खाक झालेल्या संसाराकडे बघून शेतकरी हवालदिल होतो. त्याला वेड लागण्याची वेळ येते.

काही दिवसांनी कलेक्टर, मंत्री पारखेड गावाला भेट देतात. त्यामुळे गावात पाण्याचा टँकर शासनातर्फे सुरू होतो. गावातील नागरिकांचा पाण्याचा प्रश्न सुटतो. त्यामुळे बबन कडून कोणीही पाणी विकत घेत नाही. त्याचा पाण्याचा व्यवसाय आपोआप बंद होतो तर दुसरीकडे रत्नाचे प्रेम प्रकरण बबनला भोवते. रत्नाचा बाप पत्रकारांच्या मदतीने पोलीस केस करण्याची धमकी देतो जर यातून तुला सुटका हवी असेल तर ते बबन कडे पैशांची मागणी करतात. हे प्रकरण मिटवण्यासाठी बबन आईकडून पैसे मागतो त्यातून त्या दोघांचे भांडण होते. पाण्यातून मिळवलेल्या सर्व वस्तू तो विकून टाकतो. शेवटी बबन च्या जीवनाची वाताहात होते या सर्वांमुळे बबन खूप दुखी होतो. शेवटी एके दिवशी रात्रीच्या अंधारात तो घरातून निघून जातो. मनाच्या अशा भयावह परिस्थितीत डोक्यात विचारांचे वादळ घेऊन नदीच्या अंधारात नाहीसा होतो.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2021 Vol.02 Issue VI SJIF Impact- 5.54

दोन पिढ्यांमधील संघर्ष :- "तहान" कादंबरी वाचल्यानंतर वाचकाच्या मनात अनेक प्रश्न उठतांना दिसतात.लेखकांनी एक पाण्याचा प्रश्न मांडलेला असताना त्या पाण्यामुळे कशाप्रकारे विविध प्रश्न उद्भवतात याची अत्यंत वास्तव पूर्ण मांडली मांडणी केलेली दिसून येते. संपूर्ण चराचर सृष्टीला होरपळून काढणारा दुष्काळ आणि त्यामुळे निर्माण झालेली पाणीटंचाई हा या कादंबरीचा केंद्रबिंदू आहे. कादंबरीच्या सुरुवातीलाच राघोजी शेवाळे हा शेतीवर व आपल्या बैलांवर जिवापाड प्रेम करणारा जातिवंत शेतकरी रेखाटलेला आहे. आपल्या बैलासाठी स्वत:च्या मुलाशी, पत्नीशी भांडताना दिसतो. त्याचं कोणीही ऐकून घेत नाही तेव्हा एकांतात बसून रडताना दिसतो. "तहान" मधून दोन पिढ्यातील संघर्ष चित्रित होताना दिसतो. राघोजी आणि बबनच्या द्वारे एक कृषी संस्कृतीवर प्रेम करणारा तर दुसरा चंगळवादी वृत्तीचा. राघोजी चे स्वप्न आहे समृद्ध शेतीचे तर बबनला वाटते आपण एकदम श्रीमंत व्हायला पाहिजे आणि म्हणून तो शेती सोडून पाणी विकण्याचा व्यवसाय सुरू करतो. या व्यवसायामुळे मूरल्या-छबिल्याच्या जीवाची तारांबळ होते. हे सर्व राघोजीला सहन होत नाही. यामुळेच दोघांत भांडण होऊन संघर्ष उभा राहतो तर दुसरीकडे पाण्यातून येणाऱ्या पैशामुळे रामकोरचे जे स्वप्न राघोजीकडून कष्ट करूनही पूर्ण होत नाही ते स्वप्न उदा. सोन्या-चांदीचे दागिने घालणे, चांगले खाणे, साडी व इतर गोष्टी बबनमूळे पूर्ण होतात. म्हणून रामकोर बबनला प्रोत्साहन देते या गोष्टीचा राग राघोजीला येतो. म्हणून तो रामकोरशी भांडतांना दिसतो. एकूणच पती-पत्नी यांच्यात संघर्ष उभा राहताना दिसून येतो.

चंगळवादी प्रवृत्ती :- पाणी व्यवसायातून बबनला मुबलक प्रमाणावर पैसे मिळतात आणि त्यामुळे त्याची चंगळवादी वृत्ती वाढते. नवीन कपडे घालणे, गॉगल लावणे, सिनेमाला जाणे, घरात चैनीच्या वस्तू आणणे या सर्व गोष्टींचा उपभोग घ्यायला लागतो. याच दरम्यान रत्ना नावाच्या मुलीशी त्याचे प्रेम होते. रत्नाला नवीन कपडे घेणे व इतर गोष्टी पुरवितो. रत्ना गरीब घरातील असल्यामुळे तिला पाणी आणि पैसा या दोन्ही मिळतात. म्हणून ती स्वतःला बबन कडे झोकून घेते. त्याचप्रमाणे रामकोरच्या मनातील सोन्या-चांदीच्या दागिन्यांची हौस पूर्ण होते. वर्षाला घरात टीव्ही, नविन पंखा व इतर गोष्टी मिळतात. एकुणच काय तर बबन सोबत रामकोर, वर्षा, रत्ना प्रत्येकाने आपापली वृत्ती स्पष्ट केलेली दिसून येते. डॉ. दत्ता भोसले असे लिहितात की "या कादंबरीकाराने चंगळवादी संस्कृतीने ग्रामीण जीवनाला इथल्या प्राकृतिक शैलीला व लोकसंस्कृतीला कसा विषारी विळखा घातला आहे याचे दर्शन घडवले आहे. देहातल्या वखवखणाऱ्या प्रत्येक कणाला प्रकृतीचा पराभव करून विकृती कशी तात्कालिक सुखाची धुंदी बहाल करते आहे याचे भेदक दर्शन घडवले आहे."४ यावरून असे दिसून येते की चंगळवादी संस्कृतीमुळे सामान्य माणसाची जीवनशैली लोकसंस्कृतीत कशाद्वारे कशाप्रकारे छेद दिला जातो असे निदर्शनास येते.

ग्रामजीवनाची कथा:- " तहान" कादंबरीतून साकारलेले कथानकात एक लक्षात येते की कथा राघोजी शेवाळे च्या कुटुंबाची आहे. बबन हा त्यातील प्रमुख व्यक्ती रेखाटलेला आहे. परंतु ही कथा एकट्या राघोजी शेवाळेच्या कुटुंबाची शोकांतिका राहत नसून संपूर्ण गावाची कथा आहे. शेवाळे सारख्या अनेक कुटुंबांची कथा दिसते. कारण दुष्काळामुळे पाण्याचा प्रश्न एकट्या राघोजीच्या कुटुंबाला सतावीत नाही तर तो संपूर्ण गावाच्या परिसराचा प्रश्न होतो. कारण पाण्यासाठी संपूर्ण परिसर कासावीस झालेला असतो आणि म्हणूनच लेखकाने राघोजी शेवाळे एका शेतकऱ्याचे कुटुंबाच्या माध्यमातून समस्त दुष्काळग्रस्त ग्रामीण समाजाचे चित्रण होताना दिसून येते.

एकूणच काय तर सारंगपूर या गावात व तेथील परिसरावर दुष्काळ पडतो हा सर्व अंगांनी निसर्गनिर्मित म्हणता येणार नाही तो काही प्रमाणात मानव निर्मितही आहे. कारण मानवाने पर्यावरणाचा ऱ्हास केला, निसर्गाची कत्तल करायला सुरुवात केली आणि त्याचे पडसाद दुष्काळाच्या रूपाने पहावयास मिळाले. याविषयी मनोहर जाधव मांडतात की " नैसर्गिक साधन संपत्ती काटेकोरपणे न वापरण्याच्या भारतीयांच्या करंटेपणा आणि कसलेही पूर्वनियोजन न करता आंधळेपणाने आपले जीवन जगणे रेटत नेणे हा आत्मघातकीपणा निश्चितच विनाशाच्या खाईत इकडे नेणारा आहे. या विनाशाच्या खाईकडे निर्देश करुन लेखकाने सावधगिरीचा इशारा दिला आहे. सावध व्हायचे की नाही हे आपण ठरवायचे आहे." ५ याचा अर्थ मानवाने वेळीच निसर्गाची मोडतोड करणे जर थांबवले नाही तर त्याचे गंभीर परिणाम यापुढील काळात मानवाला भोगावे लागतील हे ही सत्य आहे.

एकंदरीत या सर्व घटकांचा विचार केला असता असे निदर्शनास येते की "तहान" कादंबरी मधून लेखकांनी पाण्याच्या दुष्काळाचा वास्तव तसेच भेदक चित्रणाबरोबर त्या पाण्यामुळे निर्माण होणारे विविध प्रश्नांची उदा. दोन पिढ्यातील संघर्ष, चंगळवादी वृत्तीचे दर्शन, आदर-अनादर संस्कृतीचे दर्शन, नियतीविरुद्ध परिस्थिती संघर्ष, शेतकरी व त्याच्या वेदना, पाण्याचे

T.S.S's Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal Sakri; Dist.Dhule

ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April-June 2021 Vol.02 Issue VI SJIF Impact- 5.54

दुर्भिक्ष्य राजकारण, सरकारी अधिकारी , पुढारी , कृषी संस्कृती अशा अनेक विविध विषयांना सदानंद देशमुखांनी हात घातलेला आहे. या कादंबरीतून फक्त "सारंगपूर" गावाचा पाण्याचा प्रश्न मांडलेला नसून महाराष्ट्रातील दुष्काळग्रस्त खेड्यांचा येथील शेतकरी व त्यांच्या जीवनाचा प्रश्न मांडलेला दिसून येतो.

समारोप :-

एकूणच तहान कादंबरीतून सदानंद देशमुख यांनी शेतकऱ्यांच्या, ग्रामीण माणसाच्या प्रश्नांची वास्तवपणे मांडणी केलेली आहे. लेखकांनी आपल्या मनोगतात "तहान" कादंबरी निर्मिती मागील भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. त्या पार्श्वभूमीवरील ग्रामीण समाजाचे वास्तव तसेच भयावह आणि तेवढेच वाचकांच्या मनाला विचार करायला लावून मन हेलावून लावणारे चित्रण ही कादंबरी करते म्हणून तहान कादंबरीच्या शीर्षकातच तिची श्रेष्ठता दडलेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. नंदपुरे ईश्वर (संपा.), साहित्य ग्रामीण आणि दलित (डॉ. मदन कुलकर्णी गौरवग्रंथ), विजय प्रकाशन, नागपूर प्र.आ.2002, पृष्ठ क्र. 65
2. देशमुख सदानंद, तहान , कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.1998, पृष्ठ क्र. 7
3. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 81
4. डॉ. कैलास सार्वेकर, (संपा.) तहान : स्वरूप आणि समीक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव प्र.आ.2003, पृष्ठ क्र .23
5. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 51

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science Coll
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

ISSN 2394-5303

Printing@rea

Issue-79, Vol-02, August 2021

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

अंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

August 2021, Issue-79, Vol-02

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publication & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
T.S.S's Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

INDEX

01) Attitude towards e-learning among 9th students of CBSE board
Dr. Raju Talreja & Dr. M. A. Ansari, Mumbai ||10

02) SPORT PSYCHOLOGY COMPARISON OF WEIGHT AMONG ATHLETES SHORT ...
Dr. D. S. BORKAR, Nagpur ||16

03) ANALYSIS AND STUDY OF DANCE FORMS
Deepak Chhotaray, Bhubaneswar, Odisha ||19

04) THE ESSENTIALITY OF FOCUSING EMOTIONAL MATURITY AND LEADERSHIP ...
Ms. Sadiya M. Farooque & Dr. Hemant D. Chitte, Nashik ||25

05) Fish Diversity of Pimpalner Dam Lonar Region
Mangesh K. Gawai, Aurangabad ||31

06) PSYCHOLOGICAL WELL BEING AMONG COLLEGE STUDENTS
Aneeta Joshi & Sonali Kandpal, Nainital, Uttarakhand ||35

07) Sydowinula moravica-a species reported from Melghat forest (Maharashtra)
P.S.Kaste, Distt.Amravati (M.S.) ||40

08) Sectors wise Transforming employment in Indian Economy: 2010-2020
Dr. Khiste Onkar Balkrishna, Dist. Ahmednagar ||41

09) A Comparative Study of Social Support and Academic Achievement among ...
Kirti Lokhande & Dr. Chitra Sharma, Bhopal ||43

10) Issues of Religion and Culture in the Novels of Rabindranath Tagore
Varsha Babasaheb Lokhande ||49

11) Naxalism and the Reasons for the Spread of Naxalism
Dr. Dinesh Dayaram Mali, Dist- Dhule ||52

12) IMPACT OF YOGA FOR MENTAL HEALTH AND WELL-BEING OF CHILDREN IN THE ...
Sanchaita Nath, Haryana ||56

13) Role of University Grants Commission in the field of Indian Higher ...
Prof. Dr. Sanjay Jibhau Patil, Tal.Dist. Dhule ||64

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

crimination basis on caste, religion, culture, gender makes glut between humans. Protagonist of the novel is Gora, and orthodox Hindu. He blindly follows religious rituals and customs. Through the characters of 'Gora' Rabindranth Tagor presents orthodox views. According to Gora 'Old is Gold'. He oppose to extremes modernism. Due to the bond between regligion and caste. He is unable to give justice to his love for Sucharita. Also his religious principles force him to make unsociability. Gora considers untouchability and caste are common things and it is punishment for the sins committed in the former lives.

Rabindranath Togore is a master of literary world. Gora is his most popular Novel. The above research paper discusses religion and culture issues through the various incidents; occur in the novel of Gora.

Reference :

1) Tagore Rabindrananth (2015). Gora. New Delhi : Atlantic Publication.

2) E. B. Tylor's (2010). Primitive Culture : Cambridge University.

3) en.wikipedia.org.wikidefination o religion

4) John Wilson (1985). Indian Caste, Volume One : Manohar Publisher.

5) K. R. S. Iyengar : The Indian writing in English sterling Publishers. 2011.

6) Krishna Kriplani. A Life of Rabindranath Togore.

❑❑❑

11

Naxalism and the Reasons for the Spread of Naxalism

Dr. Dinesh Dayaram Mali
Head of Department of Defence & Strategic Studies,
Late. Smt. Vimalbai Uttamrao Patil Arts & Late. Dr. B.S.Desale Science College, Sakri, Tal- Sakri, Dist- Dhule

****

Abstract

There are many questions facing India today regarding internal security. These include terrorism, non-alignment, drug trafficking, sectarian violence, and so on. But since 2005, Naxalism (leftist extremist movement) has emerged as a serious security issue in the country. Today's Naxalism is becoming prevalent as the urban and intellectual Naxalism. Naxal activities (left extremist movement) have spread across India by almost 40%. The word 'Naxalism' is associated with the name Naxalbari in the Darjeeling district of West Bengal. In rural areas, especially in tribal areas like Bastar, the administration or the government, ie, local gramsevaks, teachers, government officials, talathis, etc., influence the villages through government schemes. But local tribals have always been ignored by government envoys at all levels. Due to the arrival of Naxals, their activities were brought under control to some extent and the local people were attracted to the Naxals for some time. The tribal had pre-existing customs, practices, traditions, they had a certain mode of circulation, and they had developed methods of adjudication. All of this came as a shock to the government.

Keywords: Terrorism, Naxalism, Naxalites, se-

T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal-Sakri, Dist-Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal-Sakri, Dist-Dhule

curity apparatus, repression, West Bengal, tribals, moneylenders, extremists, intellectuals, peace treaties etc.

Introduction

There are many questions facing India today regarding internal security. These include terrorism, non-alignment, drug trafficking, sectarian violence, and so on. But since 2005, Naxalism (leftist extremist movement) has emerged as a serious security issue in the country. The Naxalite movement and the incidents related to it are seen in the media or forums of the country on a daily basis. Today's Naxalism is becoming prevalent as the urban and intellectual Naxalism. Naxal activities (left extremist movement) have spread across India by almost 40%. Naxalism in rural and tribal areas of the country is a picture of armed policy against the government, while urban or well-educated Naxalites are spreading with the help of social and economic cooperation.

What is Naxalism?

The word 'Naxalism' is associated with the name Naxalbari in the Darjeeling district of West Bengal. etc. In 1967, the Maoist communists tried to stage an armed uprising in the area. The movement started at Naxalbari. Later it spread to other parts of the country. But it got the name 'Naxalite Movement.'1 Naxalism was an invention of Marxist-Leninist philosophy in India. The Naxals in India tried to implement the ideas of Mao Zedong, the leader of the Chinese revolution. The name Naxalism has no theoretical meaning. But the Naxalite struggle took the form of an armed struggle against injustice, oppression and exploitation. Out of this, tyrants, inactive rulers, corrupt government officials and people in the police department were killed by this extremist group. The movement established a new movement of terror. In the village of Charu Mujumdar, the pioneer of this movement, the movement emerged from the opposition by capitalizing on the unspeakable persecution of tribals and agricultural labourers by the landlords.

Reasons for the spread of Naxalism

In pre-partition Madhya Pradesh, Chhattisgarh was at one end. The Bastar region in particular was neglected at that time, so the Naxalites from Andhra Pradesh used to come to the area as a safe haven in the post-1969 Naxalite journey, but some of their small movements show that the Naxals started their operations mainly in the Bastar region in the 1980s. Jharkhand is bounded on the north, Andhra Pradesh on the south, Orissa on the east and Gadchiroli and Chandrapur districts of Maharashtra on the west. Initially, the movement was strong in Bastar region (now in Bastar, Dantewada, Kanker districts). After the formation of the new state, this movement started in the year 2000 in the northern parts of Chhattisgarh, Surguja and Jaipur. Here are some of the reasons for the growth of this movement in both the parts.

1. Ignorance of Government - In rural areas, especially in tribal areas like Bastar, the administration or the government means, through the local gram sevaks, teachers, government officials, talathis, etc., the government's plans affect the villages. But local tribals have always been ignored by government envoys at all levels. The people were always deceived by the talatha (patwari). Due to the arrival of Naxals, their activities were brought under control to some extent and the local people were attracted to the Naxals for some time. The tribals had preexisting customs, practices, traditions, they had a certain mode of circulation, they had developed methods of adjudication. All of this came as a shock to the government. E.g. The Panchayat Raj Act of Madhya Pradesh has reduced the chances of villagers participating in this. So the local tribesmen were hurt to some extent.

2. Lack of Essential Services - In Chhattisgarh, part of the former Madhya Pradesh, the government neglected development for 45 years.

Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

Roads, electricity, schools, healthcare and other essentials are still in short supply. Even today, the reserve funds given as tribal areas are not used in this area. There is complete apathy at the government level on issues related to public life such as rations, travel and public health. The situation with public health is very serious. Malaria is one of the most deadly diseases in the country. Also, in some villages in Vadram Nagar, 40 per cent deaths are due to infertility. This is due to lack of proper treatment and ignorance of the forest dwellers. Inadequate food is also a problem for the tribals here. In Vadram Nagar, Shankargad and some villages, 40 to 50 per cent of the population is hungry at one time. Lack of nutritious food and potable water is the problem here. This created a conducive environment for Naxalism.

3. Unfaith of the Peoples on Local Police System - Many police stations in the Naxal-affected areas is surrounded by barbed wire fences and sandbags. Therefore, the mentality of the villagers is how the police involved in self-defence will take care of us. The displeasure of the police to come to this area is also a matter of concern. The policeman here is constantly trying to get his transfer to another area. But senior police, administrative officers are willing to pay anything to change here. This is because the amount of money coming from government schemes and getting them is high. Police are not keen to work in Naxalite areas. Many facilities are declared to the police so that they can work in Naxalite areas. E.g. After working in the area for a period of time, he has been transferred to the police station of his choice, special promotions have been announced. But it is not implemented effectively. For all these reasons, people are attracted to Naxalism because the locals do not trust the police.

4. Jungle Natural Shelter - The dense impenetrable forests here are the natural refuge of the leaders of the hidden movement. This part of the administration has not yet received the attention it needs. An example of this is the area of Abuzmad, which covers about 6,000 sq km of dense forest in the southern part of Bastar district and has not yet come under the purview of the government survey. This forest area in Bastar is most convenient for the Naxalite leaders hiding from the security forces and for hiding bases for training in guerrilla operations.4 This increases the Naxalite activities and poses a challenge to security.

5. There is no consensus between the Central and State Governments - why did the Naxal problem arise? How to solve it? Is this subject under the jurisdiction of the states or the centre? How to develop collective decision making? As the state and central governments have not taken a firm stand on many issues like this, it is still not possible to look at this issue holistically. On the one hand, the tribals are in the throes of both extortion and punishment from the Naxals. There is no consensus between the central and state governments to stop Naxal activities and the Naxal activities will not stop until the basic needs of the local people are met by the government.

6. Security strategy against Naxals is scarce - Naxals cross the Godavari River flowing through Karimnagar district of Andhra Pradesh and the Pranhita river flowing through Adilabad district and enter the tehsil area of Sironcha on the border of Maharashtra. From here they cross the river Indravati and easily enter Chhattisgarh. It is also easy to deceive the police through dense forests and rivers. Even the security forces are not able to come up with a precise strategy against the Naxalites, so their lives are easily lost in the clashes. Naxals are mainly working in the forest. The purchase of Gadchiroli, Chandrapur, Gondia, Yavatmal, Bhandara and Nanded in Maharashtra is Naxal-affected. The police system is in a state of disarray in the border areas of Maharashtra, Andhra Pradesh and Chhattisgarh as well as in Andhra Pradesh, Orissa and Chhattisgarh. Naxalism seems to

T.S.S's. Smt. V. Patil Arts Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

have increased due to the poor strategy and irregularities of the police system.

7. Foreign Cooperation with the Naxalites - Not only political will but also lack of decision making has been one of the reasons for the expansion of this movement which has become the most violent today. The Opposition considers this movement a social problem and as soon as it comes to power, it considers it a question of law and order. It is as clear as the sun that this question will not have a permanent solution as long as the feeling that the neglect of the deprived society and the measure of inclination of the rich is given by the political parties is burning. Today, the Naxals have up-to-date weapons in China and the United States. It is also learned that the Liberation Tigers of Tamil Eelam, an organization of Tamils in Sri Lanka, provided them with military training. The area known as Dandakaranya during the Ramayana period is the forest on the border of Maharashtra, Chhattisgarh and Andhra Pradesh. This is the biggest and strategic base of Naxalites. The common man does not dare to go to this forest. As far as the police are concerned, the Naxals mainly live in this area. It is there that weapons training is given, bouts are set up, assassinations are planned.6 So it only helps Naxalism to prevail.

8. Economic Reasons - There are a lot of economic reasons for the sudden rise of Naxalism these days. Forests in Naxal-dominated tribal areas have immense mineral wealth. It has everyone's attention. Essar is preparing to acquire land for a steel project near Dantewada. The Essar pipeline, which carries soil and minerals to Bauldila and Visakhapatnam, needs a large area of land to carry it through the forest. Tata is implementing a major project at Lohandigud in Chhattisgarh. The company will need space for this steel project. Apart from this, future hydropower projects, Jagdalpur-Dilla-Rajhara railway line and Polvaram dam will displace many tribal in Chhattisgarh.

Conclusion

1. There are many questions facing India today regarding internal security. These include terrorism, non-alignment, drug trafficking, sectarian violence, and so on.

2. Since 2005, Naxalism (leftist extremist movement) has emerged as a serious security issue in the country. The word 'Naxalism' is associated with the name Naxalbari in the Darjeeling district of West Bengal.

3. Today's Naxalism is becoming popular as Naxalism of urban and intellectual experts.

4. The tribal had pre-existing customs, practices, traditions, they had a certain mode of circulation, they had developed methods of adjudication. All of this came as a shock to the government.

5. There are many reasons for the spread of Naxalism including government depression, lack of basic services, distrust of the police, lack of consensus between the central and state governments, lack of security strategy against the Naxals, foreign cooperation to the Naxals and economic reasons.

Reference

1. Singh, Prakash, The Naxalite Movement in India. New Delhi: Rupa& Co., 1999, Pg. No. 105.

2. Rajat kumar kujar, woman and the Naxal Movement, Retrospect and Prospect, Smita verma (edi) Under development and Naxalism in India, Reflexive Discourse and Debates, Jaipur, Rawad Publications, 2018.

3. Kadam-Bendre Kalpana (Dr.), Naxalite Movement and Police Administration, Operation Vijay Kumar, Swayandeep Prakashan, Pune, page no. 26

4. Mahajan Hemant (Brigadier Retired), Trisutri to fight against Maoists, Vivek, 29 May 2017, page no. 61

5. Left. Wing extremist group, www. .satp.org/satpoogtp/ countries/india/ terroristout fits/pwg.ktm.

6.Davar kunal (Lt. Gen), India: Confroriting Internal Security Challenges, Vivekanand International Foundation, http:// www..Vifindia.org/Article/ 2017/may.

7. Agrawal P.K. (Dr.), Solution to Naxalism, New Delhi, Manas publications, 2016.

Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

ISSN 2394-5303

Issue-81, Vol-03 October 2021

PRINTING AREA®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

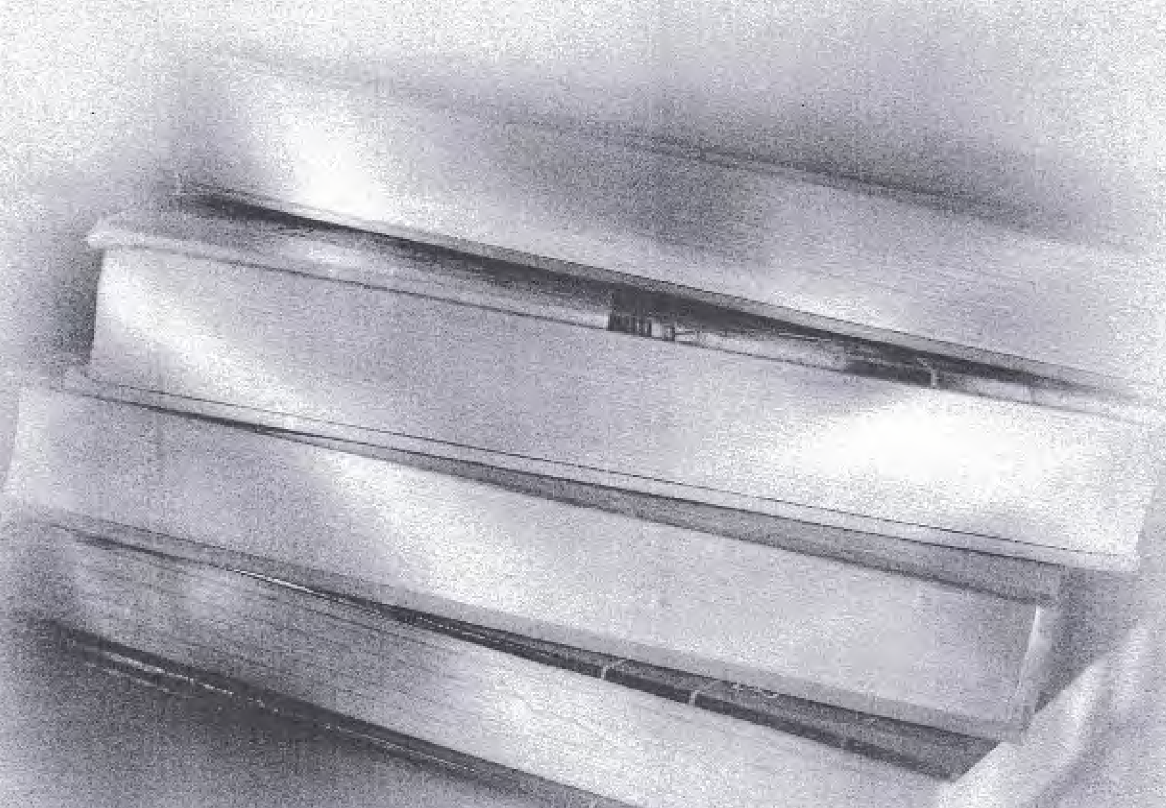

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal: Sakri, Dist.Dhule

अंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

October 2021, Issue-81, Vol-03

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

INDEX

01) Effect of selected teaching techniques and teaching styles on academic ... ||10
Dr. Madhulika Singh, Meerut

02) A Study on National Electricity Policy Making Power Sector Future Ready ||17
Bardale Shital Gurunathappa, Dr. M. N. Sondge & Dr. S. S. Agarwal

03) PHYSICAL, MENTAL HEALTH OF SPORTSPERSON DURING COVID-19 LOCK DOWN ||23
Dr. D. S. BORKAR, Nagpur

04) ANALYSIS AND STUDY OF DANCE FORMS ||29
Deepak Chhotaray, Bhubaneswar, Odisha

05) Fundamentals of Information and Communication ||34
Dr.Nagaredappa

06) Women Empowerment ||37
Dr. Rashmi Nagwanshi, District. Chhindwara

07) Agreement on Kashmir between India and Pakistan ||38
Dr. Dinesh Dayaram Mali, Dist- Dhule

08) Banjara society and the need for an egalitarian society ||43
Eknath V. Pawar (Nayak), Nagpur (Maharashtra)

09) STUDY ON PREPARATION OF GUAVA FRUIT CANDY ||47
Sagar Pachbole, Dr. Kevin Gawali, Dr. Ashish Sarda, Amol Nagmote, Saikheda, Madhya Pradesh

10) Theme of East and West Encounter in the Novels of Kamala Markandaya ... ||83
Dr G B Shelkikar, Pusad

11) Different Types of Carbohydrate Content of Roots of Vitex Negundo ||55
Dr. Archana Pandey, Baikuinthpur (C.G.)

12) नोकरीनिमित्त बाहेरगावी जाणाऱ्या व्यक्तिंच्या दैनंदिन आणि आरोग्यविषयक समस्यांचा अभ्यास (विशेष ... ||56
डॉ.सुनंदा एकनाथराव आहेर, ता.जि.बीड (महाराष्ट्र)

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

T.S.S's. Smt. V.U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

We surveyed 18298 population of villages in which we surveyed 7306 women reside and the number of women in the age group of 12 to 50 years is 3033, out of which 76 percent women use sanitary napkins and 28% women are such who know about sanitary napkins. about 67 percent of women who know what is the use of sanitary napkins. 90% of the women say that they are aware, but even then 20% of the women are such who do not know how much hemoglobin is in their blood, this proves that only 20% of the women are aware of the village. They were made aware, motivated them to get their blood tested every 6 months and take care that the amount of hemoglobin in their body is sufficient, take care of food and health as well as use eco friendly sanitary pads.

This menstruation survey is to enlighten people and haters of women throughout the world, who believe that menstruation is unclean and fail to acknowledge that it is a power that creates and holds life. And it is our responsibility to make our world free of pollution.

Reference_

1. S. Nagar and K. R. Aimol, "Knowledge of Adolescent Girls Regarding Menstruation in Tribal Areas of Meghalaya," Studies of Tribes and Tribals, vol. 8, no. 1, pp. 27–30, 2017.

2. A. Dasgupta and M. Sarkar, "Menstrual hygiene: how hygienic is the adolescent girl?" Indian Journal of Community Medicine, vol. 33, no. 2, pp. 77–80, 2008.

3. I. Swenson and B. Havens, "Menarche and Menstruation: A Review of the Literature," Journal of Community Health Nursing, vol. 4, no. 4, pp. 199–210, 1987.

❑❑❑

07

Agreement on Kashmir between India and Pakistan

Dr. Dinesh Dayaram Mali
Head of Department of
Defence & Strategic Studies,
Late. Smt. Vimalbai Uttamrao Patil Arts &
Late. Dr. B.S.Desale Science College, Sakri,
Tal- Sakri Dist- Dhule

****

Preface: -

Relations between India and Pakistan have always been strained over the Kashmir issue. Nevertheless, India has consistently sought to improve relations with Pakistan. Although India has taken the initiative from time to time, Pakistan has never responded positively. From time to time, various agreements were signed between India and Pakistan to improve India-Pakistan relations and resolve the Kashmir issue. The agreement was signed by the then heads of state of both the countries. These agreements are specifically aimed at resolving the Kashmir issue. Those agreements are considered here.

Delhi Agreement: -

The then Indian Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru and Sheikh Abdullah with 14 July, 1952, was a wide agreement on. These Agreement announcements Pandit Jawaharlal Nehru said 24 July, 1952, provided Jammu and Kashmir state assembly approved the constitution on. This agreement is called ' Delhi Agreement'. 1 The accepted terms and conditions of this Agreement are as follows.

1) Had to agree to the terms of the merger happening in India and Kashmir in India, will be the right of all states in the rest of the cast. The Government of India agreed that

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

the remaining constitutional rights would remain with the Centre in the case of all the states except Jammu and Kashmir and all the constitutional rights of Kashmir and Jammu would remain vested in the State.

2) According to Article 5 of the Constitution of India, persons residing in Jammu and Kashmir shall be deemed to be citizens of India but the State Legislature is empowered to make laws relating to special rights and freedoms relating to the people of the State in the context of State Subject Notifications 1927 and 1932.

3) The state legislature was empowered to make laws for the people who had gone to Pakistan at the time of partition in 1947 and then returned to Kashmir.

4) When Kashmir is annexed to India, Article 370 of the Constitution will be universally accepted and respected.

5) The President of India will be honoured in Kashmir as much as in other states. Articles 52 to 82 of the Indian Constitution in this regard will also apply in Kashmir. It was also agreed that. All rights of the President of India relating to amnesty and commutation of punishment shall remain the same in the case of Kashmir.

6) Along with the national flag of India, the state can also keep its own political flag. But the state will not keep its political flag insulting or opposing the national flag. The flag of Jammu and Kashmir will be as important as the flag of any other state.

7) With regard to Sadar-E-Riyasat, it was decided that he would be elected by the State Legislative Assembly through elections. However, the approval of the President will be mandatory before assuming the office of Sadar-E-Riyasat. As in other states, the head of state will be appointed by the president, but with the approval of the state government. If the state government opposes the person, such person will not be appointed. In this respect, the situation in Kashmir will be slightly different from other states. In which the post of Sadar-E-Riyasat will be elected first by the State Legislative Assembly or nominated by the State Government and the President of India.

8) According to this agreement, both the parties agreed on some basic principles. It was agreed that, of the fundamental rights of the Indian Constitution, the state will receive some of the special position of the State of Fundamental Rights cannot be applied to people in the state. This time it was left to be decided, Department of fundamental rights should be part of the Constitution. 2

9) As far as the jurisdiction of the Supreme Court of India is concerned. It was accepted that for some time there would be a Judicial Advisory Committee in the state, which is the highest judicial authority of the states, the Supreme Court would have only powers of appeal.

10) There was a lot of discussion in this agreement regarding emergency rights. The Government of India under Article 352 of providing the President the authority to insist that they are applied, can the President declared a state of Emergency. In this regard, the State Government argued that in the event of war or internal instability, the Government of India would have the full authority to take appropriate steps in exercising its security powers so that the President could declare a state of emergency.

Tashkent Agreement (1966): -

India and Pakistan went to war in 1965. Despite international efforts to end the war, the war was called off on January 3, 1966, mainly through Russian mediation. Accordingly, negotiations between the Prime Minister of India Lal Bahadur Shastri and the President of Pakistan Ayub Khan began on 3 January 1966 in Tashkent. In it, the Russian leadership suggested that the two countries return to their respective positions on August 5, 1965. At the end of almost 6 days of discussions, on January 10, 1966, the Prime Minister of India, Shri. Lal Bahadur Shastri and

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

the President of Pakistan signed the agreement. The two also agreed that both sides should respect the ceasefire and the armistice line. 3 The major terms or conditions of this Agreement are as follows.

1) The Prime Minister of India and the President of Pakistan acknowledge that the two countries will strive to establish good neighbourly relations, and will make every effort not to use internal force in accordance with the Charter of the United Nations and to resolve their differences through peaceful means.

2) All the armed forces of both India and Pakistan will return to where they were by 5th August 1965. Also, both countries will abide by all the terms and conditions of the ceasefire.

3) The two nations will not interfere in each other's territory and internal affairs. Of course, the two countries will continue to strive to maintain good relations.

4) The two nations will establish their political, trade, economic and cultural ties. The two nations will also work to implement the agreement in this regard.

5) The two countries will not be hostile to each other locally and internationally.

6) The High Commissioners of both the countries will return to their respective posts and the normal diplomatic relations between the two countries will be maintained. Both nations will consider the relevant aspects of the agreement.

7) Instructions will be given to the authorities regarding the exchange of prisoners of war. The two nations will return each other's territories won in the war.

8) The two countries will continue to discuss issues related to illegal transportation and illegal infiltration and preventing refugees from crossing the border.

9) The two countries will discuss the return of immovable property and other assets seized during the war.

India and Pakistan both Vajpayee ceasefire brought about by Russia "Tashkent Pact" drove. The United Nations has issued a declaration binding the two countries, saying that their disputes should now be resolved peacefully. 4

Simla Agreement (1972): -

In 1971, war broke out between India and Pakistan. But in just 12 days, India forced Pakistan to surrender and an independent Bangladesh was formed. The 1971 creation of the sword of the questions to solve 28 June to 2 July, 1972 to discuss with the Prime Minister of India, Mrs. Indira Gandhi and Pakistan President Mr. Zulfikaar Ali Bhutto between 02 July 1972, the Shimla summit between. 29 July, 1972 signed an agreement to Shimla heads of both countries. 5

02 July 1972, came to the agreement signed on 15 July, in the Pakistani parliament and on 26 July passed in Indian Parliament approved the agreement and the agreement between the 1 December 1972 came into force from Shimla Agreement. Jammu and Kashmir Line of Control into effect 17 December 1971 shall be decided without prejudice Casinos get both parties after the agreement War stop, was that under the Simla Agreement, both India and Pakistan agreed. 6

The key terms and conditions of this agreement are as follows.

1) The United Nations Charter's principles (by regulation) India and Pakistan, the two countries sets the current relations shall determine.

2) The last 25 years have been a time of conflict in both the countries, citing the root cause and the cause of Kashmir. Therefore, persistent stressful issues should be removed.

3) Both countries will not use their power and strength against each other. The two countries will not propagate against each other.

4) Both nations are committed to resolving their differences at the bilateral level. That is, they will try to bring peace to South Asia.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College

5) Both countries will focus on improving trade and political relations. They will also focus on the exchange of culture and civilization and will discuss various issues in detail from time to time.

6) Both India and Pakistan should respect each other's national unity, territorial integrity, political independence and sovereignty. Peace will be disturbed; no nation will behave in such a manner.

7) 17 December 1971 of the cease-fire lines and control lines and the same will be valid in both countries, though some differences that you will not try to change or in cases of the publication will not break the line charge, take care of both the country and the responsibility.

8) Within a month of the Line of Control being determined, both nations will withdraw their forces from the border. The two countries will not interfere in each other's internal affairs and will respect each other's territorial identities as well as sovereignty.

9) The two nations will not promote propaganda against each other or the media. On the other hand, the means of creating respect and goodwill among the people will be promoted through agreements with both the countries.

10) Exchange of armistice and refugee status. Also to plan final measures regarding Jammu and Kashmir and to establish good political relations. Gradually, emphasis will be placed on the important things to normalize relations between the two countries. 7

As a result of this agreement, on 11 December 1972, the two heads of state signed 19 maps at Suchetgarh. In which the Line of Control was drawn from Chamb to Turtuk. At this time about 800 km. till then the pictures were approved by both the governments. 8 Also after this recognition, India and Pakistan withdrew their troops from their occupied territories on 20 December 1972 to restore order on the international border after the Line of Control was adjusted. 09 Pakistan then recognized Bangladesh in February 1974. The dispute was settled on April 29 , 1974 , when General Niazi's group released prisoners of war. 10

Lahore Agreement (1999): -

The then Prime Minister of India Shri. Atal Bihari Vajpayee and the President of Pakistan in Lahore agreed on a number of issues and the meeting was transformed into a proposal. The meeting was held on February 21, 1999 in Lahore. This is why it is called the ' Lahore Agreement '. According to the agreement, a comprehensive visionary plan should be drawn up to establish peace and stability in both the countries as well as for the upliftment and prosperity of our peoples.

Both the leaders agreed that countries, both in terms of responsibilities to the low resistance of both sides of the country's nuclear affairs in the security environment in the country have made substantial progress.

The Lahore Reconciliation Agreement included the following terms and conditions.

1) The United Nations decided that the two countries along with the commitment of the organization over the counter and peaceful coexistenceobjectives and universal principles as approved of, will be trying our best to assure the implementation friendly Shimla agreement.

2) Both nations accept the objectives of universal nuclear disarmament and non-proliferation.

3) Both countries will take necessary steps to build mutual trust and improve the security environment.

4) The Kashmir issue must be resolved. At the same time, the two countries agree that serious efforts will be made to resolve other issues, including the Jammu and Kashmir issue, in order to resolve other disputes.

5) Both countries will not interfere in each other's internal affairs. The two countries will accelerate the comprehensive process of bilateral talks to resolve the dispute.

6) The two countries will take joint steps

Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College, Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

to mitigate the dangers of accidental and serious nuclear efforts and discuss various ideologies and principles to resolve conflicts in the nuclear and conventional fields as well as to create a trusting environment.

7) the organization of the SAARC countries have expressed their commitment and SAARC because fulfilment of objectives will go along , the people of South Asia's rapid economic development , can improve your quality of life and living standards, social progress and cultural development.

8) Both countries condemn terrorism and will remain committed to making a concerted effort to eradicate it. At the same time, they will strive for and promote human rights and the protection of material freedoms.

9) The Foreign Ministers of both the countries will convene conferences from time to time to discuss nuclear and other contentious issues. Both countries will continue to strive to make trade relations , visas and travel arrangements positive and liberal.

10) Both countries will give each other advance notice of the test of their ballistic missiles. The two countries will sign a memorandum of understanding to prevent maritime accidents and maritime travel. 11

Both India and Pakistan have emphasized on developing relations through the Lahore Agreement. It was also agreed that disputes would be resolved through bilateral talks. In the case of reforms relating to the efforts of India and Pakistan, Lahore agreement ' is considered an important historical event.

Conclusion: -

1. Variousagreementswere signed between India and Pakistan from time to time. The agreement was signed by the then heads of state of both the countries. These agreements are specifically aimed at resolving the Kashmir issue.

2. Gandhiji had sent a prophetic message to the conference in 1931 that ' Peace and disarmament are not issues of exchange. True peace and disarmament will come only when a powerful nation like the United States takes the initiative with or without the consent and cooperation of other countries.'

3. Today there is a need for complete disarmament and complete peace. It is important for all countries to take the lead for world peace and disarmament, and especially for nuclear-armed nations.

4. Today the Kashmir question has exploded in South Asia. The only country in the world is back in India, two nuclear nations all around.

5. In resolving the Kashmir issue, we have to look at this issue using Confidence Building Measures and Track-II Diplomacy.

Reference list: -

1. Bhate Sanat (Capt.) Regional Study Centre, Pune, India-Pakistan Relations : A Perspective Kesari, Sunday Supplement , 2 August 1981.

2. Banerjee Dipankar (Major General), Security in South Asia, Manas Publication, New Delhi, 2000, Pg. No. 118

3. Indian Foreign Affairs (Journal) Vol. 1, No. 2, April-June-2006, pg. No. 120 (online site-www.assouiationdiplomats.org .)

4. Kumar Mishra (Dr.) , International relations and organizations , Unique Publishers (India) Pvt. Ltd. 2008, p. No. 237

5. http://www.idsa.in/strategicanalysis/indopakistan Talks 2004 - amisra- 0404

6. http://www.theguaradian.com/world/2003/oct/31/pakistan-india

7. Curtis Lisa - After Mumbai: Time to Strengthen US - India Counter terrorism Cooperation, Backgrounder, The Heritage Foundation, Washington, 9 December 2008 2217, Pg. No. 01

8. Kapila Subhash (Dr.), India's Counter-Terrorism Strategy 2004-2008, Flawed Political Approaches, South Asia Analysis Group Paper No. 2847, 16 Sept. 2008.

9. Asian Recorder, Vol. XIX, No. 1, May 13-07-1993, Pg. No. 11157

10. Asian Recorder, XX (21), Pg. No. 12011

11. Sugunakararaju SRTP (Dr.) & Akhtar Shabnum, India-Pakistan Relations : Challenges and Opportunities, IOSR Journal of Humanities and Social Science, Vol. 20, Issue-12, Dec. 2015, ISSN- 2279-0837, Pg. No. 102

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist Dhule

Special Issue, July To Sept. 2021 ®

Vidyawarta

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Referred Research Journal

आर.सी.पटेल कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय
शिरपूर, जिला धुलियाँ

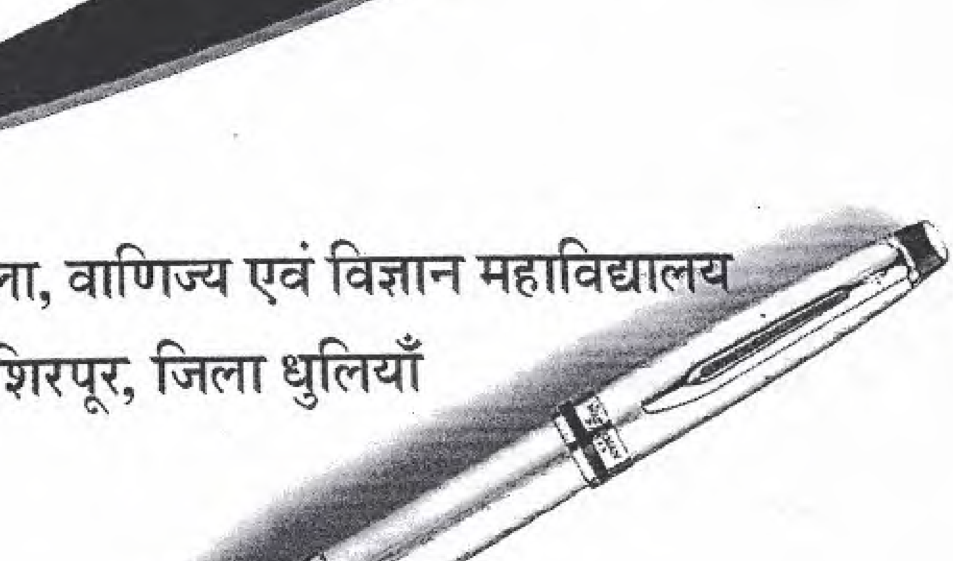

Editor
Dr.Anita Jadhav

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science Coll
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

14) महिला सबलीकरणातील अधिकारांची वास्तविकता
प्रा.आर.एस.पवार ||57

15) महिलांची राजकारणातील भूमिका आणि सशक्तीकरण
प्रा.डॉ.आर.आर.वसावे, जि.धुळे ||60

16) भारतीय महिला सबलीकरणात सावित्रीबाईचे योगदान — एक अभ्यास
प्रा. सपना सुरेश येशी, शिरपूर ||63

17) महिला सबलीकरणात शिक्षणाची भूमिका
प्रा.सतिश मधुकर बोरसे, जि. धुळे ||66

18) श्रीमती इंदिरा गांधी : जागतिक दर्जाचे भारतीय महिला राजकीयनेतृत्व
शरद बाबुराव सोनवणे, जि.धुळे ||68

19) कवयित्री बहिणाबाई चौधरी आणि महिला सबलीकरण
विश्वजित भुजंगराव सिसोदे, बोदवड ||72

20) हिंदी साहित्य और स्त्री सशक्तिकरण
प्रा.डॉ.अनिता भरतसिंग जाधव, जिला धुलियाँ ||74

21) हिंदी साहित्य और स्त्री सबलीकरण
डॉ. किरण वट्टी, जि.रायसेन (मध्यप्रदेश) ||78

22) ग्रामीण, आदिवासी महिलाओं का राजकीय नेतृत्व का उदय
प्रा.डॉ.रमाकांत अंबादास चौधरी, जि.धुळे ||81

23) पिछले पन्ने की औरतें 'उपन्यास में नारी विमर्श'
डॉ. सुनील एम. पाटिल, धुलिया ||84

24) परिवर्तन की ललक : खरीददार
डॉ रुपाली दिलीप चौधरी, जलगांव ||87

25) क्रांतिविरांगणा लीलाताई उत्तमराव पाटील
प्रा.डॉ.विजय कौतिकराव देसले, साक्री ||90

26) 'रेत' उपन्यास में स्त्री विमर्श
प्रा.डॉ.भारती बी वळवी, जि.धुलियाँ(महाराष्ट्र) ||94

TSS's Smt.V.K.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.K.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

संदर्भ:—

१ खरीददार —ग्लेशियर से —मृदुला गर्ग पृष्ठ क्रमांक ८३

२ खरीददार ग्लेशि यर से मृदुला गर्ग पृष्ठ क्रमांक ८४

३. वही पृष्ठ क्रमांक ८५

४. वही पृष्ठ क्रमांक ८६

५. वही पृष्ठ क्रमांक ९०

६. वही पृष्ठ क्रमांक ९०—

□□□

25

क्रांतिविरांगणा लीलाताई उत्तमराव पाटील

प्रा.डॉ.विजय कौतिक्राव देसले
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै.डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय साक्री

खानदेशातील पहिल्या स्वातंत्र्यसेनानी क्रांति विरांगणा लीलाताई उत्तमराव पाटील यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील साकोरे या छोट्याच्या गावात झाला. त्यांचे वडील बामनराव पाटील हे सत्यशोधक विचारसरणीचे होते म्हणून त्या विचारांचा पगडा त्यांच्यावर असले स्वाभाविकच होते. समाजसुधारणेचे बाळकडू असलेल्या लीलाताई चा विवाह अमळनेर येथील स्वा.डॉ. उत्तमराव गिरधर पाटील यांच्याशी झाला. प्राथमिक शिक्षणहीन झालेल्या श्रीमंत व सुखवास्तू घराण्यातल्या व सोळा सतरा वर्षाच्या गावंढळ मुलीने प्रत्यक्ष आपल्या मातेच्या विरोधाची पर्वान करता, हातातील एक रिकामी पिशवी एवढी इस्टेट असलेल्या उत्तमराव पाटील नामक एका दारिद्र देशभक्त तरुणाशी लग्न सोहळ्यातील एकही विधी न करता जाडय भरड्य खादीच्या साडीवर एका महाराच्या हस्ते विवाह करावा.१ ही गोष्ट मुळात तत्कालीन समाजव्यवस्थेला हादरून सोडणारी विलक्षण होती. डॉ. उत्तमराव पाटील हे सामान्य व्यक्ती महत्त्व नव्हते, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव लीलाताई पाटील यांना होती क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या प्रतिसरकार चळवळीतील तुफानी सेनेच्या या सेना निस कोण जाणत नाही असे नाही. सौ लीलाताई पाटील व डॉ. उत्तमराव पाटील हा समविचाराचा विवाह सोहळा होता. (जीवनकाळ १५ मार्च १९२२ ते १ मे १९९५) प्राथमिक शिक्षण न झालेल्या परंतु श्रीमंत व सुखवस्तू मराठा कुटुंबात जन्मलेल्या लीलाताईच्या आयुष्यात उत्तमराव सोबत १९३७ मध्ये झालेल्या विवाह घडलेल्या घडामोडीतून पुरोगामी सामाजिक विचारांचे बीजारोपण

T.S.S's Smt.V.U.Patil College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule Dr.B.S. Desale Science
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

झाले डॉक्टर उत्तमराव पाटील म्हणजे साने गुरुजींचा पट्टशिष्य व महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा पाईक असलेल्या व्यक्तीशी लीलाताई यांचा विवाह संपन्न झाला त्यांच्या विवाह सोहळ्यात पारंपारिक विवाह न करता जाड्याभरड्या खादीच्या साडीवर एका दलित बांधवांच्या पुरोहित्याने गळ्यात मंगळसूत्रन घालता पार पडला खानदेशातील त्या पंचक्रोशीत अशाप्रकारचा सत्यशोधकी विवाह समारंभ पहिल्यांदाच संपन्न होत होता जळगाव जिल्ह्यातील डांगरी या गावातील सासरी गेल्यानंतर तेथे अठराविश्व दारिद्र्य असलेल्या चंद्रमौळी झोपडीत संसार सुरू करताना मीनाताईंना त्यांच्या विवाहातील बंडखोरीमुळे भावकीतील नातलगांकडून सुरुवातीला सामाजिक बहिष्काराला सामोरे जावे लागले. सख्ख्या चुलत सासरची मंडळी त्यांना महाराच्या हातून लग्न लावून घेतले अशी हेटाळणी करीत विहिरीवर पाणी सुद्धा भरू देत नसत. मात्र घरातील सासू,दीर, पती यांच्या पुरोगामित्वाचा भक्कम पाठवळामुळे त्यांनी या सर्व बाबींवर मात केली.

महात्मा गांधींसारखा युगपुरुष नेता, सानेगुरुजी सारखा मातृहृदयी मार्गदर्शक, वामनराव पाटलांसारखा सत्यशोधकी पिता, उत्तमरावांसारखा देशभक्त क्रांतिकारी जोडीदार दाबलेल्या अंतर्यामी व संवेदनक्षम बंडखोर महिलेचा देशाप्रती त्याग अंगावर रोमांच उभे करणारा व काळीज टिपून टाकणारा आहे. यांचे खानदेशातील कार्य अत्यंत उज्ज्वल व पराक्रमी राहिलेले आहे क्रांतिकारी चळवळी राजकीय दृष्टिक्षेप आणि सामाजिक कार्य करण्याची चिकाटी यामुळे लीलाताई पाटील इतिहासात नोंद होईल असे कार्य करून ठेवले त्यांनी महात्मा गांधींनी सुचवलेल्या ग्रामीण विकासावर ही विशेष लक्ष दिले त्याच बरोबर त्यांनी खांद्यावर बंदूक घेऊ सातारच्या प्रति सरकारातील श्री दलाचे प्रमुख पद सांभाळून ब्रिटिशांशी सशस्त्र लढा दिला. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रिशिक्षण, स्त्रि मुक्ती, सहकारी संघटना, दीनदलितांची सेवा, स्वच्छता, ग्राम आरोग्य, अशा सामाजिक क्षेत्रात त्यांनी उल्लेखनीय कार्य केले. हे सर्व कार्य करीत असताना लीलाताईंना त्यांची सर्व कुटुंब सहकार्य करीत असे. त्यातूनच लीलाताईंच्या वयोवृद्ध सासू स्वातंत्र्यलढ्यात तुरुंगात गेल्या तुरुंगात तो त्यांचे निधन झाले. पती डॉ. उत्तमराव पाटील यांचे भारत छोडो आंदोलन आतील व प्रतिसरकार (पत्रीसरकार) चळवळीतील योगदान स्वातंत्र्यलढ्यात सुवर्ण अक्षरांनी लिहून ठेवण्याजोगे आहे. लीलाताई यांचे दोन्ही धाकटे दीर शिवाजीराव पाटील व दशरथराव पाटील हेदेखील स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभागामुळे तुरुंगात गेले होते. एवढेच नव्हे तर लिहिला त्यांचे वडील वामनराव पाटील त्यांचे माणसास रे कॅप्टन विश्वासराव पाटील सख्खे मामा गोविंदराव यांच्यासोबत त्यांच्या गल्लीच्या अनेक आप्तेष्टांनी स्वातंत्र्यलढा जीव धोक्यात घालून सक्रिय योगदान दिले एकंदरीत लीलाताई चे कुटुंब स्वातंत्र्यसैनिकांची खान होती असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

सामाजिक कार्य :— विवाहाआधी फारसे शिक्षण नसलेल्या लीलाताईंनी डॉ.पतीच्या मार्गदर्शनातून नर्सिंग चा अभ्यासक्रम पूर्ण केला. सन. १९३६ ला अमळनेर येथे गोरगरिबां करिता या उभयतांनी दवाखाना सुरू केला. मात्र अवघ्या १२ वर्षातच त्यांना हा दवाखाना त्यांच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील इतर व्यस्ततेमुळे तसेच इंग्रजांच्या जाचामुळे बंद करावा लागला. परंतु त्यांनी खेडोपाडी दिलेल्या वैद्यकीय सेवेमुळे त्यांच्या भावकीतील व परिसरातील आप्तजनांनी त्यांच्या कुटुंबावर घातलेला सामाजिक बहिष्कार नाहिसा झाला. उत्तमराव पाटलांना कट्टर सामाजिक शत्रू मानणाऱ्या चित्रमआप्पा या गावप्रमुखाची पत्नी यांची प्रसूतीचा प्रश्न लीलाताईंनी स्वत:च्या वैद्यकीय कौशल्याने सोडविला. बाळासह त्या बहिणीला जीवदान दिले. तेव्हा तर चित्रम आप्पांनी मनातील सर्व किल्मिष दूर सारून लीलाताईंना त्याकाळी प्रतिष्ठेच्या समजल्या जाणाऱ्या चौरंगावर बसवीत चांदीची थाळी निरांजनाने ओवाळून सत्कार केला. व स्वता द्वेषाची सांगता केली.

कॅप्टन विश्वासराव देवरे व साने गुरुजींचा प्रभाव:—

लीलाताई पाटील यांचा विवाह उत्तमराव पाटील यांच्याबरोबर झाल्यावर लीलाताई यांचा संपर्क कॅप्टन विश्वासराव पाटील यांच्याशी आला. कॅप्टन विश्वासराव देवरे हे उत्तम रावांचे मामा असल्याने कॅप्टन देवरे यांनी चालवलेल्या सत्यशोधक चळवळीचे कार्य लीलाताईंनी जवळून पाहिले होते. त्यावेळी कॅप्टन देवरे हे पश्चिम

T.S.S's Smt.V.U.Patil Arts & ... College Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

खानदेशातील अग्रगण्य सामाजिक कार्यकर्ते होते. तसेच ते पश्चिम खानदेश चे जिल्हा अध्यक्ष होते. त्यांनी सत्यशोधक तमाशा मंडळ स्थापून संपूर्ण खानदेशात आपले कार्य कार्य आरंभिले होते. त्या मामाच्या प्रेरणेने व मार्गदर्शन आणि लीलाताई व उत्तमराव पाटील यांनी आपले कार्य आरंभिले२. ब्रिटीशांच्या जात आतून आपला देश मुक्त झाला पाहिजे जे या करिता त्यांनी खानदेशात आपले कार्य सुरू केले होते. भारताला स्वातंर्त्य मिळवून देण्यासाठी खानदेश वासियांच्या मनात चेतना जागृत करणे विद्यार्थी व युवक यांच्यामध्ये स्वातंर्त्याची भावना निर्माण करणे, भारतीय स्वातंत्र्यासाठी नवयुवक यांना आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव करुन देणे. लीलाताईच्या या योगदानामुळे खानदेशात जनजागृती होण्यास मदत झाली त्यांच्याबरोबर समाजातील अनेक युवक स्वातंर्त्यप्राप्तीच्या कार्याकरिता पुढे आली. त्या कालखंडात लीला त्यांच्या शब्दाला अत्यंत मान होता १५ ऑगस्ट १९४२ च्या आंदोलनात लीलाताईंनी सहभाग घेतला त्यांच्या पाठोपाठ अनेक युवक युती पुढे आल्यात व त्यांनी अमळनेर येथील न्यायालय जाळून टाकले. त्याच दिवशी म्हणजे १५ ऑगस्ट १९४२ रोजी अमळनेर येथील बाहेरपुरात एक मोठी सभा झाली त्यात डॉ. उत्तमराव पाटलांची पत्नी सौ लीलाताई यांचे सभेत भाषण झाले. त्या भाषणातच जमावा पुढे साने गुरुजींची चिठ्ठी वाचून दाखवण्यात आली.३ त्या दिवसापासून अमळनेर शहर व आजूबाजूचा परिसर क्रांती मुळे झालेला होता. लीलाताई पाटील व त्यांचे पती डॉ.उत्तमराव पाटील यांनी न्यायालयाबरोबर, पोलीस चौकी, पोस्ट ऑफिस, रेल्वे स्थानक, जाळून खाक करून टाकले. या सर्व प्रक्रियेमध्ये एक स्वातंर्त्यसैनिक व्यक्ती हुतात्मा झाला. व १४ क्रांतिकारी जखमी झाले. त्यानंतर लीलाताई पाटील व डॉ. उत्तमराव पाटील हे काही दिवस भूमिगत झालेत. दुसऱ्या दिवशी १६ ऑगस्ट १९४२ रोजी इंग्रजांनी मार्शललॉ लागू केलेला होता. या कायद्याला न जुमानता लीलाताई पाटील यांनी भूमिगत राहून आपले कार्य सुरूच ठेवले. या आंदोलनातील लीलाताईच्या धारिष्ट्य पाहून अंगावर शहारे आल्यावाचून रहात नाही. डॉक्टर उत्तमराव पाटील अमळनेर येथे नसताना आपले दीर दशरथ पाटील व काही मैत्रिणींच्या साह्याने त्यांनी हे आंदोलन यशस्वी ते कडे नेण्याचा प्रयत्न केला. लीलाताई यांनी हातात तिरंगा झेंडा घेऊन पाच सात तरुण आंदोलनाचे नेतृत्व करीत होत्या. ताईच्या या पवित्र्यामुळे इंग्रज अत्यंत संतापले होते शिपायांनी या गटावर झडप घातली व अमानुष मारहाण केली. ऑगस्ट क्रांती जिंदाबाद इंग्रजी सरकार मुर्दाबाद अशा घोषणा देत असताना तिरंगा झेंडा छाती पोटाशी लीलाताईंनी कवटाळले नसताना तो ताब्यात घेण्याकरिता शिपायांनी त्यांच्या पाठीवर पोलिसांनी बंडूचने प्रहार केले. परंतु लीलाताईंनी तिरंगा सोडला नाही हे बघून क्रोधाने उद्विग्न झालेल्या शिपायांनी लीलाताईच्या ओटीपोटावर रायफलच्या दस्त्याने अमानवीय क्रूरतेने वार केलेत, त्यांना फरफडत नेत तुरुंगात डांबले. या अमानुष मारहाणीचा झालेल्या दुखापतीमुळे लीलाताईंच्या गर्भपात झाला. भारतमातेची सेवा करणाऱ्या या माऊलीचे मातृत्व इंग्रजांच्या जाचामुळे हिरावले गेले. अमळनेर येथील शासकीय कार्यालयाची जाळपोळ या तत्कालीन शासनद्रोही गुन्ह्याकरिता साडे दहा वर्ष व मार्शल लॉ भंग गुन्हयाकरिता साडे सात वर्ष अशी एकूण १४ वर्षांची शिक्षा त्यांना सुनावण्यात आली. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात १४ वर्षे तुरुंग वासाची शिक्षा झालेल्या नीलाताई या पहिल्या स्वातंत्र्य सेनानी ठरल्यात. लीलाताईंच्या या कार्यावर साने गुरुजी यांनी ऑगस्ट बुलेटीन या अंकात लीलाताई यांचे योगदान प्रकट केलेले आहे. त्यात ते म्हणतात लीलाताई निर्मळ आणि निष्पाप, सरळ आणि निर्भय, शिवमय आणि त्यागमय, स्त्रि आज पर्यंत बघितलेली नाही.

तुरुंगवास व रहस्यमय सुटका :—

अमळनेर येथे स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभागामुळे लीलाताईंना चौदा वर्षाची शिक्षा झाली. ऑगस्ट १९४२ पासून त्यांचा प्रवास— धुळे तुरुंग— ठाणे तुरुंग— येरवडा तुरुंग, असा झाला. येरवडा तुरुंगात स्वातंर्त्याची शिक्षा भोगत असताना खडक पहाऱ्याच्याया तुरुंगातून अंगात प्रचंड ताप असताना व शरीर अशक्त असताना. लीलाताईंनी इंग्रज शिपायांच्या हातात तुरी देत केलेल्या पलायनाचा वृत्तांत अतिशय नाट्यमय रित्या आहे. हा वृत्तांत जाणून घेत असताना छत्रपती

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science Coll
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

शिवरायांच्या आग्र्याहून सुटकेची घटना आपल्याला आठवण करून देतात. अमळनेरच्या जळीतकांडा नंतर उत्तमराव पाटलांनी भूमिकेत होऊन क्रांतीसिंह नाना पाटलांच्या नेतृत्वात प्रतिसरकार चळवळीत कार्य केले. लीलाताईंनी आपली रहस्यमय रित्या तुरुंगातून सुटका करून घेतल्यानंतर त्याही डॉ. उत्तमराव पाटील यांच्यासमवेत भूमिगत राहून प्रतिसरकारमध्ये कार्य करू लागले. त्यात त्यांनी तुफान सेनेच्या महिला सैनिकांची सेनानी म्हणून नेतृत्व केले. या चळवळीत लीलाताईंनी खांद्यावर बंदूक घेऊन नाना पाटलांच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पित चळवळ बळकट करण्याचा प्रयत्न केला. सन १९४६ पर्यंत डॉक्टर उत्तमराव पाटील व लीलाताई पाटील यांची नावे असलेले सरकारी सर्च वॉरंट रद्द होईपर्यंत या जोडप्याने भूमिगत राहून महाराष्ट्रभर सामाजिक क्रांती पेटवत ठेवण्याचा प्रयत्न केला नंतर हे सर्च वॉरंट रद्दबादल झाल्यानंतर संपूर्ण महाराष्ट्रभर या उभयतांचे लोकसत कार झालेत.

अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्य :—

लीलाताई यांचे धाडस बघण्यासाठी एकदा उत्तमराव पाटलांनी गावात मेलेल्या लहान मुलाच्या उरलेल्या मढ्यावरील पांढऱ्या स्वच्छ कोऱ्या कपड्याचे ब्लाउज दिले तेही मोठ्या आनंदाने स्वीकारले व अंधश्रद्धेला मूठमाती दिली४. श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यांच्यातील फरक त्या जाणून होत्या समाजाला विकासाचा मार्ग दाखवित असताना आपणही त्या समाजातील अंधश्रद्धा दूर केल्या पाहिजेत या उद्देशाने उत्तमराव पाटील यांनी दिलेले मृत्युशय्येवरचे कापडाचे ब्लाउज (चोळी) हौसेने व मोठ्य दिमाखाने वापरले.नवा मानबिंदू त्यांनी निर्माण केला होता समाजामध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी साधन चा आधार घेण्यासाठी आपणच समाजाला आपल्या कृतीतून आदर्श दाखवून दिला पाहिजे असा स्व संकल्पित दृष्टिकोन डोळ्यासमोर असल्यामुळे त्यांना हे करणे सोपे गेले. महात्मा गांधींनी व साने गुरुजींनी दाखवलेल्या मार्गाने लीलाताई चालत राहिल्या गांधी म्हणत मेरा जीवन ही मेरा आदर्श आहे ५ त्याप्रमाणे लीलाताईंनी ही आपल्या जीवनात आदर्श अंगिकारलेले होते.

शैक्षणिक कार्य :—

त्याकाळी महाविद्यालयीन शिक्षण केवळ शहरात उपलब्ध होते. शेतकऱ्यांच्या मुलांना शहराच्या ठिकाणी राहण्याची व जेवणाची व्यवस्था होत नसे, परिणामी ते शिक्षणापासून वंचित राहतात. याकरिता लीलाताईंनी १९४७ मध्ये जनता शिक्षण सहकारी मंडळाची स्थापना केली. ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षणाचे दरवाजे उघडले त्या शिक्षण संस्थेमार्फत त्यांनी खेड्यापाड्यात शिक्षण घेऊन पोचविले. त्याच्या जोडीला त्यांनी प्रायमरी ट्रेनिंग स्कूल सुरू केले. अमळनेर येथे साने गुरुजींच्या प्रभावाने त्यांनी शिक्षण व्यवस्थेला चालना देण्याचे कार्य पुढे चालू ठेवले. साने गुरुजींच्या प्रेरणेने स्त्रिशिक्षणास चालना दिली व अमळनेर येथे कन्या हायस्कूल सुरू केले. या काळातच अमळनेर शहर खादी उत्पादना बरोबर शिक्षणक्षेत्रातही नामांकित शहर म्हणून ओळखले जाऊ लागले. तत्कालीन समाजात स्त्रियांना शिक्षण दिले जात नव्हते स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन फक्त चूल आणि मूल इतकं होता. म्हणून लीलाताई पाटील स्वत: प्राथमिक शिक्षणानंतर पुढील शिक्षण घेऊ शकल्या नव्हत्या नंतर पती उत्तमराव पाटील यांच्या प्रेरणेने नर्सिंग कोर्स केला होता. नर्सिंग कोर्स झाल्यानंतर अहमदनगर येथे दाई प्रशिक्षण कोर्स त्यांनी तीन महिन्यात पूर्ण केला होता. या प्रशिक्षणा सोबतच सराव करण्यासाठी एक वर्ष जवळच्या खेड्यात (नारायण पेठ)६ पायपीट करून दाई म्हणून कार्य केले. श्री उत्तमराव पाटील व लीलाताई पाटील यांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्यांनी अमळनेर येथे दवाखाना सुरू केला. त्याबरोबर समाजातील काही सामाजिक प्रश्न सुटावेत म्हणून ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठी त्यांनी अमळनेर येथे, किसान बोर्डींग सन १९४६ ला स्थापन केली. त्या बोर्डिंगचे व्यवस्थापनाचे संपूर्ण कामकाज लीलाताई पाटील पहात असत त्याच बरोबर जनता शिक्षण सहकारी मंडळाची त्यांनी अमळनेर येथे स्थापना करून शिक्षण क्षेत्रात त्यांनी उल्लेखनीय कार्य केले७. शेतकरी बोर्डिंग स्थापन झाली परंतु बोर्डिंग चालवणे सोपे नव्हते त्या अनेक अडचणी होत्या शेतकऱ्यांच्या मुलाला शिक्षण मिळावे म्हणून स्वत: उपाशीतापाशी राहून त्यांनी बोर्डिंग चालू ठेवली होती. सण १९३९ पासून १९४ पर्यंत अत्यंत बिकट परिस्थितीत बोर्डिंग चालवली

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304
TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science Sakri, Dist.Dhule

होती. कालांतराने अंमळनेर मंडळातील मतभेदांमुळे त्यांनी ती जबाबदारी सोडून त्या शिरपूर येथे चालल्या गेल्या होत्या शिरपूर येथे जाऊन त्यांनी मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा सुरू केली. त्यांनी गांधींनी सांगितलेला मार्ग अवलंबिला जाती–धर्म रुपरंग भेद से दूर रहकर केवल मानवता मे जुडे८ गांधींनी उच्चारलेले हे वाक्य त्यांच्या नेहमी स्मरणात अशी लीलाताई पाटलांचे जीवन म्हणजे केवळ हेच सत्याग्रही व भूमिगत स्वातंत्र्यसैनिकाची कथा नसून एका संपूर्ण कुटुंबाच्या अद्वितीय त्यागाची कथा आहे. अशा या साध्यासुध्या मराठमोळ्या परकीयांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्याकरिता प्राणाची पर्वा न करता ज्यांनी आपले जीवन वेचले अशा या महान स्त्रिचे चरित्र आहे. सामाजिक–राजकीय कार्य करणारी, वेळ आल्यास सशस्त्र क्रांती करणारी. संकट समयी न झुकणारी नाडगमगणारी, प्रसंगी मृत्यूलाही टाळणारी, फाईन तारुण्यात पोटातल्या बाळावर व उभ्या संसारावर निखारा ठेवणारी एक तेजस्वी क्रांती विरांगणा लीलाताई उत्तमराव पाटील खानदेश रत्न यांचे १ मे १९८५ रोजी पंचतत्वात विलीन झाल्यात.

संदर्भ ग्रंथ :–

१) पाटील विलास वसंतराव.,क्रांती विरांगणा लीलाताई पाटील प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव सन २०१६ पृष्ठ क्र. १३

२) मुलाखत.,स्वा.सै.बाळासाहेब देवरे (म्हसदी) दिनांक २/५/२०१७.

३) पांडे मधुकर .,खानदेशातील स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास (१८८५ ते १९४७) स.१९८८६ (अप्रकाशित शोध प्रबंध) पृष्ठ क्र. ७०५

४)पाटील विलास वसंतराव., क्रांती विरांगणा लीलाताई पाटील प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव सन २०१६ पृष्ठ क्र.२३

५) गांधी महात्मा., सर्वोदय नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद १४ सन १९५५ पृष्ठ क्र .१६

६)पाटील विलास वसंतराव., क्रांती विरांगणा लीलाताई पाटील प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव सन २०१६ पृष्ठ क्र.२३

७) मुलाखत., स्वा.सै. सिताराम माझी शिंदे

८) जैन अशोक खोज गांधीजी की गांधी रिसर्च फाउंडेशन जलगाव की संयुक्त पत्रिका डिसेंबर २०१५ पृष्ठ क्र. १

26

रेत' उपन्यास में स्त्री विमर्श

प्रा.डॉ.भारती बी वळवी
एस.पी.डी.एम.कला,वाणिज्य एवं विज्ञान
महाविद्यालय, शिरपूर जि.धुलियाँ(महाराष्ट्र)

****

प्रस्तावना :

आधुनिक युग के साहित्य की एक महत्व विचारधारा स्त्री विमर्श है। आधुनिक साहित्य में चेतना प्रमुखता से उजागर हुई है। साहित्य और स का अटूट संबंध रहा है जो समाज में घटित होत उसका सही चित्रण हमें साहित्य में मिलता है। सा तब तक पूरा नहीं होता जब तक उसमें नारी चित्रण नारी महिमा न हो इसलिए तो नारी को साहित्य झरना भी माना गया है जिसमें डूबकर ही साहित्य अपनी मंजील को पाता है।

साहित्य की अनेक विधाएँ है जिसमें विमर्श की चर्चा की गयी है। अनेक विधाओं में को केंद्र में रखकर ही सृजन किया गया है। प्राचीन से लेकर आज तक नारी संबंधी विविध धारणाएँ सा एवं समाज में प्रचलित रही है।

नारी विमर्श समकालीन हिन्दी उपन्यासों एक प्रमुख उपलब्धि है । कई उपन्यासकारों ने अ लेखनी चलाकर नारी विमर्श को समाज के स यथार्थ के साथ रखने का सफल प्रयास किया है । विमर्श संबंधो में महादेवी वर्मा लिखती है–

नारी जागरण की दृष्टि से तो साहित्य र रचत्व और व्यथा का समर्थ व्याख्याकार ही रहा कवियों के कंठ से भारत की जय ही नहीं गूँजी की जय भी ध्वनित हुई है । कथाकारों की आँख भारतमाता की परवशता पर ही आँसू नहीं आए विवश नारी के बंधनों पर भी आए है।१

नारी विमर्श के कई पहलूओं को उपन्यास

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.N.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXV, 15 August 2021

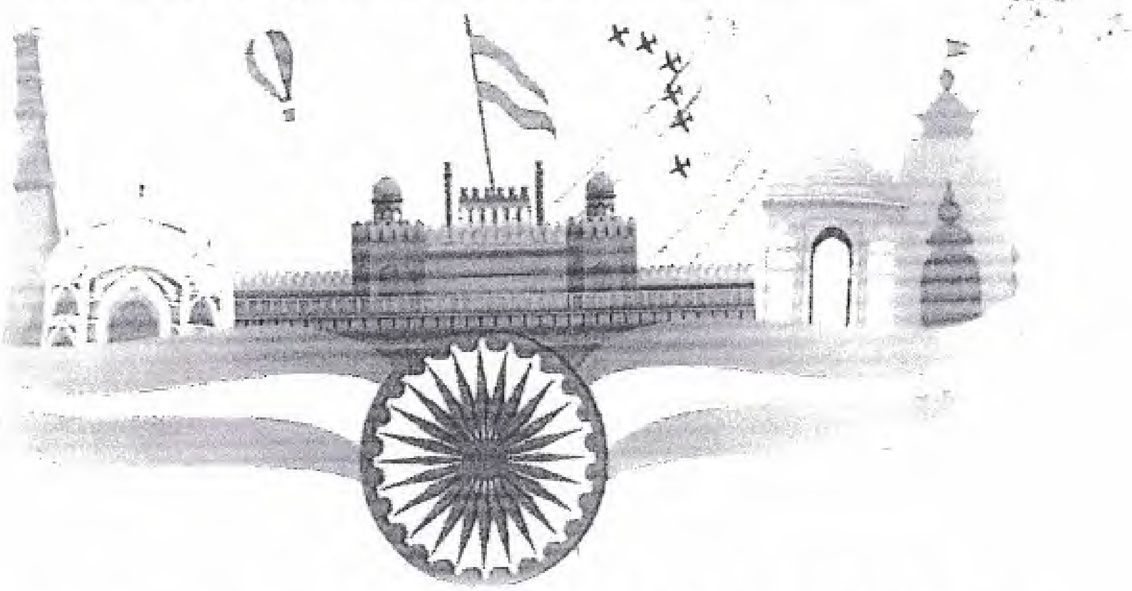

भारताच्या स्वातंत्र्याची अमृतवर्षाच्या दिशेने झालेली वाटचाल

INDIA'S INDEPENDENCE TOWARDS AMRIT VARSHA

Editor : Dr. Dharampurikar Bhalchandra Vaijanathrao

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
	भाग १		
01.	VARIOUS LAWS OF THE PRE - INDEPENDENCE PERIOD	Adv. Rajlaxmi Mandar Sardesai	02
02.	पूर्व विदर्भातील जंगल सत्याग्रह	प्रा. डॉ. प्रदीप शा. ढोले	06
03.	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील भारताची सामाजिक स्थिती	प्रा. पालवे रामनाथ सुर्यभान	11
04.	'स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील विविध कायदे'	प्रा. जाधव व्ही. के.	15
05.	मराठेकालीन प्रशासकीय घटक कसबा	प्रा. राजगुरू गौतम धनाजी	22
06.	मराठा साम्राज्या अतंर्गत विठोजीराजे होळकरांचे ऐतिहासिक योगदान	प्रा. डॉ. गणेश जी. माने	25
07.	उपनिषदांमधून प्रतिबिंबित होणारी शिक्षण पद्धती	डॉ. माधवी गोडबोले	29
	भाग २		
08.	MAHATMA GANDHI'S FOLLOWER : MUNSHI MIR SHUKRALLAHA	Dr. Vijay Kautikrao Desale	34
09.	Shri ŚivarājābhisekhaPrayogai: Ek adhyayana (A Study)	Dr. Vrushali Bhosale	37
10.	संस्थानांचे विलगीकरण :- जुनागड प्रश्न, हैदराबाद प्रश्न आणि काश्मीर प्रश्न	प्रा. डॉ. वैशाली शांताराम बागुल	45
11.	ग. प्र. प्रधान यांचे 'स्वातंत्र्यसंग्रामाचे महाभारत' एक संदर्भ ग्रंथ	प्रा. डॉ. वंदना भोयर	50
12.	पाकिस्तान निर्मितीची वाटचाल आणि भारताची फाळणी	प्रा. डी. पी. बागुल	54
13.	"डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील दलित साहित्य चळवळ आणि दलित चळवळ यातील योगदान."	भूषण प्रदीपकुमार देशमुख डॉ. वंदना स. भोयर	57
14.	देश विभाजन की त्रासदी और वर्तमान	डॉ. जितेंद्र प्रताप शेळके	60
15.	स्वतन्त्रता आन्दोलन में काशी विद्यापीठ के इतिहास विभाग के आचार्यों का इतिहास का लेखन और चिन्तन	डॉ. सुरेश प्रसाद पाण्डेय	65

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science Co
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

MAHATMA GANDHI'S FOLLOWER: MUNSHI MIR SHUKRALLAHA

Dr. Vijay Kautikrao Desale
Dept. of History TSS's V.U.Patil Arts and Late. Dr. B.S. Desale Science College, Sakri Dist. Dhule.

ABSTRACT:

Munshi Mir Shukrallaha was a leading Gandhian follower from Khandesh. He was inspired by the ideology of Mahatma Gandhi. He worked for Hindu Muslim unity in Khandesh. Even he participated in Bardoli Satyagraha with Sardar Vallabhbhai Patel. He made a propaganda of khadi in Khandesh area and Khadi got momentum because of his great contribution for it. This paper is an attempt to throw light on the contribution of Munshi Mir Shukrallaha to spread Gandhian ideology and thoughts in the Khandesh area.

Mir Shukrallaha's family made great contributions in the revolt of 1857 but after that their condition became too critical. "After 1857 faced tremendous difficulty so Shukrallaha's father migrated to the Basti district in Terai Region of Nepal to keep his family away from British. There too he felt uncomfortable. He fed up with the British exploitation and wanted to go back to motherland. Finally Mir Farzat Ali settled in South Khandesh with his family."1.

Patriotism of Munshi Mir Shukrallaha:

Shukrallaha and his son Akbar Ali were in Dhule jail for participating in the freedom struggle movement at the time of Shukrallaha's father Farzat Ali's death. He craved to attend the funeral ceremony of his father but he didn't get the parol for attending the funeral of his father. He felt upset but he had pride for the service of the nation.

"British laid a condition to Mir Shukrallaha and Akbar Ali for attending the funeral that they should give written consent that they would not participate in any movement against the British in future."2. But they both turned down the offer of British. They gave preference to the nation over their father's funeral. It shows their love and sacrifice for the nation.

Mir Shukrallaha and Non- cooperation Movement:

Mir Shukrallaha was inspired by ancestor's sacrifice for the nation and he also fought for the nation throughout his life. Khilafat movement was popular in Khandesh as well as in India and because of that Muslim leaders came into the mainstream of the nation. At the same time Mahatma Gandhi's Non- cooperation movement was in full flow in India and Khandesh, and Gandhi followers could not keep themselves away from the Movement. They spontaneously participated this movement. "Mir Shukrallaha of Jalgaon joined this Movement since then he remained a lifetime worker of National Congress. "3.

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule

"Khilafat committee was established in Jalgaon and Appasaheb Dastane was appointed as he President of the Committee. Mir Shukrallaha and Ishwarlal Gandhi were appointed as secretaries f the committee. He was a member of Hindus as well as secretary of Maharashtra khilafat novement. Mahatma Gandhi and Shoukat Ali had tremendous faith over Mir Shukrallaha. "Mir hukrallaha was inspired by Shaukat Ali and Mahatma Gandhi when Gandhiji guided his followers t Bhusawal in 1921." 4 Since then Mir Shukrallaha had been actively participating in the freedom truggle movement. "Mir Shukrallaha toured Malegaon and made awareness among the people by ddressing at Johar chowk and Bhendi Bazaar in 1920-1921. It made Malegaon popular in the roduction of Khadi." 5

fforts for Hindu Muslim unity:

Hindu Muslim unity was an important factor for the independence of India. "Gandhian ollower, shukrallah had implemented different types of programmes with his companions which ere introduced by Mahatma Gandhi like Kondwada Satyagraha, liquor picketing, Khadi production, ational education, eradication of untouchability etc. in 1919-1920. Congress committees were stablished to work different programmes in the country. "6. Shukrallaha did all this works before e beginning of Mahatma Gandhi's village development activities. "He always took efforts for the indu- Muslim unity. Mir Shukrallaha was the president of the committee established to oppose the pening of Slaughter house at Rotan in1920."7 "He used to take meeting wherever Hindu Muslim ot took place and made awareness among the people by visiting temples and mosques. He was the urce of Hindu Muslim unity therefore Muslims as well as Hindus respected him.

e toured twice in Maharashtra and devoted his life in the service of the nation."8 Due to this work andhian people used to treat him as a follower of Mahatma Gandhi.

pread of Khadi:

Mir Shukrallaha contributed a lot for the spread of Khadi. He spread Khadi by banning reign clothes. "He was President of Congress Committee when Mahatma Gandhi visited Khandesh 1927at the same time an ashram was established for cutting cotton thread at Pimpala near Jalgaon. r many days Mahatma Gandhi stayed in Pimpala ashram and guided his workers for National ovements."9. Mir Shukrallaha played an important role in the spread of Khadi in Mahatma andhi's Non-cooperation movement and banning foreign clothes. He went to different villages of stern Khandesh and spread Khadi.

volvement of Mir Shukrallaha in Bardoli Satyagraha:

British intended to increase revenue upto 30% in the Bardoli tehsil of Gujarat state on the itskirts of East Khandesh. Farmers in Bardoli started revenue ban Satyagraha under the leadership Sardar Vallabhbhai Patel. "Mir Shukrallaha went to Bardoli to join this Satyagraha with his

PRINCIPAL
T.S.S's Smt.V.U.Patil Ar... Late Dr.B.S.Desale Science... Sakri, Tal Sakri, Dist.Dh...

companion Devakinandan Narayan in July 1928."10. Mir Shukrallaha participated in Satyagraha by visiting villages like Darod, Khedcamp, Bajipura, Dar, Tem in Gujarat with Sardar Vallabhbhai Patel. "After returning in khandesh he made awarness amang the weavers " 11.it developed economical independance ongoing the people of khandesh .it encouraged to imbibe Gandhi thougts and made the nation strong.

Liquor banning and Eradication of Untouchability:

Being a great social worker, Mir Shukrallaha tried to keep people away from addiction. For hat he made awareness among the people. He encouraged social workers to oppose liquor shops in heir locality. He supported the Village development movement of Mahatma Gandhi by opposing ie liquor shops and banning liquor. "He delivered an effective speech in Mhasawad for the banning f liquor on 18th May, 1921. His great speech left an effective impression on the people of the ocality."12

Eradication of untouchability was an important village reforming work of Mir Shukrallah e began this work by discussion with Thakkar Bappa. He didn't believe in caste, creed an ligions. He was a true follower of Mahatma Gandhi who believed in unity and equality of t ople.

BLIOGRAPHY:

1) Shaikh Babu Shaikh Sayabu., Marathwada Itihaas Sanshodhan Parishad. Itihas Sanshodhan Patrika, circulation 12. 20 Page. No. 152
2) IBID Page No.153
3) Choudhari K.K.,(Edi) Maharashtra state Gazetteer Jalgaon district, Display Department, Cultural Department, Govt. Maharashtra. Page. No. 118.
4) Patil B.N., Khandeshatil Samaj Prabhodhanachi Chalval, (1900 to 1950). Milind offset, Jalgaon,June 2005. Page No.433.
5) Shaikh Babu Shaikh Sayabu., Marathwada Itihaas Sanshodhan Parishad. Itihas Sanshodhan Patrika, circulation 12. 20 Page. No. 154
6) Patil B.N., Khandeshatil Samaj Prabhodhanachi Chalval, (1900 to 1950). Milind offset, Jalgaon,June 2005. Page No.433.
7) IBID 433.
8) Choudhari K.K.,(Edi) Maharashtra state Gazetteer Jalgaon district, Display Department, Cultural Department, Govt Maharashtra. Page. No. 118.
9) Shaikh Babu Shaikh Sayabu., Marathwada Itihaas Sanshodhan Parishad. Itihas Sanshodhan Patrika, circulation 12. 20 Page. No. 154
10) IBID 154.
11) Choudhari K.K.,(Edi) Maharashtra state Gazetteer Jalgaon district, Display Department, Cultural Department, Govt Maharashtra. Page. No. 121
12) Patil B.N., Khandeshatil Samaj Prabhodhanachi Chalval, (1900 to 1950). Milind offset, Jalgaon,June 2005. Page No.436.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science Coll
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXIII, July 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

PRINCIPAL
I.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

27.	जागतिकीकरण - एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	135
28.	भारतातील सनदी सेवकांची तटस्थता आणि बांधिलकी	प्रा. डॉ. सांगळे भगवान श्रीपती	140
29.	राजकारणाचे स्वरूप एक चिंतन	प्रा. दबाळासाहेब अंकुश बिक्कड प्रा. डॉ. महेश मोटे	146
30.	खेड तालुक्यातील कुणबी समाजाचा राजकीय सहभाग	विनोद नामदेव साळुंखे	151
31.	बिरसा मुंडा : जनचेतनेचे विद्रोही रूप	डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	156
32.	कोरोना काळातील भारतीय अर्थवेवस्था	प्रा. डॉ. विश्वनाथ गोविंदराव कंधारे	160
33.	पांडुरंगशास्त्री आठवले नुसार बुद्धिचे स्वरूप व कार्य	डॉ. पी. बी. बिरादार	164
34.	खानदेशातील टिळक अनुयायांवर गांधींचा प्रभाव	प्रा. व्ही. के. देसले	168
35.	*"विपस्सना एक दुःखमुक्तीचा मार्ग : एक अभ्यास"*	अनिल दिपके	173
36.	समाजवाद : घटनात्मक अर्थ, अन्वयार्थ आणि घटनानिर्मात्यांची भूमिका	डॉ. सूर्यकांत एल. शेळके	176
37.	''बेरड : आत्मकथन एक आकलन, भिमराव गस्ती''	प्रा. डॉ. भैरगुंडे एस्. एस्.	183
38.	भारतात पर्यावरणवादाचा विकास आणि महत्त्व	डॉ. नितीन आहेर	188
39.	आरोग्य अर्थशास्त्र	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	194
40.	मानसिक स्वास्थ्य आणि कोरोना लसीकरण	प्रा. डॉ. छाया व्ही. ठिंगळे	201
41.	भारत आणि नेपाळ यांच्यातील राजनैतिक संबंध	प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री	206
42.	"छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे शेतीविषयक धोरण"	शिवाजी काशीनाथ गायकवाड	215
43.	नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि अंगणवाडी केंद्र	प्रा. मोरेश्वर भिकाजी शेन्डे	219
44.	जागतिकीकरण आणि जनसाहित्य	प्रा. मुनेश्वर ता. जमईवार	223
45.	भारतीय पराष्ट्र धोरणात पंतप्रधान नरेंद्र मोदींचे योगदान (इ.स.२०१४ ते इ.स.२०१९) :- एक अभ्यास	प्रा. यल्लावाड ज्ञानेश्वर प्रल्हाद	227
46.	"महिला सक्षमीकरणातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान"	डॉ. गिरीधर नागोराव सोमवंशी	233

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

खानदेशातील टिळक अनुयायांवर गांधींचा प्रभाव

प्रा. व्ही. के. देसले

श्रीमती व्ही. यु. पाटील, कला विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना :-

पुणे विभागापेक्षा खानदेशात धुळे आणि जळगांव येथे बुध्दीजीवी ब्राह्मण लोकांची संख्या मोठी होती. म्हणून लोकमान्य टिळकांचा कल आंदोलनासाठी खानदेशात जास्त होता. "लोकमान्य टिळक जनजागृतीसाठी खानदेशात येत. जळगांव, भुसावळ, चाळीसगांव, चोपडा, अमळनेर, जामनेर व पाचोऱ्याला टिळकांच्या बैठका झाल्या होत्या. वासुदेव विठ्ठल तथा अण्णासाहेब दास्ताने, आ. रा. म्हाळस, नारायण बंकट तथा गुलाबशेट, महादेव शंकर माळी, गंगाराम देवचंद शेट, बापुराव घाटे, विनायक परशुराम भागवत, भिडे वकील, भैय्यासाहेब ब्रम्हो, नारायण मुठ्ठे इत्यादी टिळकांचे चाहते होते." टिळकांनी १८९३ पासून आरंभिलेली गणेशोत्सव चळवळ व १८९५ पासून सुरू केलेली शिवाजी महोत्सव या उपक्रमांना खानदेशात बराच प्रतिसाद मिळाला.[१] लोकमान्य खानदेशात जनजागृतीसाठी प्रचार भाषणांसाठी अनेकदा येऊन गेले होते. सन १९१४ मध्ये चोपडा येथे जी शेतकरी परिषद झाली, त्यासाठी दादासाहेब खापर्डे यांच्यासह आले होते. लोकमान्य टिळक व अप्पासाहेब विजापूरकर यांनी तळेगावला काढलेल्या राष्ट्रीय शाळेत या जिल्ह्यातून लहान लहान १२ ते १४ वर्षांची मुले शिकायला गेली होती अशी जागृती तरुण मुलांमध्येही झाली होती.[२]

तसेच लोकमान्यांना खानदेशातील गावागावाची माहीती झाली होती. त्यावेळी खानदेशात महाराष्ट्रातील सगळा बुध्दिजीवी वर्ग धुळे येथे राहत होता. धुळे शहर मध्ययुगापासून म्हणजे पेशवे काळापासून मध्यवर्ती ठिकाण मानले जात होते. त्याकाळी ब्राह्मण वर्गालाच बुध्दिजीवी समजले जात होते व खानदेशात संपूर्ण महाराष्ट्रापेक्षा जास्त ब्राह्मण राहत होते. "संयुक्त खानदेशात १९०१ मध्ये ५०,३८४ ब्राह्मण होते, तर पश्चिम महाराष्ट्रात रत्नागिरी जिल्ह्या खालोखाल (६०,२७०) खानदेशात ब्राह्मणांची संख्या होती. पुणे जिल्ह्याचा तिसरा क्रमांक होता. (५०,२७४) हे विशेष."[३]

यावरुन येथील ब्राह्मणप्रवृत्त राष्ट्रीय जागृतीची कल्पना यावी. वासुदेव विठ्ठल तथा अप्पासाहेब दास्ताने, आ. श. म्हाळस, नारायण बंकट तथा गुलाबशेट, महादेव केशव माळी, गंगाराम देवचंद शेट, बाबुराव शेट, विनायक परशुराम भागवत, भिडे वकील, भैय्यासाहेब ब्राम्हे, नारायण मुठ्ठे इ. टिळकांचे चाहते होते. "सन १९०८ मध्ये वंगभंग आंदोलन चालू असतांना शेदूर्णीचे रामचरण तिवारी आणि धरणगावचे कन्हैय्यालाल वाजपेयी या क्रांतिकारकांनी सरकारी दडपशाहीचा दहशतवादी मार्गाने प्रतिकार केला."[४]

कासारे गावात १९०८ साली टिळकांना अटक झाली असल्याच्या निषेधार्थ एक मोठी रॅली काढण्यात आली. या रॅलीची माहीती इंग्रजांना लागल्यावर त्वरित तेथील प्राथमिक शाळेच्या मास्तरास निलंबीत करण्यात आले व कासारे (साक्री) येथील प्राथमिक शाळा कायमची बंद करण्यात आली.[५] म्हणून कासारे (साक्री) येथील विद्यार्थ्यांना १९०८ ते १९३५ पर्यंत प्राथमिक शिक्षण मालपूर या गावी जावून घ्यावे लागले. ही क्रांतीज्योत टिळकांनी पेटविल्यामुळे पुढे जावून गांधींना अनेक अनुयायी खानदेशात मिळालेत.[६]

शंकर श्रीकृष्ण देव :-

खानदेशात गरुड हायस्कूल मधूनच शंकर श्रीकृष्ण देव यांच्यासारखी देशभक्त मंडळी तयार झाली. सन १८९६ मध्ये महाराष्ट्रात दुष्काळ पडला. ब्रिटीशांनी दुष्काळाकडे डोळे झाक केली. लोकमान्य टिळकांनी अनेक लेख लिहून त्यातून दुष्काळी परिस्थितीला वाचा फोडली. श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव यांनीही त्यांच्या सहकाऱ्यांसह संपूर्ण जिल्ह्याचा दौरा करून दुष्काळाचा कायदा समजावून सांगितला. देव यांनी त्यावेळी साक्री तालुक्याचा दौरा केलेला असावा कारण त्यांच्या विचारांचा

T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

प्रभाव पुढे पडलेला दिसतो. श्रीकृष्ण शंकरदेव हे टिळकांचे अनुयायी होते. सन १९०७ मध्ये सुरत येथे काँग्रेसचे अधिवेशन झाले त्यावेळी शंकरदेव ही त्यांच्या टिळकांच्या सोबत जहाल गटात उपस्थित होते. "शिरपूर येथे ३१ जानेवारी ते १ फेब्रुवारी १९२५ या दोन दिवशी पश्चिम खानदेश दुसरी जिल्हा परिषद, बोलविण्यात आली. या परिषदेत रेवा गुजर जमातीच्या पुढाऱ्यांनी जातीच्या शिक्षणप्रसाराकडे लक्ष द्यावे. भिल्लांची सुधारणा व्हावी, खादी प्रचाराचा उपक्रम शाळांतून सुरू व्हावा. दारू आणि मादक पदार्थांवर मुंबई सरकारने बंदी घालावी. यासारखे ठराव मांडण्यात येऊन पश्चिम खानदेशातील हीनासाठी सार्वजनिक प्रयत्न करून लोकजागृती करण्यासाठी एक संस्था स्थापन करण्यात यावी असा प्रस्ताव मंजूर करण्यात आला. या संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव आणि चिटणीस म्हणून श्री. विश्वनाथ गणेश जावडेकर यांची निवड करण्यात आली."[७] अशा तऱ्हेने शंकर श्रीकृष्ण देव यांनी लो. टिळकांकडून प्रेरणा घेवून गावोगावी सेवाभावी व सामाजिक कार्य केली. पुढे जावून गांधींना ग्रामविकासाचे कार्य पूर्ण करण्यात त्यांची मदत झाली.

सन १९३४ साली गांधीजींनी ग्रामोद्योग संघ स्थापन केला. त्यावेळेपासून काँग्रेस अधिवेशने खेड्यात भरली पाहीजेत, अशी इच्छा त्यांनी प्रगट केली होती. काँग्रेस ही भारताची खऱ्या अर्थाने प्रतिनिधिक संस्था व्हायची असेल तर भारतातील बहुसंख्य जनता ज्या खेड्यांतून वसलेली आहे. तेथपर्यंत ती पोहोचली पाहीजे असे जेष्ठ व श्रेष्ठ काँग्रेसजनांना वाटत होते. पण महाराष्ट्र काँग्रेस भवितव्याचे ठरताच गांधीजींच्या कल्पनेप्रमाणे ती खेड्यातच भरवावयाची व यशस्वी करून दाखवायची असा संकल्प श्री शंकरराव देव यांनी त्यावेळी केला आणि त्या दृष्टीने योजना आखली. गांधीजींना भेटून त्यांच्याकडून त्यांच्या खेड्यातील काँग्रेस अधिवेशनाबद्दलच्या कल्पनेचा तपशील जाणून घेतला. देवांना गांधीजींनी संपूर्ण तपशील सांगितला. गांधीजींच्या कल्पनेतील काँग्रेस अधिवेशनासाठी निवडण्यात येणाऱ्या खेड्यांनी कोणत्या अटी पूर्ण केल्या पाहीजेत हेही सांगितले. शंकरराव देवांनी तो प्रश्न महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या सदस्यांचा सल्ला घेऊन पूर्व खानदेशात काँग्रेस अधिवेशन घेण्याचे ठरविले. "२२ मे, १९३६ रोजी पुणे येथे प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे सदस्य आणि महाराष्ट्रातील प्रमुख कार्यकर्ते यांची बैठक घेण्यात आली."[८]

शंकरराव श्रीकृष्ण देव यांना महाराष्ट्रातील खेड्यात अधिवेशन घेऊन दाखवायचे होते. त्यासाठी त्यांनी "दि. १४/०४/१९३६ रोजी भरलेल्या विषय नियामक समितीच्या बैठकीत, पुढील काँग्रेस अधिवेशन महाराष्ट्रात भरवावे अशी सूचना महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष श्री. शंकरराव देव यांनी आणली."[९] या मागील देवांचा दृष्टिकोन गांधीजींनी सांगितलेल्या ग्रामविकासाचा मुद्दा त्यांच्या डोळ्यासमोर होता. तसेच गांधी सुध्दा खेड्यातील या विषयाशी आग्रही होते. गांधीजींची ही भूमिका खेड्यातील लोकांना समजावी म्हणून लोकमान्य या वर्तमानपत्राच्या प्रतिनिधीने शंकरराव देवांची खास मुलाखत घेऊन ती प्रसिध्द केली. त्यात शंकरराव देवांनी सांगितले "खेडूतांशी निकट संबंध यावा या लखनौ काँग्रेसमध्ये करण्यात आलेल्या निर्णयाप्रमाणे पूर्व खानदेश जिल्ह्यातील फैजपूर जवळील खिरोदे हे काँग्रेसच्या अधिवेशनासाठी निवडण्यात आलेले आहे. खेडूतांशी निकटचा संबंध प्रस्थापित करायचा तर तो चळवळीत भाग घेतलेल्या मध्यवर्गीय लोकांच्या मध्यस्थीनेच व्हावयाचा आणि अशा कार्यकर्त्यांची संख्या खिरोदे गावात असल्यामुळे त्या दृष्टीने सदर गाव निवडण्यात आले आहे."[१०]

शंकरराव देवांचे कार्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. संबंध भारतामध्ये खेड्यात काँग्रेसचे अधिवेशन केव्हाही झालेले नव्हते व तो मान महाराष्ट्रातील फैजपूर या गावाला मिळाला ही बाब खऱ्या अर्थानेच गांधीजींना हव्या असलेल्या ग्रामविकासाचे द्योतक आहे.

गांधीजींचे पंचायत्तन :-

"शंकरराव देव, त्र्यंबकराव देवगिरीकर, गंगाधर देशपांडे, अण्णासाहेब दास्ताने व देवकीनंदन नारायण हे समकालीन महाराष्ट्र काँग्रेसचे आणि काँग्रेसच्या कार्यप्रणालीचे पंचायतन समजले जाते."[११] गांधीजीचे महत्त्वाचे अनुयायी म्हणून या पाच जणांना ओळखले जाते. गांधीचे कार्य यांनी सफलतापूर्वक पार पाडले. त्यांचे सारखे हजारो अनुयायी त्यांनी

TSS's Smt. V.O.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College, Sakri, Dist.Dhule

खानदेशात निर्माण केले आणि ग्रामविकासाच्या कार्यास वेग मिळाला या पंचायतनने गांधींच्या कार्यास तडीस नेण्यास मोलाची भूमिका निभावलेली होती.

टिळक अनुयायी वा. वी. दास्ताने :-

ॲड. वासुदेव विठ्ठल दास्ताने हे मूळचे पुणे जिल्ह्याच्या जुन्नर येथील आहेत. पुढे त्यांचे कुटूंब भुसावळ येथे स्थायिक झाले. पुढे खानदेश हीच त्यांनी आपली कर्मभूमी मानली. "१९१६ पासून भुसावळच्या राजकारणाची सूत्रे त्यांच्या हाती आली. प्रत्यक्ष टिळकांपासून प्रेरणा नसली तरी टिळकपंथीयांमध्ये त्यांचा समावेश होतो."[१२]

सेनापती बापट व दास्ताने पुढे एकाच महाविद्यालयात सहाध्यायी होते. त्यामुळे त्यांच्यात चांगली मित्रता झाली. महाविद्यालयीन शिक्षण पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजात सुरू झाले. सेनापती बापट व रणदिवे बंधुंशी जवळचा संबंध आल्याने देशाला ब्रिटीश सत्तेच्या वर्चस्वातून मुक्त करण्यासाठी, "मातृभूमीला स्वतंत्र करून देण्यासाठी प्राण पणाला लावण्याच्या शपथाही तरुण मंडळी नागव्या तलवारीच्या साक्षीने घेत असत."[१३] "पुढे लोकमान्य टिळक व त्यांची ओळख झाली. राजकीय चळवळी बाबतचा उत्साह वाढला व उत्तम वकीलीमुळे मिळालेल्या लोकप्रियतेमुळे भुसावळच्या राजकारणाची सूत्रे त्यांच्याकडे आली. नेते मंडळी जाता येता अण्णासाहेबांच्या आग्रहामुळे भुसावळला येत. खानदेशातील जागृतीचा हा आरंभ होता."[१४]

काँग्रेसवर टिळकांचा प्रभाव असतांना दास्तांने प्रमाणेच चाळीसंगावचे तपस्वी, बाबुराव घाटे व विनायक परशुराम भागवत हे काँग्रेसचे प्रमुख कार्यकर्ते पुढे आले. "टिळकांनी पुरस्कार केलेल्या परिषदांपैकी एक असलेली 'पूर्व खानदेश जिल्हा परिषद' दास्तानेंच्या पुढाकाराखाली १९१८ मध्ये संघटीत झाली."[१५] पुढे लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर अण्णासाहेब दास्ताने म. गांधीच्या नेतृत्वाखाली असहकार आंदोलनात सहभागी झाले. दास्तांने सारखे जहाल नेते मवाळ गटात जाऊन ग्रामविकास कार्य करू लागले.

वा. वि. दास्ताने आणि म. गांधी :-

भारताच्या राजकीय क्षितिजावर म. गांधींचा उदय झाला. गांधीजींच्या असहयोग सत्याग्रहाच्या अभिनव उपक्रमाकडे सारा देश आत्कृष्ट झाला. सत्याग्रही आंदोलनाच्या अभिनव प्रयोगाकडे टिळकांचे अनुयायी असलेले काँग्रेसजन संशयाने अथवा उदासीनपणे पहात होते. भुसावळचे वा. वि. दास्ताने हे त्यास अपवाद नव्हते. "कलकत्ता काँग्रेसने (सप्टेंबर १९२०) मंजूर केलेला असहकारितेचा ठराव दास्तानेंना पसंत नसूनही त्यांनी आंदोलनास पाठिंबा दिला."[१६] शेवटी "अमृतसर काँग्रेस प्रसंगी (१९१९) गांधीजींशी परिचय झालेले दास्ताने टिळकवादी असूनही असहयोग आंदोलनाचे पुरस्कर्ते बनले."[१७] हळूहळू दास्तानेंवर गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव पडू लागला आणि दास्ताने पूर्णपणे गांधी अनुयायी झाले. महाराष्ट्रात गांधीजींचे नेतृत्व प्रस्थापित करण्यासाठी दास्तानेंनी शंकरराव देवांबरोबर दौरा केला आणि प्रचाराचे माध्यम म्हणून 'सत्याग्रही' नामक नियतकालिका सुरू केले.

१९२१ च्या मार्च मध्ये गांधी भुसावळला आले होते. त्यांनी अण्णासाहेब दास्ताने यांना म्हटले, "अभी यह झिलामेली पगडी नहीं चलेगीं" त्याबरोबर अण्णासाहेब दास्ताने यांनी आपली दोन अडीच हजार रुपये महीन्याची वकीलाची प्रॅक्टीस व जरतारी पगडी फेकून दिली.[१८] म. गांधींच्या समवेत अण्णासाहेब दास्ताने बसले असतांना म. गांधींनी अण्णासाहेबांच्या डोक्यावरील पगडी आपल्या हाताने उतरवून टेबलावर ठेवली त्यावर "गांधीजींनी दिलेली असहकाराची दीक्षा मला शिरोधार्य आहे." अशी घोषणा सभेत अण्णासाहेबांनी केली.[१९] अशा प्रकारे दास्ताने यांनी गांधीयुगास खानदेशात प्रारंभ केला. गांधीजींचे असहकार, सत्याग्रह, ग्रामविकारत इ. कार्यास येथून जोमाने सुरूवात झाली.

खानदेशात गांधीयुगास प्रारंभ :-

स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी मवाळ व जहाल नेत्यांनी वेगवेगळ्या प्रकारे प्रयत्न केले. मवाळांनी भाषणे, अर्ज, विनंत्या अशा प्रकारचे सनदशीर प्रयत्न केले तर जहाल नेत्यांनी आक्रमक पवित्रा अंगिकारुन स्वातंत्र्य संपादन करण्याच्या प्रयत्नात

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

स्वत:च बलीदानही केले. सर्वप्रथम लोकमान्य टिळकांनी जनजागृतीचे महत्त्व ओळखले, त्यासाठी प्रसंगी देहदंडही सोसला. "स्वातंत्र्य हे जर सर्वांसाठी सर्व जनतेसाठी मिळवावयाचे आहे तर खरा पुढारी देशातील सर्व जनतेमध्ये जागृती निर्माण करतो. तिला निर्भय करतो स्वत:च्या पायावर उभे करतो."[१०]

स्वातंत्र्याच्या अखेरच्या लढ्याच्यावेळी गांधीजींसारखे महान नेते आपल्या देशाला लाभले. ज्यांनी "लोकांत निर्भयता, स्वाभिमान, माणुसकी व प्रेम निर्माण केले, एवढचे नव्हे तर माणसात असलेल्या सुप्त शक्तींना सत्याकरता व न्यायाकरता लढावयास लावले."[११]

सविनय कायदेभंग व सत्याग्रह, अहिंसा ही गांधीजींची शस्त्रे होती. अमेरिकेमध्ये हेन्रीडेव्हीज थोरो यांच्या स्मरणार्थ "साधेपणाचा दिवस" म्हणून जागतिक पातळीवर पाळला जातो. त्यांचाच प्रभाव महात्मा गांधींवर पडला. "महात्मा गांधीही थोरोंच्या विचारसरणीमुळे प्रभावीत झाले होते. थोरोच्या 'सिव्हील दिस ओबी डिअन्स' या निबंधापासून प्रेरणा घेवून गांधीजींनी ब्रिटीश सरकारच्या विरोधात सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली होती."[१२]

थोरोच्या विचारांवर प्रभावीत होऊन महात्मा गांधी आपले आयुष्य त्यागमय व साधेपणाने जगू लागलेत. थोरोने अमेरिकेतील सामान्य जनतेसाठी लढा दिला. वैयक्तिक रित्या शासनाने कर देणे बंद केले होते. त्यावर थोरो म्हणतो सरकार रस्ते, पाणी आणि स्थानिक सुविधा करीत असेल तर मी त्यांना करदेत राहीन, मात्र साम्राज्य विस्तार करण्यासाठी माझ्या खिशातला एक रुपयाही मी शासनास देणार नाही, हा थोरोचा विचार गांधींवर प्रभाव टाकीत होता, त्यातूनच प्रेरणा घेवून आपणही शासनास अयोग्य कर द्यायचा नाही, हे गांधींनी ठरविले. तसेच थोरो ज्या पध्दतीने जगून गेला त्या पध्दतीने जगलेत.

थोरोच्या विचारांचा प्रभाव गांधीवर होताच त्यांनी आफ्रिकेतून आल्यावर आपले राजकीय गुरु नामदार गोखले यांची भेट घेतली. गोखलेंशी विचार विनिमय करीत असतांना गोखलेंनी त्यांना भारतात कार्य सुरू करण्यापूर्वी संपूर्ण भारताची सामाजिक स्थिती जाणून घेण्यासाठी "त्यांना वर्षभर भारताचे दर्शन घेण्याचा सल्ला दिला."[१३]

सन १९२१ मध्ये महात्मा गांधींनी खानदेशात दौरा केला. या दौऱ्याअंतर्गत असहयोग आंदोलनात स्वदेशी, सरकारी शाळांवर बहीष्कार, राष्ट्रीय शाळांची निर्मिती, मद्यपान निषेध, विदेशी कापडावर बहीष्कार व कापडाची होळी, खादीचा प्रचार, टिळक स्वराज्य फंडाची मोहीम अशा विविध कार्यक्रमांचे नवे वारे वाहू लागले. नागपूर काँग्रेसने असहकार आंदोलनास बिनशर्त पाठींबा दिल्यापासून नवचैतन्य खानदेशातील अनुयायांमध्ये निर्माण झाले. स्वदेशी आणि अस्पृश्यता निवारण या कार्याचा आरंभ झाला.

सारांश :-

खानदेशातील विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील ग्रामव्यवस्थेचे अवलोकन करीत असतांना खानदेशातील ग्राम [illegible] काळात जास्त लयास गेलीत कारण आजतागायत भारतावर राज्य करणाऱ्यांनी भारतातील राजकीय परिवर्तने केली [illegible] तर ब्रिटीशांनी सर्वात तळाला असलेल्या ग्रामावरील अर्थव्यवस्थेवर हल्ला चढविला होता. त्यांनी भारतातील ग्रामीण भागाचे सुध्दा पध्दतशीरपणे शोषण केले, त्यांनी भारतातील ग्रामीण भागात असलेले स्वयंपूर्ण उद्योगाची वाताहत केली. समाज बेकार व दरिद्री, बनविला त्याचबरोबर लॉर्ड रिपन सारख्या गव्हर्न जनरलने तर ग्रामव्यवस्था कायद्यावर चालणारी एक संस्थाच करून टाकली. त्यानंतर १९०७ च्या रॉयल कमिशनने तर गावाला राज्यव्यवस्थेचा प्राथमिक घटकच बनवून टाकले. त्यातून ग्रामचे स्वरूप ग्रामपंचायत राजकीय कार्य करणारी संस्था निर्माण झाली. मात्र या सर्व उलाढालीच्या काळात टिळकांसारख्या नेतृत्वाने ब्रिटीशांना नवे आव्हानच दिले. त्यांनी खानदेशात खास करून धुळे येथे आपले कार्य सुरू करून शंकरराव देव, वा. वी. दास्ताने यासारख्या सहकाऱ्यांमार्फत चतु:सूत्री कार्यक्रमाची सुरूवात केली. देशाविषयी राष्ट्रप्रेम खानदेशात निर्माण केले. पुढे जाऊन शंकर श्रीकृष्ण देव, वा. वी. दास्ताने या अनुयायांनीच महात्मा गांधीजीचे आंदोलनासाठी हात बळकट केले. त्यातूनच खऱ्या अर्थाने खानदेशात जागृती निर्माण होऊन गांधींची खेड्याकडे चला अर्थात ग्रामविकास घडवा ही संकल्पना वाढीस लागली.

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304
TSS's Smt. V.U. Patil Arts and Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Dist. Dhule

GOVT. OF INDIA RNI NO.: UPBIL/2015/62096

UGC Approved Care Listed Journal

ISSN
2229-3620

SHODH SANCHAR
Bulletin

An International
Multidisciplinary
Quarterly Bilingual
Peer Reviewed
Refereed
Research Journal

Vol. 11

Issue 41

January to March 2021

Editor in Chief
Dr. Vinay Kumar Sharma
D. Litt. - Gold Medalist

sanchar
Educational & Research Foundation

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

UGC APPROVED
CARE LISTED JOURNAL
GOVT. OF INDIA RNI NO. - UPBIL/2015/62096

ISSN No. 2229-3620

SHODH SANCHAR Bulletin

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY BILINGUAL PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

• Vol. 11 • Issue 41 • January - March 2021

EDITORIAL BOARD

Prof. Surya Prasad Dixit
Lucknow University, Lucknow

Prof. Santosh Kumar Shukla
Jawahar Lal Nehru University, New Delhi

Prof. Karuna Shankar Upadhyay
Mumbai University, Mumbai

Prof. Abdul Alim
Aligarh Muslim University, Aligarh

Prof. Padam Kant
Lucknow University, Lucknow

Prof. Sheela Mishra
Usmania University, Hyderabad

Prof. Shraddha Singh
Banaras Hindu University

Prof. Pawan Sharma
Meerut University, Meerut

Prof. Hemraj Sundar
Mahatma Gandhi Sansthan, Moka, Mauritius

Prof. Susheel Kumar Sharma
Mizoram University, Mizoram

Prof. Arbind Kumar Jha
BBA Central University, Lucknow

Prof. Nagendra Ambedkar Sole
Central University of Rajasthan

EDITOR IN CHIEF

Dr. Vinay Kumar Sharma
Chairman
Sanchar Educational & Research Foundation, Lucknow

PUBLISHED BY

sanchar
Educational & Research Foundation

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

PUBLISHER
Sanchar Educational & Research Foundation, Lucknow (U.P.) INDIA

PRINTER
Aradhya Prakashan
448 /119/76, KALYANPURI THAKURGANJ, CHOWK,
LUCKNOW -226003 U.P.

SUBSCRIPTION / MEMBERSHIP FEE
Single Copy (Special Order) Rs. 300/-
Individual / Institutional

FOR INDIANS		FOR FOREIGNERS	
One Year	Rs. 1000.00- (with Postal Charges)	Single Copy	US$60.00-
Five Years	Rs. 5,000.00- (with Postal Charges)	One year	US$150.00-
Life Time Membership	Rs. 10,000.00- (with Postal Charges)		

SPECIAL
All the Cheques/Bank Drafts should be sent in the name of the **SHODH SANCHAR BULLETIN**, payable at Lucknow.
All correspondence in this regard should be sent by **Speed Post** to the **Managing Editor, SHODH SANCHAR BULLETIN**

CHIEF EDITORIAL OFFICE
Editor in Chief
Dr. Vinay Kumar Sharma
M.A., Ph.D., D.Litt. - Gold Medalist
(AWARDED BY THE PRESIDENT OF INDIA)
SHODH SANCHAR BULLETIN
448 /119/76, KALYANPURI THAKURGANJ, CHOWK, LUCKNOW -226003 U.P.,
Cell.: 09415578129, 07905190645
E-mail : serfoundation123@gmail.com

Publisher, Printer & Editor :-
Dr. Vinay Kumar Sharma Published at 448 /119/76, Kalyanpuri Thakurganj, Chowk, Lucknow-226003 U.P.
and printed by Aradhya Prakashan, 448 /119/76, Kalyanpuri Thakurganj, Chowk, Lucknow -226003 U.P.

- The Views expressed in the articles printed in this Journal are the personal views of the Authors. It is not essential for the Shodh Sanchar Bulletin Patrika or its Editorial Board to be in agreement with the views of Authors.
- Any material published in this Journal cannot be reprinted or reproduced without the written permission of the editor of the Journal.
- Printing, Editing, selling and distribution of this Journal is absolutely honorary and non-commercial.
- All disputes will be subject to Lucknow jurisdiction only.

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

49.	A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LEVEL OF JOB SATISFACTION OF PERMANENT AND CONTRACTUAL WORKERS IN MANUFACTURING INDUSTRIES IN INDIA	Dr Deepak Verma Prof. (Dr.) Bimal Jaiswal Dr. Richa Banerjee	266
50.	PEER PRESSURE AND ALCOHOL AND DRUG ABUSE BEHAVIOUR AMONG ADOLESCENTS: A REVIEW	Rachna Rani Taruna	273
51.	AN INVESTIGATION INTO REFLECTIVE PRACTICES OF J. KRISHNAMURTI'S IDEOLOGY	Vimal Singh	277
52.	CHINA'S INDIAN OCEAN STRATEGY	Ravi Sabavat	282
53.	IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC UPON LEGAL EDUCATION	Sanjay Sindhu Karan Singh Guleria	287
54.	A STUDY OF FACTORS AFFECTING CONSUMER PERCEPTION TOWARDS ORGANIC PRODUCTS IN INDORE CITY	Leeladhar Patidar Dr. Rakesh Chouhan	291
55.	GRATITUDE AND MENTAL HEALTH: A REVIEW	Gaurav Sharma Taruna	295
56.	CHARACTER STRENGTHS OF HOPE, GRATITUDE, FORGIVENESS AND SPIRITUALITY AS PROTECTIVE FACTORS AGAINST SUICIDE: A REVIEW	Akshay Ohlan Taruna	300
57.	IMPLICATION OF THE CONSUMER PROTECTION ACT, 2019 ON HEALTHCARE SERVICES: A CRITICAL OVERVIEW	Dr. Sanjay Sindhu Ms. Babita Dayal	306
58.	MAHATMA GANDHI'S FOLLOWER: YASHWANT SAKHARAM DESALE (JIBHAU)	Dr. Vijay Kautikrao Desale	310

TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science College, Sakri, Dist.Dhule

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College,
Sakri, Dist.Dhule PIN-424304

ISSN - 2229-3620
UGC CARE LISTED JOURNAL
(MIS)
SHODH SANCHAR
Bulletin
January-March, 2021
Vol. 11, Issue 41
Page Nos. 310-313
AN INTERNATIONAL BILINGUAL PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

MAHATMA GANDHI'S FOLLOWER: YASHWANT SAKHARAM DESALE (JIBHAU)

Dr. Vijay Kautikrao Desale*

ABSTRACT

Yashwant Sakharam Desale was a true follower of Mahatma Gandhi. He propagated Gandhian ideology in the villages of Western Khandesh. He was also involved in the civil disobedience movement of Mahatma Gandhi. His contribution for the Jungle Satyagraha in Nagar district is remarkable one. Jibhau also began Jungle Satyagraha in Sakri tehsil as well where thousands of villagers from Sakri tehsil participated. Yashwant Sakharam Desale was born at Solapur of Baglan in Nashik district on 27th October 1907. His father was engaged in the traditional occupation of farming at the same time he was running a jaggery making factory with the help of the sugarcane, cultivated in his own farm. He continued this occupation up to the establishment of Panzara- Kan sugar factory in Sakri tehsil. It took a lot of effort for the establishment of Panzara-Kan sugar factory. This present research paper is an attempt to highlight the contribution of Yashwant Sakharam Desale for village development and freedom struggle movement.

Keywords: *Mahatma Gandhi, Yashwant Desale, Satyagrah, Civil disobedience, Jungle Satyagraha, Quit India Movement, British Government, Western Khandesh*

Introduction:

Yashwant Sakharam Desale was born at Solapur of Baglan in Nashik district on 27th October 1907. His father was engaged in the traditional occupation of farming at the same time he was running a jaggery making factory with the help of the sugarcane, cultivated in his own farm. He continued this occupation up to the establishment of Panzara-Kan sugar factory in Sakri tehsil. It took a lot of effort for the establishment of Panzara-Kan sugar factory. He himself visited people, managed share holders and did remarkable progress in the cooperative sector. Yeah also started pig farms and cow farms in kasare for the generation of self employment. He was also involved in the civil disobedience movement of Mahatma Gandhi. His contribution for the Jungle Satyagraha in Nagar district is remarkable one. Jibhau also began Jungle Satyagraha in Sakri tehsil as well where thousands of villagers from Sakri tehsil participated.

Civil disobedience and Yashwant Sakaram Desale:

Mahatma Gandhi wrote an article in the newspaper 'Young India' and put forth his demands to make a compromise with the British government before the launching of the Civil disobedience movement. To cancel the tax on the salt was an important demand made by Mahatma Gandhi. However, Viceroy Lord Irwin did not give a positive response to the demands of Mahatma Gandhi. Finally Mahatma Gandhi made planning of the Civil disobedience movement and decided to launch a revolt against the government which imposed tax on the salt.

On 12th March 1930 Mahatma Gandhi set out for Dandi March along with his 78 followers from Sabarmati ashram. Many volunteers of Mahatma Gandhi from Sakri tehsil of Western Khandesh joined this March. Many government servants resigned their jobs including 165 Patils from Western Khandesh

*Asst. Professor -Dept. of History, T.S.S.'s V. U. Patil Arts and Late. Dr. B. S. Desale Science College, Sakri Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

(present Dhule district). "1 Many people supported Mahatma Gandhi, one of them was Yashwant Sakharam Desale, at the age of 20 joined the freedom struggle movement of Mahatma Gandhi. Speeches were delivered and guidance was provided on the salt law in the Tilak Garden by Balubhai Mehta and Vinayak Thakar."2.

Balubhai Mehta himself was staying in Kasare therefore many people from Kasare joined this work with Yashwant Sakharam Desale and Vishnu Shravan Desale was prominent among them. Yashwant Sakharam Desale did the planning of many works due to the company of Congress Dhule district President Balubhai Mehta. He made a committee with the help of people from kasare and did the works like eradication of untouchability, cleanliness drive and guidance about cottage industry.

- **Nagar's Jungle Satyagraha and Yashwant Sakharam Desale:**

Civil disobedience movement started all over India including Western Khandesh. Salt movement was limited to the coastal areas only; it was not the internal part of the country. It was the view of Mahatma Gandhi that we should launch any other movement to oppose the tyrant policies of British in India therefore he started a forest movement after Salt Satyagraha. Mahatma Gandhi sent a message to those who are far from the coastal area they should launch non-violent movements in the internal part of the country."3. Yashwant Sakharam Desale also wanted to do something for the nation so he shared his idea with his comrades of Kasare about Jungle Satyagraha and talked with Balubhai Mehta. Mehta also immediately gave a green signal for this proposal.

"Jungle Satyagraha came out from the civil disobedience movement. British issued an order not to cut the grass from the forest without their permission so those people who were unable to attend Salt Satyagraha joined the Jungle Satyagraha. Jungle Satyagraha started in Nagar district under the guidance of Adv. Dada Saheb Garde."4. The proposal of Jungle Satyagraha was already shared by Yashwant Sakharam Desale along with Vishnu Shravan Desale, Sitaram Mazi Shinde, and Madhubhai Sahadu Kaparkar Vanjari with Balubhai Mehta."5.

- **Jungle Satyagraha in Sakri Tehsil:**

"Yashwant Sakharam Desale visited the Jungle Satyagraha in Nagar district. He had already shared his idea about Satyagraha in Sakri taluka as well with Balubhai Mehta. Prepare an outline of the Jungle Satyagraha after discussion with Pundlik Atmaram Kulkarni. For this purpose camp was arranged at Dangsirwade and Sakri. Don't give 'cattle grazing tax' this message was spread by all the volunteers that were why some of the volunteers were arrested and punished by the government. Sakri tehsil was living in the Jungle Satyagraha"6.

The decision of the government of imposing tax on the grass was really troublesome because it was available freely in the forest and was a gift of God. This brutal action of British made the followers like Yashwant Sakharam Desale, Vishnu Shravan Desale, Rangnath Rajaram Tondgaokar (Dondaicha), Sitaram Mazi Shinde angry.

Maximum Bhil people were living in the Sakri tehsil of Western Khandesh and their livelihood was completely depend on the cutting of grass from the jungle. Grass cutting was really difficult for the Bhil people due to the British policy. Rural people were facing much difficulty. Finally from 14th August 1930 collective Jungle Satyagraha started at Sakri Tehsil. First Jungle Satyagraha took place in the Jungle of Ashtane in Sakri Tehsil on 17th August 1930 and 20 to 25 thousand people participated in this Jungle Satyagraha."7. About the success of the Jungle Satyagraha Mr Sitaram Mazi Shinde says, "The contribution made for Village development by Yashwant Sakharam Desale, Captain Shirish Deore, Naval Anada Patil, Balubhai Mehta encouraged people to participate in Jungle Satyagraha. The rural People had realised the importance of self reliance therefore women engaged in khadi cutting, household work and daily wage workers involved in this Satyagraha. Many women were acively participated but unfortunately their record is not seen anywhere" 8. After the success of ths 'Diwalemal Satyagraha' many volunteers were arrested and one of them was Yashwant Sakharam Desale who was imprisoned for four months in Dhule jail on 18th August 1930.

PRINCIPAL
TSS's Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College, Sakri, Dist.Dhule PIN-424304
TSS's Smt.V.U.Patil Arts and Late Dr.B.S.Desale Science Sakri, Dist.Dhule

- **Rearrest:**

After returning from second Round Table Conference 1931 Mahatma Gandhi again started andolan against the British government. Many leaders including Mahatma Gandhi and sardar Vallabhbhai Patel were arrested by the British on 3rd January 1933. Even in Western Khandesh also Balubhai Mehta and Yashwant Sakharam Desale were arrested and sent to the Pimpalner jail for six months respectively. They were kept in the jail of Dhule where they met Sane Guruji and Vinoba Bhave. Vinoba Bhave came as chief guest of Annual Function V.K.Rajwade Historical Research centre."9. This was really a great coincidence where all the followers of Mahatma Gandhi came together in the jail. This resulted into the decision of making villages self reliant.

- **Quit India Movement of 1942 and Yashwant Jibhau:**

"The resolution of Quit India passed on 8th August 1942."10. After that on 9th August 1942 all the Congress committees in the country were considered illegal under the Criminal Amendment Act. Public meetings and rallies were banned under India Defence act, many leaders including Mahatma Gandhi were arrested.

Yashwant Jibhauo was also on the way to arrest but he remained underground.

Those who had participated in the Civil disobedience movement were arrested before the beginning of the Quit India Movement in 1942. "Sane Guruji was released from the jail on 10th August 1942 but an order was passed under police law section that he should not enter Western Khandesh for two years."11. British kept watch on the photos of Mahatma Gandhi and it increased underground movement in Western Khandesh. Yashwant Sakharam disli was influenced by Sane Guruji and Vinoba Bhave in the jail, that made him to spread Quit India Movement in the villages. He was arrested in Kasare because he was an active member of Congress and attended Panvel conference. He was sentenced to jail for nine months along with Mr. Lakshman Mahadu Desale for spreading Quit India Movement. ``12. After release from his jail he became the president of Sakri Taluka Congress Committee. He was elected to the assembly election in 1952. He did lifetime Gandhian works like Harijan service, village development, medical service, cottage industry, marriage functions and Bhil community services.

- **Conclusion**

1. Yashwant Sakharam Desale was involved in the civil disobedience movement of Mahatma Gandhi. His contribution for the Jungle Satyagraha in Nagar district is remarkable one.

2. He himself visited people, managed share holders and did remarkable progress in the cooperative sector. Yeah also started pig farms and cow farms in kasare for the generation of self employment.

3. Yashwantrao also began Jungle Satyagraha in Sakri tehsil as well where thousands of villagers from Sakri tehsil participated.

4. Yashwantrao also wanted to do something for the nation so he shared his idea with his comrades of Kasare about Jungle Satyagraha and talked with Balubhai Mehta. Mehta also immediately gave a green signal for this proposal.

5. First Jungle Satyagraha took place in the Jungle of Ashtane in Sakri Tehsil on 17th August 1930 and 20 to 25 thousand people participated in this Jungle Satyagraha.

6. Because of Andolan Yashwantrao Desale was arrested and sent to the Pimpalner jail for six months respectively. They were kept in the jail of Dhule where they met Sane Guruji and Vinoba Bhave.

7. Yashwant Sakharam Desale was a true follower of Mahatma Gandhi. He propagated Gandhian ideology in the villages of Western Khandesh. He was also involved in the civil disobedience movement of Mahatma Gandhi.

Reference

1. Birth Certificate. Jivan Shikshan Prathmik Shala Kasare.Tel. Sakri. Dist.Dhule
2. Kuber. V.N., Bharthacha Swatantra Ladha, 1930 34. Maharashtra Rajya Sahitya Sanskruti mandal Mumbai. Page No.190.
3. Interview., Freedom fighter Sitaram Malaji Shinde
4. Daily Deshdoot. Dhule-Nasik district version 21s December, 1916.

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B.S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

Pande Madhukar., Bhartiya Swatantraladhacha Itihaas (1885-1947) (Unpublished Thesis) 1986. Page No.125.

Interview., Freedom fighter Sitaram Malaji Shinde..

ah.M.B., Khandeshcha Sanskritik Itihas K.S.Wani, Marathi Prahar Adhyayan Sanstha. Vol 4 Page. No 63.

IBID. Page No.23

Interview. Freedom fighter Sitaram Malaji.

Khairnar.S.S. Thor Swatantra Sainik. Yashwant Sakharam Desale yanche Swatantra Chalvalitil va Sahakar Chalvalitil karya va Kartutva (Unpublished Thesis) Page.No.23

11. IBID. Page. No. 23

12. Kelkar, Shripad., Chhodo Bharat. Page. No. 326.

13. Nehru Jawaharlal., Bharatacha Shodh Sane Guruji/ Karandikar (Anu) Continental Prakashan, Pune. Page. No 560.

14. Home Department Mumbai., Government of Home Department Special Branch file.No. (800)(74) (3)3. West Khandesh Weekly Report 16th August 1942.

15. Interview. Freedom fighter Sitaram Malaji Shinde.

❑❑❑

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

RNI MAHMAR

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue, Volume- III
Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level

July 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Purandhar Dhanapal Nare
Principal,
Night College of Arts and Commerce,
Ichalkaranji

Co-Editor:
Dr. Madhav. R. Mundkar

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

PRINCIPAL
S.S.'s Smt. V. U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

July 2021

Special Issue, Volume-III

On

CHALLENGES OF HIGHER EDUCATION IN INDIA TO COMPETE WITH GLOBAL LEVEL

Chief Editor
Dr. NanasahebSuryawanshi
Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor
Dr. Purandhar Dhanapal Nare
Principal
Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Co-Editor
Dr. Madhav. R. Mundkar
Assistant Professor, Head Dept. of Hindi
Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Editorial Board
Prof. M. R. Dandekar
Prof. Dr. S. L. Randive
Prof. Dr. G. B. Khandekar
Prof. Dr. D. B. Birnale
Prof. Dr. R. V. Sapkal
Prof. Dr. S. V. Chaple
Prof. S. R. Patankar

Published by-Dr. Purandhar Dhanapal Nare, Principal, Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, July 2021, Special Issue, Volume-III
"Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level"

मोदींच्या नेतृत्वातील रालोआ सरकारच्या प्रारंभीच्या काळातील भारत—पाकिस्तान संबंध

डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक — राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री जि. धुळे
ई—मेल : sharadpolsci@gmail.com

प्रस्तावना

भारतात २०१४ मध्ये सार्वत्रिक निवडणूका होऊन नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली उजव्या विचारसरणीच्या भाजपाचे सरकार स्पष्ट बहुमताने सत्तारूढ झाले. नरेंद्र मोदी यांनी आपल्या शपथग्रहन समारंभासाठी सार्कच्या सर्व सदस्य देशांच्या प्रमुखांना निमंत्रण दिले. बांग्लादेशच्या पंतप्रधान शेख हसिना वगळता सर्व सार्क राष्ट्रांचे प्रमुख या समारंभास उपस्थित राहिले. नरेंद्र मोदी यांनी पंतप्रधानपदाची सूत्रे स्वीकारतानांच त्यांच्या सरकारच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशाच जणु त्यांनी जाहिर केली होती. पाकिस्तानचे पंतप्रधान नवाझ शरिफ यांनी मोदींचे निमंत्रण स्वीकारून ते भारतात आले व मोदींच्या शपथग्रहणाच्या कार्यक्रमास उपस्थित राहिले. त्यातुन भारत — पाकिस्तान सहकार्याचे आणि सामंजस्याचे पर्व यापुढे सुरू होईल अशी एक आशा निर्माण झाली होती. परंतू हे एक मृगजळ ठरले. जुनेच प्रश्न व जुनीच मने घेऊन भारत—पाकिस्तान एकमेकांशी भांडू लागले. पूर्वीप्रमाणे चर्चेची गुन्हाळे सुध्दा सुरू झाली. मात्र परस्पर सहकार्य आणि सामंजस्य वाढवण्यासाठी ठोस निर्णय व त्यानुसार कृती सुरू होण्याचे कोणतेही संकेत मिळाले नाही. याउलट भारत—पाक संबंध बिघडत जाऊन, दक्षिण आशिया उपखंडातील तणाव वाढण्याची चिन्हे निर्माण झाली. त्याचा प्रत्यय पुढे उरी, पुलवामा आणि बालाकोट घटनांवरून आला. म्हणून मोदी सरकारच्या प्रारंभीक काळातील भारत—पाक संबंधाचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

काश्मिर प्रश्न भारत—पाक संबंधातील कळीचा मुद्दा

भारत आणि पाकिस्तान या दोन देशांमध्ये काश्मिर प्रश्न हा सदैव कळीचा मुद्दा राहिलेला आहे. एकाच दिवशी आणि एकाच हिंदुस्थानाच्या विभाजणातून निर्माण झालेल्या या दोन्ही देशांचे संबंध सुरूवातीपासून आजपर्यंत कटुतेचेच राहिलेले असून त्यांचे एकमेव कारण म्हणजे काश्मिर प्रश्न हाच आहे. काश्मिर बाबत दोन्ही देशांच्या वेगवेगळया भुमिका आहेत, दोन्ही देश काश्मिरवर आपला हक्क सांगतात. पाकिस्तानने अवैधरित्या लष्करी कारवाई करून बळकावलेला काश्मिरचा भाग ज्याला भारत पाकव्याप्त काश्मिर असे म्हणतो. पाकिस्तानने त्यावरील आपला ताबा सोडून तो भारताच्या स्वाधिन करावा अशी भारताची मागणी आहे. याउलट भारताच्या ताब्यात असलेल्या काश्मिरला स्वातंत्र मिळाले पाहिजे आणि त्याचे विलिनीकरण पाकिस्तानात झाले पाहिजे अशी पाकिस्तानची मागणी आहे. त्यासाठी पाकिस्तान सदैव आंतरराष्ट्रीय मंचावर काश्मिर प्रश्न उपस्थित करून संयुक्त राष्ट्राने काश्मिर प्रश्नात हस्तक्षेप करावा अशी मागणी करत असतो. काश्मिर प्रश्नाबाबत भारताची अतिशय स्पष्ट आणि सरळ भुमिका आहे. काश्मिरचे भारतामध्ये कायदेशिर विलिनीकरण झालेले असल्यामुळे तो भारताचा अविभाज्य भाग असुन काश्मिरबाबत भारत आणि पाकिस्तानमध्ये जो वाद आहे तो व्दिपक्षीय चर्चेच्या माध्यमातून सोडवला जावा अशी भारताची भुमिका राहिलेली आहे. काश्मिर प्रश्नाबाबत भारतास तिस—या पक्षाची मध्यस्थी मान्य नाही. काश्मिर प्रश्नी दोन्ही देशांच्या परस्परविरोधी भूमिकांमुळे भारत—पाकिस्तान यांच्यामधील प्रत्यक्ष 'नियंत्रण रेषेवर सदैव तणावाचे वातावरण असते. याबरोबरच जम्मू—काश्मिर खो—यात आणि भारतातील मुंबई, दिल्ली, पुणे,हैद्राबाद, बंगलोर यासारख्या अन्य महत्वाच्या शहरामध्ये होत अरलेल्या दहशतवादी कारवायांसाठी दहशतवादी संघटनांना पाकिस्तान गुप्तचर संघटना 'आयएसआय'ची मदत व प्रोत्साहन असल्याचे भारताचे म्हणणे आहे. त्यासंबंधीचे पुरावे भारत नेहमीच सादर करत आलेला आहे. मुंबईवरील २६/११ च्या भीषण हल्ल्याचा मुख्य सूत्रधार 'झकी—उर्र—रेहमान—लखवी' आणि हाफिज सईद यांच्याविरूध्द भारताने अनेक पुरावे पाकिस्तानला सादर करूनही पाकिस्तान त्यांच्यावर कोणतीच कठोर कारवाई झाली नाही. याउलट भारत हा पाकिस्तानच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करत असल्याचा आरोप पाकिस्तानकडून भारतावर केला जातो. पाकिस्तानातील बलुचिस्तान आणि फाटा प्रदेशातील बंडखोरांना भारत मदत करत असल्याचा आरोप पाकिस्तानकडून भारतावर केला जातो. यासर्व पार्श्वभूमीवर भारत—पाकिस्तान

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

संबंध हे आविश्वासाचे आणि वैमणस्याचे असल्यामुळे वेगवेगळया क्षेत्रात सहकार्य वाढवण्या संबंधी भारत–पाकिस्तान यांच्यामध्ये धरसोडीची भूमिका दिसून येते.

भारतामध्ये २०१४ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीमध्ये सत्तांतर होउन नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भाजप सरकार सत्तेवर आल्यावर मोदी सरकारने शेजारी राष्टांसोबतचे संबंध सुधारण्याच्या परराष्ट्र धोरणाचा पुरस्कार केला. पाकसोबतचे संबंध सुधारण्यास मोदी सरकारने प्राधान्य दिले होते. परंतु त्यास फारसे यश आले नाही.

उफा करार राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार चर्चेची वाताहत

रशियातील ब्रिक्स परिषदेच्या निमित्तने मोदी आणि पाकिस्तानाचे पंतप्रधान नवाझ षरीफ यांच्यातील भेटीत दोन्ही नेत्यांनी दहशतवादाबाबत चर्चा करण्यासाठी राष्ट्रिय सुरक्षा सल्लागारांची दिल्लीत बैठक घेण्याचे कबुल केले होते. वास्तविक शरीफ आणि मोदी यांच्यात रशियातच यावर चर्चा होऊन पहिली अनधिकृत बैठक झालीही होती. पाकिस्तानात २०१६ मध्ये होणाऱ्या दक्षिण आशियाई नेत्यांच्या सार्क परिषदेला उपस्थित राहण्याचे शरीफ यांचे आमंत्रणही मोदींनी स्वीकारले होते.[१] दोन्ही देशांमधील विश्वास निर्मितीची ही प्रक्रिया फार टिकली नाही कारण भारत व पाकिस्तानच्या सुरक्षा सल्लागारांमध्ये २३ ऑगस्ट २०१५ रोजी होणारी चर्चा अखेरच्या दोन दिवसात अनपेक्षीतपणे कोलमडली. पाकिस्तानने ऐनवेळी 'यू टर्न' घेऊन चर्चेपासून पळ काढला हा पळ चर्चेपासुन कमी पण उफा करारापासून अधिक होता.[२] उफा करारामध्ये काश्मिराचा मुद्दा नसल्यामुळे पाकिस्तानने 'एनएसए' स्तरावरील चर्चा रद्द केली. पाकिस्तानचे सुरक्षा सल्लागार सरताज अजीज यांनी जाणीवपूर्वक भारत–पाक राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार स्तरावरील चर्चा रद्द होण्यासाठी पाकिस्तानात असा संदेश प्रसारित केला की, काश्मिर प्रश्नावर 'बॅकडोअर' चॅनेल मधुन चर्चा केली जाणार आहे. खरेतर हे जाहीर करण्याची गरज नव्हती. मात्र, ही चर्चा होऊ नये असे ज्यांना वाटत होते त्यांना खुश करण्यासाठी अजीज यांनी ही बाब जाहीर केली होती. २३ ऑगस्ट २०१५ रोजी पाकिस्तानचे सुरक्षा सल्लागार सरताज अजीज व भारताचे सुरक्षा सल्लागार अजित डोबाळ यांच्यात चर्चा होणार होती. पण अखेरच्या क्षणी पाकिस्तानने ती रद्द केली. राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार पातळीवरील चर्चा रद्द करण्याच्या पाकिस्तानच्या निर्णयानंतर शरीफ यांनी प्रतिक्रिया देतांना सांगितले की, पाकिस्तानचे सुरक्षा सल्लागार काश्मिरी फुटीरवादी नेत्यांना भेटणार नाहीत याची हमी दयावी अशी भारताने अट घातली होती.[३] शरिफ पुढे असेही म्हणाले की, काश्मिरमधील फुटीरवादी नेते हे त्रयस्त नाहीत, याउलट काश्मिर प्रश्नात ते महत्वाचे पक्षकार आहेत. त्यांच्या मताशिवाय किंवा सल्ल्याशिवाय कुठलाही निर्णय घेणे चूकीचे असुन काश्मिर प्रश्नाशिवाय भारताशी कुठलीही चर्चा निरर्थक आहे. २००९ मध्ये इजिप्तमधील शर्म–अल–शेख येथे अलिप्त राष्ट्रांच्या पंधराव्या शिखर परिषदेच्या वेळी झालेल्या भेटीदरम्यान भारताचे तत्कालिन पंतप्रधान डॉ.मनमोहन सिंग आणि पाकिस्तानचे तत्कालिन पंतप्रधान युसूफ रझा गिलानी यांच्यात करार होउन जे संयुक्त निवेदन प्रसिध्द करण्यात आले होते, त्यात काश्मिरचा मुद्दा नव्हता. पुढे २०१५ मध्ये मोदी व शरिफ यांच्यामध्ये उफा येथील करारामध्येही काश्मिर मुद्दा नव्हता. पाकिस्तानकडून सुरक्षा सल्लागार पातळीवरील चर्चा रद्द करण्यामागचे खरे कारण मोदी यांची ठाम भुमिका आणि डोबाल यांच्या पडद्यामागच्या हालचाली हे होते. तसेच भारत–पाक यांच्यातील सिमला करार, लाहोर करार किंवा हवाना जाहिरनामा असो की, शर्म–अल–शेख मधील संयुक्त निवेदन व मुद्दे तेच आहेत, फक्त ते पाळण्याचा आग्रह धरला जात नव्हता. आता मोदी सरकारने तो ठामपणे आणि तितक्याच जोरकसपणे मांडण्यास सुरूवात केल्यामुळे पाकिस्तान भांबवुन गेला. त्यावेळी जर राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागारांची चर्चा झाली असती तर कदाचित मोदी ठरल्याप्रमाणे २०१६ मध्ये पाकिस्तानला गेले असते आणि वाजपेयीनंतर पाकिस्तानला जाणारे पहिले पंतप्रधान ठरले असते. त्यामुळे दोन्ही देशांतील संबंध सुधारले असते; पण तसे घडू शकले नाही.[४]

भारत–पाक बीएसएफ–रेंजर्स चर्चा

पाकिस्तान नेहमीच चर्चेने प्रश्न सोडविण्यापेक्षा प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष किंवा छुप्या युद्धाचा अवलंब करत आलेला आहे. त्यामुळे प्रश्न सुटण्याऐवजी ते आणखीणच चिघळत राहिले. पाकिस्तान 'प्रॉक्सी युध्द' आणि शस्त्रसंधीची स्वतः उल्लंघन करून आंतराष्ट्रीय मंचावर भारताविरूद्ध गरळ ओकत असतो. वारंवार होणाऱ्या शस्त्रसंधीच्या उल्लंघनामुळे, गोळीबारामुळे सीमाभागातील कित्येक नागरिक तसेच सैनिक मुत्यूमुखी पडतात. नियंत्रण रेषेवर शांतता रहावी,

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

दोन्ही बाजूने गोळीबार होऊ नये व शस्त्रसंधीचे उल्लंघन होऊ नये यासाठी पाकिस्तानने राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागारांची २३ ऑगस्ट २०१५ रोजी होणारी नियोजित चर्चा रद्द केल्यानंतर भारताच्या सीमा सुरक्षा दल (बीएसएफ) आणि पाकिस्तानी रेंजर्समध्ये म्हणजेच दोन्ही देशांच्या निमलष्करी दलांच्या प्रमुखांमध्ये वाघा—अटारी सीमेवर ९ सप्टेंबर २०१५ पासुन तीन दिवशीय बैठक झाली. बीएसएफ'चे महासंचालक देवेंद्रकुमार पाठक व पाकिस्तानी रेंजर्सचे प्रमुख मेजर जनरल अमर फारुखी बुर्की यांनी आपापल्या देशांचे प्रतिनिधित्व केले. जम्मु—काश्मिर मध्ये झालेल्या शंभरहून अधिक शस्त्रसंधी भंगाच्या घटना, जम्मू—काश्मिरमधील आणि कच्छच्या रणात होणारी घुसखोरी आणि अंमली पदार्थाची तस्करी हे मुद्दे चर्चेच्या अग्रस्थांनी होते. भारताला सर्व शेजारील देशांसोबत मैत्रीपुर्ण संबंध हवे असल्यामुळे भारताकडून पाकिस्तानच्या दिशेने पहिली गोळी झाडली जाणार नाही, असे भारताचे केंद्रीय गृहमंत्री राजनाथसिंग यांनी पाकिस्तानी रेंजर्सच्या शिस्टमंडळाबरोबर झालेल्या बैठकित ठामपणे सांगितले. भारताला पाकिस्तानसोबत मैत्रीपूर्ण संबंध हवे असुन हे केवळ औपचारिकता म्हणून केलेले वक्तव्य नसल्याचेही राजनाथसिंग यांनी पाकिस्तानी रेंजर्स शिष्टमंडळाशी बोलतांना सांगितले. तसेच पाकिस्तानमधुन भारतात कोणत्याही प्रकारची घुसखोरी होणार नाही, याची खात्री पाकने दिली पाहिजे, असेही राजनाथसिंह यांनी या शिष्टमंडळाला सांगितले. त्यावेळी पाकिस्तानातून भारतीय सीमेत घुसखोरी होणार नाही याची काळजी घेतली जाईल, असे अश्वासन बुर्की यांनी दिले होते.[५] भारतीय सीमा सुरक्षा दल आणि पाकिस्तान रेंजर्सने शस्त्रसंधी उल्लंघन आणि गोळीबार थांबवुन सीमेवर शांतता स्थापन करण्याचे ठरविले. एखाद्या पक्षाने आंतरराष्ट्रीय सीमेवर संशयास्पद हालचाल केल्यास दुस—याशी तात्काळ संपर्क साधण्याचे ठरले. यासाठी मोबाईल फोन, फॅक्स आणि ई—मेलचा वापर केला जाईल. तसेच एकमेकांना इशारा देण्यासाठी एखाद्या विशिष्ट रंगाचा वापर करून हवेत गोळीबार केला जाईल मात्र त्याचा रंग काय असेल हे ठरले नव्हते. दोन्ही देशांच्या सीमा क्षेत्रात आंतराष्ट्रीय कॉल्सना परवानगी देण्यात आली नव्हती. अशा स्थितीत ठरलेल्या गोष्टी दुसऱ्या पक्षाला सांगाव्या लागतील; यासंबंधीची व्यवस्था पंधरा दिवसात लागू होईल अशी अपेक्षा व्यक्त करून दोन्ही पक्षांतर्फे चर्चेच्या दस्तऐवजावर बीएसएफ'चे महासंचालक डी.के पाठक व पाकिस्तान रेंजर्स'चे प्रमुख मेजर जनरल उमर फारूखी बर्की यांनी सह्या केल्या होत्या. तीन दिवस चाललेल्या या द्विपक्षीय चर्चेनंतर लगेच एक—दोन दिवसांच्या अंतराने 'नॅशनल सिक्युरिटी चॅलेंजेस अॅड स्ट्रॅटेजी' या विषयावर आयोजित परिसंवादातील वाय.एन.सिंग स्मृती व्याख्यानात बोलताना भारताचे गृहमंत्री राजनाथ सिंग म्हणाले होते की, 'शेजारी देशांशी आम्हाला चांगले संबंध हवे असुन आम्ही शांततेचा भंग करणार नाही, पण जर कुणी आमच्या दिशेने पहिली गोळी झाडली तर प्रत्युतरादाखल किती गोळया झाडल्या जातील ते मात्र विचारू नका! छेंडेंगे नही, पर छोडेंगे भी नही!' असा इशाराच त्यांनी पाकिस्तानला दिला होता. भारताच्या या बदलत्या परराष्ट्र धोरणाचे आकलन होण्यासाठी हे एक उत्तम नमुनादाखल उदाहरण होते. भारताचे पूर्वीचे परराष्ट्रधोरण हे बहुतांशी आदर्शवादी स्वरूपाचेच होते. कारण पाकिस्तान कारवाया करत असायचा, तरीही भारत चर्चेसाठी नेहमी हात पुढे करायचा. पाकिस्तान त्यास प्रतिसाद न देता भारतास अस्थिर बनवण्याचे उद्योग मात्र चालूच ठेवत असे. आजही पाकिस्तानच्या पूर्वीच्या भूमिकेत फारसा बदल झालेला दिसत नाही. परंतु भारताने मात्र आपल्या आदर्शवादी धोरणास वास्तववादाची जोड देण्याचे धोरण अवलंबले आहे. म्हणून भारताचे गृहमंत्री पाकिस्तानला जशास तसे उत्तर देण्याची भाषा बोलतांना दिसत आहे. तरीही पाकिस्तान आपले 'छुपे युध्द' थांबवत नसल्यामुळे भारत—पाक सीमेवर नेहमीच गोळीबार चालू असतो. त्यामुळे भारताच्या सीमावर्ती भागातील नागरिकांना आपल्या शेतांमध्ये काम करणे देखिल कठिण होउन बसलेले आहे. सीमेवरील शस्त्रसंधीचे होणारे उल्लंघन आणि सतत होणारा गोळीबार यामुळे भारत—पाक यांच्यामध्ये बीएसएफ—रेंजर्स पातळीवर चर्चा होऊन देखिल सीमेवरील तणाव कमी झाला नाही, याला पाकिस्तानचे दुटप्पी धोरण कारणीभूत आहे. कारण पाकिस्तानकडून कधी द्विपक्षीय चर्चा अचानक रद्द केली जाते, तर कधी चर्चा केली तर उभय देशांनी मान्य केलेल्या तत्वांचे पालन केले जात नाही. पाकिस्तानकडून सीमाभागात घुसखोरी, अंमली पदार्थांच्या तस्करीला मदत, दहशतवाद्यांना पाठबळ देणे, गोळीबार व शस्त्रसंधीचे उल्लंघन सुरूच राहिल्यामुळे भारत—पाक सीमेवरील तणाव पुढे वाढतच गेला. तो कमी करण्यासाठी पुन्हा एकदा भारत—पाकिस्तान यांच्यामध्ये 'फ्लॅग मिटींग' चे आयोजन करण्यात आले होते.

T.S.S's Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

भारत–पाक ब्रिगेडीअर कमांडर स्तरावरील चर्चा : फ्लॅग मिटींग

भारत आणि पाकिस्तान सीमेवरील तणाव कमी करण्यासाठी पुंछ जिल्ह्यातील 'चक्क दा बाग' येथे फ्लॅग मिटींग झाली. दि.२१ सप्टेंबर २०१५ रोजी झालेल्या या 'फ्लॅग मिटींग'मध्ये बिग्रेड–कमांडर पातळीवरील अधिकारी उपस्थित होते.[८] २० दिवस प्रचंड प्रमाणात शस्त्रसंधीचे उल्लंघन होऊन दोन्हीबाजूने गोळीबार आणि ग्रेनेड बॉम्ब तसेच ॲटोमॅटीक शस्त्रास्त्रांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करून सीमेवर प्रचंड प्रमाणात तणाव निर्माण झाल्यावर होणारी ही पहिलीच फ्लॅग मिटींग होती. यापूर्वी नियंत्रण रेषेवर पाकिस्तानी सैन्याकडुन ४५ दिवस प्रचंड गोळीबार केल्यानंतर, तणाव वाढल्यावर अशाप्रकारची फ्लॅग मिटींग २०१४ मध्ये ४ सप्टेंबर २०१४ मध्ये झाली होती. एक वर्षाच्या कालावधीनंतर पाकिस्तानी सैन्याने नियंत्रण रेषेवर शस्त्रसंधीचे उल्लंघन करून गोळीबार वाढवल्यामुळे सीमाभागातील अनेक सामान्य नागरिक हल्ल्यास बळी पडू लागले होते. तसेच मालमत्तेचे देखिल मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होऊ लागल्यामुळे नियंत्रण रेषेवर भारत व पाकिस्तान या दोन्ही बाजुने गोळीबार वाढल्यामुळे सीमेवरील तणाव अधिक वाढला होता. तो कमी करण्यासाठीच दि.२१ सप्टेंबर २०१५ रोजी बिग्रेडिअर–कमांडर स्तरावरील लष्करी अधिकाऱ्यांमध्ये जम्मु–काश्मिर भागातील 'पुंछ' सेक्टरमधील 'चक्का दा बाग' येथे झालेल्या 'फ्लॅग मिटींग' मध्ये परस्परसंबंध सुधारण्याचे अश्वासन उभय बाजूने देण्यात आल होते. तरीही फार काही आशादायी चित्र यामुळे निर्माण झाले नाही व पुढे उरी, पठाणकोट व पुलवामा याठिकाणी पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवादी संघटनांनी हल्ले केले. त्यास प्रत्यूत्तरादाखल भारताने पाकिस्तानच्या बालाकोट येथे 'सर्जिकल स्ट्राइक' करून तेथिल दहशतवादी तळांचा बिमोड केला. २०१९ मध्ये मोदी सरकार दुसऱ्यांदा बहुमताने सत्तेवर आल्यावर अमित शहा यांची गृहमंत्रीपदी निवड झाली. त्यानंतर थोड्याच दिवसात ऑगस्ट २०१९ मध्ये जम्मु–काश्मिर राज्याला विशेष दर्जा देणारे संविधानातील ३७० वे कलम रद्दबादल करण्याचा प्रस्ताव संसदेत बहुमताने पारित करून घेतला. तसेच जम्मु–काश्मिर राज्याचे विभाजन करून जम्मु–काश्मिर व लडाख असे दोन केंद्रशासित प्रदेश निर्माण करण्यासंबंधीचा प्रस्ताव देखिल संसदेत बहुमताने पारित करून घेतला. त्यामुळे पाकिस्तानचा तीळपापड झाला व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर हा प्रश्न उठवण्याचा प्रयत्न केला.

निष्कर्ष

भारत व पाकिस्तान या दोन देशांमध्ये काश्मिर प्रश्न हा नेहमीच कळीचा मुद्दा राहिलेला असुन पाकिस्तानकडून सातत्याने भारतात केली जाणारी दहशतवादी कृत्ये व कारवायांमुळे दोन्ही देशांमधील शांतता चर्चा नेहमी विफल ठरल्या. परिणामी दोन्ही देशांमध्ये परस्पर विश्वासाचे वातावरण निर्माण होऊ शकले नाही. काश्मिर प्रश्नावर संयुक्त राष्ट्राच्या मध्यस्थीने तोडगा काढण्याचा पाकिस्तानचा प्रयत्न राहिलेला आहे. मात्र याबाबतीत तिसऱ्या पक्षाची मध्यस्थी भारतास मंजुर नसल्याने काश्मिर प्रश्न निकाली निघू शकला नाही. त्यामुळे भारत–पाक संबंधात काश्मिर प्रश्न हा कळीचा मुद्दा राहिलेला आहे. मात्र, मोदी सरकारचे परराष्ट्र धोरण हे वास्तववाद आणि व्यवहारवाद यांची सांगड घालणारे असल्यामुळे भारताने हा प्रश्न आपल्या पद्धतीने सोडविण्यासाठी पाऊले उचलली. त्यासाठी संविधानातील ३७० वे कलम रद्दबादल करण्याचा प्रस्ताव संसदेत बहुमताने पारित करून घेऊन, जम्मु–काश्मिर राज्याचा विशेष दर्जा काढुन घेऊन त्याचे दोन केंद्रशासित प्रदेशात विभाजन केले. यामुळे वर्तमान काळात भारत–पाक संबंध एका नव्या वळणावर येऊन ठेपले असुन त्यात भारत वरचढ असल्याचे दिसते.

संदर्भ :

१. सकाळ, दि. १२ ऑगस्ट २०१५
२. महाराष्ट्र टाइम्स, दि. ३० ऑगस्ट २०१५
३. लोकसत्ता, दि. २६ ऑगस्ट २०१५
४. उपरोक्त, क्र.२
५. सकाळ, दि. १२ सप्टेंबर २०१५
६. दिव्यमराठी, दि. १४ सप्टेंबर २०१५
७. लोकसत्ता, दि. १४ सप्टेंबर २०१५
८. दिव्यमराठी, दि. २२ सप्टेंबर २०१५
९. इंडियन एक्सप्रेस, दि. २२ सप्टेंबर २०१५

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College, Sakri, Tal. Sakri, Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist.Dhule

RNI MAHMAR

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue, Volume- IV

Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level

July 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Purandhar Dhanapal Nare
Principal,
Night College of Arts and Commerce,
Ichalkaranji

Co-Editor:
Dr. Madhav. R. Mundkar

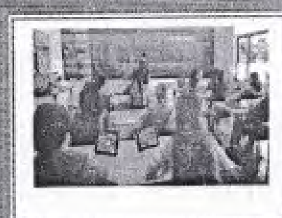

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, July 2021, Special Issue, Volume-IV
"Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level"

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

July 2021

Special Issue, Volume-IV

On

CHALLENGES OF HIGHER EDUCATION IN INDIA TO COMPETE WITH GLOBAL LEVEL

Chief Editor
Dr. NanasahebSuryawanshi
Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor
Dr. Purandhar Dhanapal Nare
Principal
Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Co-Editor
Dr. Madhav. R. Mundkar
Assistant Professor, Head Dept. of Hindi
Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Editorial Board
Prof. M. R. Dandekar
Prof. Dr. S. L. Randive
Prof. Dr. G. B. Khandekar
Prof. Dr. D. B. Birnale
Prof. Dr. R. V. Sapkal
Prof. Dr. S. V. Chaple
Prof. S. R. Patankar

Published by-Dr. Purandhar Dhanapal Nare, Principal, Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, July 2021, Special Issue, Volume-IV
"Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level"

अमेरिकेच्या 46 व्या राष्ट्राध्यक्ष पदाच्या निवडणुकीतील सत्तानाट्य

डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक – राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री जि.धुळे – ४२४३०४
ई-मेल – sharadpolsci@gmail.com

सारांश

अमेरिकेत 2020 मध्ये झालेली राष्ट्राध्यक्ष पदासाठीची निवडणूक फारच नाट्यमय ठरली. या निवडणुकीत डेमॉक्रेटिक पक्षाची उमेदवार जो बायडेन यांना आघाडी मिळत असल्याचे दिसताच तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष व रिपाब्लिकन पक्षाचे उमेदवार असलेले डोनाल्ड ट्रम्प यांनी निवडणूक मतमोजणीत घोळ झाल्याचा आरोप करून जो बायडेन यांनी आपला विजय चोराला असल्याचा कांगावा केला. त्यामुळे चवताळलेल्या ट्रम्प समर्थकांनी अमेरिकन संसदेत घुसून गोंधळ घातला. या प्रकरणामुळे जगभरात अमेरिकेच्या लोकशाहीविषयी चर्चा सुरु होऊन अमेरिकेची नाचक्की झाल्याचे दिसले. या सर्व घडामोडीनंतर अमेरिकेत सरळमार्गाने सत्तांतर होईल असे वाटत नव्हते. पण डोनाल्ड ट्रम्प यांनी नियमानुसार सत्तेचे हस्तातरण करण्याचे जाहीर केले. मात्र ते जो बायडेन यांच्या शपथविधीच्या सोहळयाला हजर राहिले नाही. अत्यंत कडेकोट बंदोबस्तात जो बायडेन यांनी 20 जानेवारी 2021 अमेरिकेचे 46 वे राष्ट्राध्यक्ष म्हणून शपथ घेतली. याचे सविस्तर विवेचन या शोधनिबंधात केलेले आहे.

प्रस्तावना

संपूर्ण जगाचे लक्ष लागून असलेल्या अमेरिकेच्या 2020 च्या राष्ट्राध्यक्ष पदाच्या निवडणुकीत अभूतपूर्व असा गोंधळ आणि हिंसाचार घडून आला. त्यास चिथावणी देण्याचे काम तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी केल्याचे अनेकांचे मत असून त्यात तथ्यदेखील आहे. कारण निवडणूक मतमोजणीच्या वेळी पिछाडीवर पडल्यानंतर त्यांनी मतमोजणी प्रक्रियेवर आक्षेप घेत त्यास सबंधित राज्याच्या गव्हर्नरवर दबाव आणण्याचा प्रयत्न करून न्यायालयात देखील धाव घेतली होती. मात्र दोन्ही ठिकाणी त्यांची निराशा झाल्यावर त्यांनी आपल्या समर्थकांमार्फत अमेरिकन असंसदेत गोंधळ घालून जो बायडेन यांच्या विजयावर शिक्कामोर्तब करण्याच्या प्रक्रियेत अडथळा आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे अमेरिकन अध्यक्षीय निवडणूकीत अनेक नाट्यमय घटना घडल्या व अशा वातावरणातच जो बायडेन यांनी सत्ताग्रहण केली. याप्रकारे अमेरिकेत जे सत्तानाट्य घडले त्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

अमेरिका राष्ट्राध्यक्ष निवडणूक

अमेरिकेच्या 46 व्या राष्ट्राध्यक्ष पदासाठी परंपरेनुसार 4 नोव्हेंबर 2020 रोजी निवडणूक पार पडली. अटीतटीच्या या निवडणुकीचा निकाल मतदानानंतर दुसऱ्या दिवशीही स्पष्ट होऊ शकला नाही. कारण वाढलेल्या टपाली मतांची मोजणी दुसऱ्या दिवशीही सुरूच होती. यादरम्यान डेमॉक्रेटिक पक्षाची उमेदवार जो बायडेन यांना आघाडी मिळाल्यावर डोनाल्ड ट्रम्प यांनी मतमोजणी थांबवण्याची मागणी करुन तिढा निर्माण केला. त्यांच्या मते टपाली मतांची मोजणी हा देशातील मोठा घोटाळा असून, मी आधीच जिंकलो असल्याने मतमोजणी बंद करण्याची मागणी त्यांनी केली होती. जॉर्जिया, मिशिगन आणि पेनसिल्वेनिया या राज्यात टपाली मतांच्या मोजणीवर आक्षेप घेऊन ट्रम्प समर्थकांनी न्यायालयात धाव घेतली व विस्कॉन्सिन'मध्ये फेरमतमोजणीची मागणी केली होती. कारण विस्कॉन्सिन'मध्ये ट्रम्प आणि बाईडन यांच्यातील मतांमध्ये फक्त एका टक्क्यापेक्षा कमी फरक असल्याने त्यांनी ही मागणी लावून धरली होती. याप्रकारे टपाली मतांच्या मोजणीला विलंब झाल्याने निवडणूक निकाल लांबणीवर पडला होता. अशाप्रकारे अमेरिकेच्या अध्यक्षपदाची निवडणूक जिंकण्यासाठी आवश्यक असणारी 270 प्रतिनिधी मते सुरुवातीला कोणालाच मिळाली नसली तरी ट्रम्प यांच्या तुलनेत बायडेन यांच्या विजयाची शक्यता अधिक निर्माण झाली होती.[1]

डेमोक्रॅटिक पक्षाचे अध्यक्षपदाचे उमेदवार जो बायडेन यांची मतमोजणीतील आघाडी कायम राहिल्यामुळे पराभवाच्या छायेत आलेल्या डोनाल्ड ट्रम्प यांनी मतमोजणीत गैरप्रकार झाल्याच्या आरोपावर ठाम राहत टपाली मतदानाच्या मोजणीस विरोध केला. तसेच काही मते मतदानाची वेळ संपून गेल्यानंतरही मतपेटीत पडल्याचा आरोप त्यांनी केला. दरम्यान पेन्सिल्वेनियात उशिरा झालेल्या मतदानाची मोजणी करू नये, अशी विनंती करणारी ट्रम्प यांची याचिका अमेरिकन सर्वोच्च न्यायालयाने फेटाळली आणि निवडणुकीनंतर सतत चार दिवस मतमोजणी सुरू राहिली. त्यात बायडेन यांचे मताधिक्य सातत्याने वाढत गेल्याने उत्कंठा कायम राहिली. या निवडणुकीत

T.S.S's Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

किमान दहा कोटी टपाली मतदान 3 नोव्हेंबर आधीच झालेले असल्यामुळे टपाली मतदानाची लिफाफे उघडून मते नोंदविण्यात बराच वेळ गेल्याने निवडणूक निकाल जाहीर होण्यास विलंब झाला होता. मात्र विजय याची पूर्ण खात्री असल्यामुळे बायडेन यांनी देशाला उद्देशून भाषण केले व अध्यक्षपदाची सूत्रे हाती घेताच पहिल्या दिवशीच कोरोना प्रतिबंधक कृती आराखडा मांडणार असल्याचे जाहीर केले होते. त्यावर ट्रम्प यांनी पुन्हा एकदा आपणही विजयाचा दावा करू शकतो असे म्हणत बायडेन यांचा विजयाचा दावा खोटा असल्याची टीका केली आणि या निवडणुकीत न्यायालयीन प्रक्रिया सुरू असल्याचे सांगत अनिश्चितेत भर टाकली होती. निवडणूक सर्वेच्या अंदाजानुसार 'एडिसन रिसर्च'ने 253 विरुद्ध 214 तर 'एपी न्यूज'ने 264 विरुद्ध 214 असे बलाबल राहील, असावा असा अंदाज वर्तवला होता. 'एपी न्यूज'ने ट्रम्प यांना 7,05,54,537 मते, तर बायडेन यांना 7,48,11,378 मते मिळाली असल्याचा अंदाज वर्तवला होता. तसेच बायडेन यांना 50.6 टक्के, तर ट्रम्प यांना 47.7 टक्के मते मिळाली असल्याचा अंदाज व्यक्त केला होता.[2]

जागतिक महासत्ता असणाऱ्या अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्ष पदाच्या शर्यतीत अखेरीस डेमॉक्रॅटिक पक्षाचे उमेदवार जो बायडेन यांची सरशी होऊन अखेरच्या टप्प्यात राजकीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानल्या जाणाऱ्या पेनसिल्वेनिया राज्यात बहुमत मिळाले. तसेच जॉर्जिया, ॲरिझोना आणि नेवाडा या राज्यातही बायडेन यांना आघाडी मिळाल्याने आवश्यक 270 इलेक्टोरल मताचा टप्पा गाठणे त्यांना शक्य झाले. तत्पूर्वी राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या भाषणात त्यांनी विजयाचा निर्धार व्यक्त केला होता. तरीदेखील डोनाल्ड ट्रम्प हे माघार घ्यायला तयार नसल्यामुळे या निकालांना कायदेशीर आव्हान देण्यासाठी त्यांच्या रिपब्लिकन पक्षाने जोरदार तयारी केली होती.[3] पण अखेर जोसेफ रॉबिनेट बायडेन जूनियर (जो बायडेन) यांनी डोनाल्ड ट्रम्प यांचा पराभव केला. बायडेन यांना 306 मते मिळाली तर डोनाल्ड ट्रम्प यांना 232 मते मिळाली. डोनाल्ड ट्रम्प यांनी 2016 साली जिंकलेल्या काही महत्त्वाच्या राज्यात देखील बायडेन यांना विजय मिळाला होता. यात प्रामुख्याने पेन्सिल्वानिया, मिशिगन व विस्कॉन्सिन यांचा समावेश होतो.[4] अमेरिकेच्या अध्यक्षीय निवडणुकीत जो बाईडन विजयी झाले असताना देखील डोनाल्ड ट्रम्प यांनी मात्र आपल्या विरोधात कट कारस्थान रचण्यात आल्याचा आरोप सुरूच ठेवला होता. जो बाईडन हे गैर मार्गाने निवडून आले असल्याची तक्रार त्यांनी निवडणूक अधिकाऱ्याकडे केली आणि न्यायालयाकडे देखील धाव घेतली. आपल्याच पक्षाच्या जॉर्जियातील निवडणूक अधिकाऱ्यावर दबाव आणून आवश्यक मतांची पूर्तता करण्याची धमकीवजा सूचना त्यांनी केली होती, परंतु तो अधिकारी बधला नाही. तरीही समर्थकांना सातत्याने चिथावणी देणारी भाषणे ट्रम्प करतच राहिले.[5]

अध्यक्षीय निवडणुकीत निवडून आलेल्या प्रतिनिधींची मते मोजून विजयी उमेदवारांच्या नावावर शिक्कामोर्तब करण्यासाठी अमेरिकेच्या संसदेत म्हणजेच कॅपिटॉल इमारतीमध्ये दि.7 जानेवारी 2021 रोजी संयुक्त अधिवेशन बोलावण्यात आले होते. 3 नोव्हेंबर रोजी झालेल्या अध्यक्षीय निवडणुकीत डेमोक्रॅटिक पक्षाचे उमेदवार जो बाईडन यांनी विद्यमान अध्यक्ष आणि रिपब्लिकन पक्षाचे उमेदवार डोनाल्ड ट्रम्प यांच्यावर 306 विरुद्ध 232 अशा फरकाने मिळविलेल्या विजयावर औपचारिक शिक्का मोर्तब चालू असतानाच शेकडो ट्रम्प समर्थक सुरक्षाव्यवस्था भेदून अमेरिकन संसदेत घुसले व त्यांनी जवळपास चार तास त्याठिकाणी धुडगूस घातला. या धक्कादायक प्रकारामुळे मतमोजणी प्रक्रियेत अडथळा येऊन संयुक्त अधिवेशनाचे अध्यक्ष माइक पेंस आणि इतर सदस्यांना सुरक्षित स्थळी हलवावे लागले.[6]

जो बाईडन यांच्या विजयावर संसद मोहोर उमटवणार हे दिसताच संसदेबाहेर जमलेले शेकडो ट्रम्प समर्थक कार्यकर्ते भिंतीवर खांबावर चढून आत घुसले व तेथे त्यांनी तोडफोड करत प्रचंड धुडगूस घातला. प्रतिनिधीगृहाच्या अध्यक्ष नॅन्सी पलोसी यांच्या कार्यालयाच्या काचा फोडून एक दंगेखोर व्यक्ती टेबलावर त्यांच्या आसनावर पाय टाकून बसला. यावेळी नॅशनल गार्ड्स व पोलिसांनी गोळीबार करून दंगेखोरांना हुसकावून लावेपर्यंत सुमारे चार तास हा हिंसाचार व गोंधळ सुरू होता. जगाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे निर्णय जिथे घेतले जातात त्या अमेरिकन संसदेत झालेला हा हिंसाचार अभूतपूर्व असला तरी अनपेक्षित नव्हता. कारण स्वतः ट्रम्प सोशल मीडियाच्या माध्यमातून आपल्या समर्थकांना अप्रत्यक्षपणे हिंसाचारासाठी चिथावणी देत होते. त्यामुळेच ट्विटर, फेसबुक आणि इंस्टाग्रामने त्यांची अकाउंट्स तात्पुरती बंद केली होती. अशाप्रकारे या हुल्लडबाजाकडून लोकशाहीचे वस्त्रहरण सुरू असताना सभागृहात मात्र तिची इब्रत राखण्यासाठी डेमोक्रॅटसच्या बरोबरीने रिपब्लिकन नेतेही पुढे सरसावले होते. अमेरिकेचे मावळते उपाध्यक्ष माईक पेंस यांच्यासह अनेक रिपब्लिकन सिनेटर्सनी "हिंसेने लोकशाही दडपता येत नाही" असे

PRINCIPAL
K.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

सांगत बाईडन यांच्या विजयावर शिक्कामोर्तब केले. जनतेने दिलेला कौल मान्य न करता ट्रम्प यांनी अखेरपर्यंत आडमुठेपणा कायम ठेवला. त्यांनी देशाचे स्वार्थाचे राजकारण टाळले असते तर हे सत्तांतर रक्तलांछित झाले नसते आणि लोकशाहीवर हि त्याचे डाग उडाले नसते.[7] यावेळी झालेल्या हिंसाचारात एका महिलेसह चार जणांचा मृत्यू झाला. महिला गोळीबारात ठार झाली तर इतर तिघे नैसर्गिक कारणाने मृत्यूसुखी पडल्याची नोंद झाली. या घटनेचे अमेरिकेत आणि जगभरात तीव्र प्रतिसाद उमटले. देशाच्या लोकशाहीवरील हा हल्ला लज्जास्पद असून बाईडन यांच्या विजयाच्या वैधतेवर शिक्कामोर्तब करण्याची आमची जबाबदारी पार पाडण्यात असे हल्ले अडथळे आणू शकत नाहीत अशी संतप्त प्रतिक्रिया प्रतिनिधीगृहाच्या अध्यक्ष नॅन्सी पलोसी यांनी व्यक्त केली. नवनिर्वाचित उपाध्यक्ष कमला हॅरीस यांनीही या हल्ल्याचा निषेध करत ट्रम्प यांना लोकशाही मूल्ये पाळण्याचा सल्ला दिला. अमेरिकेचे माजी अध्यक्ष बराक, ओबामा जॉर्ज बुश, बिल क्लिंटन, जिमी कॉर्टर यांनीही या हल्ल्याचा निषेध केला.[8]

या घटनेनंतर डोनाल्ड ट्रम्प यांनी ट्विटरवरून आपल्या समर्थकांना शांततेचे आवाहन केले. त्यात ते म्हणाले की, "मला तुमचे दुःख समजू शकते. या निवडणुकीत आपला विजय चोरला गेला आहे. आपला प्रचंड विजय झाला आहे आणि प्रत्येकालाच विशेषतः विरोधकांनाही ते माहित आहे. पण आता तुम्ही घरी जा. आपल्याला शांतता हवी आहे." तसेच निवडणुकीचा निकाल अमान्य असला तरी 20 जानेवारीला सत्तेचे सुरळीत हस्तांतरण होईल असे ट्रम्प यांनी जाहीर करतानाच, अमेरिकेच्या अध्यक्षीय इतिहासातील एक महान पर्व संपुष्टात आले असल्याचे म्हटले. मात्र अमेरिकेला पुन्हा महान बनविण्यासाठी लढा पुढे सुरूच राहील असेही ट्रम्प त्यांनी सांगितले.[9] याप्रकारे हिंसाचार भडकावून व त्याआड आणीबाणी लागू करून राष्ट्राध्यक्षपदी राहण्याचा ट्रम्प यांचा शेवटचा डावही निष्फळ ठरला आणि हिंसाचारानंतर काही तासातच अमेरिकन काँग्रेसने बायलेन यांच्या विजयावर शिक्कामोर्तब केले. इलिनॉय प्रांताचे गव्हर्नर जे प्रिटजकर यांनी ट्रम्प यांच्यावर राष्ट्रद्रोहाचा आरोप करून त्याआधारे त्यांना बडतर्फ करण्याची मागणी केली होती. याला वर्मोंटचे गव्हर्नर फिल् स्कॉट यांनीही पाठिंबा दिला होता. तर अँटीट्रस्ट सब कमिटीचे चेअरमन डेव्हिड सिसिनिन यांनी उपराष्ट्राध्यक्ष माइक पेंस यांना पत्र पाठवून ट्रम्प यांना घटनेच्या 25 व्या घटनादुरुस्ती आधारे बडतर्फ करण्याची मागणी केली होती. राष्ट्राध्यक्ष हे आपली जबाबदारी सांभाळण्यास असमर्थ आहेत, असे जर उपराष्ट्राध्यक्ष आणि मंत्रीमंडळाला वाटले तर राष्ट्राध्यक्षांना बडतर्फ करण्याची तरतूद अमेरिकेत आहे.[10]

राष्ट्राध्यक्षपदाच्या निवडणुकीत आपण पराभव मान्य करणार नाही असे डोनाल्ड ट्रम्प यांनी आधीच जाहीर केले होते. पराभूत झाल्यानंतरही त्यांनी प्रभाव मान्य न करता आपण सत्ता सोडणार नसल्याची घोषणा केली. तसेच प्रतिस्पर्धी उमेदवार जो बाईडन हे भ्रष्ट मार्गांने विजयी झाल्याचा दावा त्यांनी वारंवार करत कोर्टात धाव घेतली होती. त्यांनी राज्याच्या गव्हर्नरवर देखील दबाव आणण्याचा प्रयत्न केला. मात्र अमेरिकन न्यायालय आणि राज्याचे गव्हर्नर यांनी ट्रम्प यांचे म्हणणे फेटाळून लावले. याप्रकारे सर्व बाजूंनी पराभव दिसू लागल्यानंतरही ते बाईडन यांच्याकडे राष्ट्राध्यक्षपदाची सूत्रे सहजासहजी जाऊ नयेत यासाठी गोंधळ घालत राहिले आणि आपल्या समर्थकांना भडकावत राहिले. ट्रम्प समर्थक कॅपिटॉल इमारतीत घुसल्यावर ट्रम्प यांनी 'आय लव यू' अशा चिथावणीखोर शब्दात त्यांचे समर्थन केले होते. त्यामुळे हा गोंधळ बहुदा पूर्वनियोजित होता असेच अनेकांना वाटते.[11]

कॅपिटल इमारतीला हिंसाचाराचा इतिहास

अमेरिकन संसदेच्या कॅपिटल इमारतीस 220 हून अधिक वर्षाचा इतिहास आहे. मात्र कॅपिटलमध्ये हिंसाचार होण्याची ही पहिलीच घटना नव्हती. 1814 मध्ये ही इमारत खुली झाल्यानंतर केवळ 14 वर्षानंतर 1812 च्या युद्धातील ब्रिटिश फौजांनी ही इमारत जाळण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांनी आधी इमारत लुटली आणि त्यानंतर तिच्या दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील भागांना आग लावली होती. यात संसदेचे ग्रंथालय जळून खाक झाले होते. पण त्याचवेळी अचानक वादळी पाऊस आल्याने ही इमारत संपूर्ण उद्ध्वस्त होण्यापासून वाचली तरीही तिच्यावरील अत्याचाराच्या खुणा कायम राहिल्या. यानंतर अनेकदा या इमारतीवर बॉम्बहल्ले व बरेचदा गोळीबार झाला. एकदा येथे एका संसद सदस्याने दुसऱ्याची हत्या करण्याचा प्रयत्न केला होता. सर्वात जास्त प्रसिद्ध पावलेली घटना 1950 मध्ये घडली होती. पोर्तो रिकीच्या चार नागरिकांनी 'फ्रीडम फॉर प्यूर्तो रिको' अशा घोषणा देत त्या देशाचा ध्वज कॅपिटल इमारतीवर फडकवुन येथील प्रेक्षक लॉबीमधून गोळीबाराच्या सुमारे 30 फैरी झाडल्या होत्या. 1915 मध्ये एका जर्मन व्यक्तीने सिनेटच्या स्वागतकक्षात डायनामाइटच्या 5 कांड्या पेरल्या होत्या. मात्र कोणीही हजर नसताना मध्यरात्रीच्या सुमारास त्यांचा स्पोर्ट झाला होता. अमेरिकेच्या लाओस'वरील बॉम्ब हल्ल्याच्या निषेधार्थ 1971 मध्ये

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

'वेदर अंडरग्राउंड'ने येथे स्फोटके उडवून दिली होती. ग्रेनाडा वरील आक्रमणाचा निषेध करण्यासाठी कम्युनिस्ट चळवळीने 19 मे 1983 मध्ये सिनेटवर बॉम्ब हल्ला केला होता. मात्र यात कोणीही जखमी झाले नव्हते तरी लाखो डॉलरचे नुकसान झाले होते.[12]

अमेरिकेतील सत्तांतर

अमेरिकेचे नवनिर्वाचित राष्ट्राध्यक्ष जो बायडेन यांनी 20 जानेवारी 2021 अमेरिकेचे 46 वे राष्ट्राध्यक्ष म्हणून शपथ घेतली. तर भारतीय वंशाच्या कमला हॅरिस यांनी उपराष्ट्राध्यक्ष म्हणून शपथ घेतली. अमेरिकेचे सरन्यायाधीश जॉन रॉबर्ट्स यांनी 12 वाजता (स्थानिक वेळेनुसार) कॅपिटलच्या वेस्ट फ्रण्टवर बायडेन यांना राष्ट्राध्यक्ष पदाची शपथ दिली. 78 वर्षीय बायडेन हे अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्ष पदाची शपथ घेणारे सर्वात वयस्कर व्यक्ती ठरले. अमेरिकेच्या उपाध्यक्षपदावर विराजमान होणाऱ्या कमला हॅरिस या पहिल्या महिला, तसेच आफ्रिकन आणि आशियाई वंशाच्या पहिल्या व्यक्ती ठरल्या आहेत.

समारोप

जगाला लोकशाहीचे मार्गदर्शन करणाऱ्या अमेरिकेत अध्यक्षीय निवडणुकीत झालेल्या अभूतपूर्व अशा गोंधळामुळे अमेरिकेच्या प्रतिष्ठेला धक्का पोहचला. ही घटना केवळ अमेरीकेपुरतीच सीमित न राहता याचे परिणाम अनेक विकसनशील लोकशाही देशात दिसून येण्याची दाट शक्यता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे हे संकट सार्वत्रिक होण्याची भीती देखील निर्माण झाली आहे. म्हणून अशा घटना भविष्यात घडू नये यासाठी खबरदारी व पुढाकार घेण्याची जबाबदारी अमेरिकेचीच अधिक असल्याचे म्हणणे चूक ठरणार नाही.

संदर्भसूची

1. लोकसत्ता, दि.6 नोव्हेंबर 2020, पृ.1,2
2. लोकसत्ता, दि.8 नोव्हेंबर 2020, पृ.1,2
3. सकाळ, दि.8 नोव्हेंबर 2020, पृ.1
4. अमेरिकेच्या कॅपिटल इमारतीवरील हल्ला : महासत्तेचे वस्त्रहरण, बुलेटिन ऑफ युनिक अकॅडमी, जानेवारी 2019, पृ.27
5. सकाळ, दि.8 जानेवारी 2021, पृ.4
6. सकाळ, दि.8 जानेवारी 2021, पृ.9
7. दिव्य मराठी, दि.8 जानेवारी 2021, पृ.4
8. लोकसत्ता, दि.8 जानेवारी 2021, पृ.1
9. सकाळ, दि.8 जानेवारी 2021, पृ.1,9
10. दिव्य मराठी, दि.8 जानेवारी 2021, पृ.1
11. लोकमत, दि.8 जानेवारी 2021, पृ.2
12. लोकसत्ता, दि.8 जानेवारी 2021, पृ.5

I.S.S's Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
I.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

Special Issue, July To Sept. 2021

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Referred Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

आर.सी.पटेल कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय
शिरपूर, जिला धुलियाँ

Editor
Dr.Anita Jadhav

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

July To Sept. 2021
Special Issue

आर.सी.पटेल कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय शिरपूर, जिला धुलियाँ

संपादक

प्रा.डॉ.अनिता जाधव

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & Late Dr. B. S. Desale Science College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

18

श्रीमती इंदिरा गांधी : जागतिक दर्जाचे भारतीय महिला राजकीयनेतृत्व

शरद बाबुराव सोनवणे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै.डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि.धुळे

****

प्रस्तावना

भारताच्या राजकीय इतिहासावर इंदिरागांधींच्या कार्यकर्तृत्वाचा अमिट असा ठसा उमटलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात १९३० च्या आंदोलनाच्या वेळी त्यांनी स्वातंर्त्यसैनिकांना मदत करण्यासाठी बालकांची आपली एक 'वानर सेना' बनवली होती. याप्रकारे देशासाठी कार्य करण्याची शिकवण आणि संस्कार त्यांना बालपणापासूनच मिळाला होता. स्वातंर्त्य प्राप्तीनंतर भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला. त्यांची संपूर्ण राजकीय कारकीर्द अतिशय प्रभावशाली राहिली आणि आजही त्यांचे नाव घेतल्याशिवाय भारतीय राजकारण पुढे सरकत नाही. अशा या कणखर व खंबीरलोह महिला पंतप्रधानाच्याएकुणच राजकीय कार्यकर्तुत्वाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात केला आहे.

इंदिरा गांधी यांचा जीवन परिचय

इंदिरा गांधी यांचा जन्म १९ नोव्हेंबर १९१७ रोजी प्रयागराज (अलाहाबाद) येथे झाला. त्यांचे शिक्षण प्रथम अलाहाबाद, युरोप व पुण्यात झाले.पुढे १९३४ मध्येइंदिरा गांधी यांनी गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर यांनी स्थापन केलेल्या विश्वभारतीत प्रवेश घेतला होता.परंतु काही काळानंतर तेथील शिक्षण सोडून त्यांना आपल्या आजारी आईसोबत युरोपला परत जावे लागले.पुढे १९३८ मध्ये त्याभारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या सदस्य

T.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts & ... College Sakri, Tal. Sakri
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

बनल्या.पुढे १९४७ मध्ये भारताचे पहिले पंतप्रधान बनलेल्या जवाहरलाल नेहरूंचे घर आपल्या खांद्यावर घेण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर आल्यावर त्या अलाहाबाद येथील आनंद भवनहून दिल्लीस गेल्या.तिथे त्या प्रथम तीन मुर्ती भवन व नंतर सफदरजंग रोडवरील निवासस्थानी भारताच्या सर्वात शक्तिशाली पंतप्रधान म्हणून आपल्या मुलांसह राहिल्या व देशाला ऐतिहासिक शासन १ दिले.

इंदिरा गांधी पंतप्रधान होण्यापूर्वी लालबहादूर शास्त्री यांच्या मंत्रिमंडळात माहिती व प्रसारण मंत्री राहिल्या होत्या. ११ जानेवारी १९६६ रोजी ताश्कंद येथे शास्त्रींच्या निधनानंतर इंदिरा गांधींची १९ जानेवारी १९६६ रोजी काँग्रेसच्या संसदीय पक्षाच्या नेतेपदी निवड झाली.२४ जानेवारी १९६६ रोजी त्या भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान झाल्या आणि गोल्डा मेयर वमार्गारेट थॅचर प्रमाणेच जगातील महान महिलांच्या रांगेत समाविष्ट झाल्या.

काँग्रेस पक्षामधील फुट आणि इंदिरा पर्वाचा आरंभ

१९६६ मध्ये श्रीमती इंदिरा गांधींनी पंतप्रधानपदाची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर त्यांना स्वपक्षातील प्रभावी नेत्यांकडून आव्हान मिळाले. पक्ष संघटनेच्या या प्रभावी नेत्यांच्या गटाला 'सिंडीकेट' असे म्हटले जाई. वस्तूत: इंदिरा गांधींना पंतप्रधान बनविण्यात सिंडीकेटचा सिंहाचा वाटा होता. पण इंदिरा गांधी पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्या तरी त्या आपल्या सल्ल्यानेच काम करतील अशी त्यांची मनोभावना होती. पंडित नेहरूंच्या निधनानंतर काँग्रेस पक्षाचे अध्यक्ष कामराज म्हणाले होते की, नेहरूंच्या निधनामुळे निर्माण झालेली पोकळी कोणीही भरून काढू शकणार नाही. त्यामुळे सामुहिक नेतृत्वाच्या, सामुहिक जबाबदारीच्या व सामुहिक दृष्टीकोनाच्या तत्वावर पक्षाला काम करावे लागेल. या विधानामुळे पक्षाध्यक्ष व पंतप्रधान यांच्यात सत्तासंघर्ष निर्माण होण्याचा धोका निर्माण झाला. अर्थात, त्यावेळी कामराज यांचे मत असे होते की, पंतप्रधानांची सत्ता केवळ पक्षाच्या मध्यवर्ती नेत्यांबरोबरच नव्हे, तर राज्यांच्या मुख्यमंत्र्याबरोबर वाटून घेतली पाहिजे. मुख्यमंत्र्यांनी मुलभूत धोरणांना आपली संमती दिली पहिजे, असे ते म्हणाले होते. कामराज यांच्या सूचनेनुसार सत्तेचे असे विघटन मान्य केले असते तर पंतप्रधान कमकुवत असून त्यांना राज्याचा गाडा चालवणे अशक्य आहे, असे चित्र उभे राहिले असते,असे इंदिरा गांधींचे मत होते. प्रभावी सरकारसाठी पंतप्रधानांचे हात बळकट असणे आवश्यक आहे, असेही त्यांचे मत होते. अशाप्रकारे नव्या पंतप्रधानापुढे दुहेरी आव्हान उभे राहिले होते. पाहिले म्हणजे मंत्रिमंडळाचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचे आणि दुसरे म्हणजे सुसंवादी धोरणांचा एक गट तयार करून विश्वासार्ह राजकीय भूमिका घेण्याचे. २ १९६७ च्या निवडणूकीनंतर मोरारजी देसाईंनी पुन्हा एकदा पंतप्रधान पदावर आपली दावेदारी सांगितली. परंतू एका तडजोडीनुसार त्यांना अर्थमंत्री व उपपंतप्रधान पद देण्यात आले होते.३ तरीही १९६९ मध्ये काँग्रेस पक्षात उभी फुट पडली आणिपंतप्रधान इंदिरा गांधींना सरकार वाचवण्यासाठी द्रमुक व डाव्या पक्षांची मदत घ्यावी लागली.

१९७१ ची लोकसभा निवडणूक: इंदिरा काँग्रेस वर्चस्वाची प्रस्थापना

१ ते १० मार्च १९७१ दरम्यान झालेल्या पाचव्या लोकसभा निवडणूकीत इंदिरा गांधींचा दोन तृतीयांशपेक्षा अधिक बहुमत मिळविणाऱ्या पक्षाच्या निर्विवाद नेत्या म्हणून उदय झाला. त्या सत्तेवर आल्या (१९६६ साली) त्यावेळी संसदेतील विरोधीपक्षाकडून त्यांचा 'गुंगी गुडिया' असा हेटाळणीपूर्वक उल्लेख केला जायचा,पण त्या भारताच्या 'महाराणी' ठरल्या. पक्ष विभाजनानंतरच्या २२१ जागांशी तुलना करता, या निवडणूकीत काँग्रेसला ३५२ जागा मिळाल्यातर मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष (माकप)ला २५, भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (भाकप)ला २३, द्रमुक'ला २३, जनसंघाला २२, संघटन काँग्रेसला १६, स्वतंत्र पक्षाला ८ आणि संयुक्त समाजवादी पक्षाला व प्रजा समाजवादी पक्षाला अनुक्रमे २ व ३ जागा मिळाल्या. इंदिरा गांधींना विरोध करणारा संघटन काँग्रेसपक्ष जवळजवळ संपुष्टातच आला आणि त्यांच्यातील संधीसाधू पुढाऱ्यांनी लगेच इंदिरा काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला.४ या निवडणूकीत इंदिरा गांधींना प्रचंड यश मिळाल्यामुळे सत्ताधारी काँग्रेस

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

(आर) चे नाव बदलले व 'गाय—वासरू' हे पक्षचिन्ह लाभलेल्या या पक्षाला काँग्रेस (आय) म्हटले जाऊ लागले. आय म्हणजे 'इंदिरा',नंतर तो आय देखिल काढुन टाकण्यात आला. कारण निवडणूकीतील प्रचंड यशामुळे इंदिरा काँग्रेस हीच खरी काँग्रेस बनली होती. त्यामुळे तिला आता कोणत्याही विशेषणाची गरज उरली नव्हती.

१९७१ च्या लोकसभा निवडणूकीनंतर पश्चिम पाकिस्तान व पूर्व पाकिस्तान दरम्यान उदभवलेल्या गंभीर राजकीय व लष्करी पेचप्रसंगामुळे बांग्लादेशातून भारतात आलेल्या लाखो निर्वासितांच्या समस्येच्या पार्श्वभूमीवर ३ डिसेंबर ते १६ डिसेंबर १९७१ या कालावधीत झालेल्या भारत—पाकिस्तान युध्दात भारताने विजय मिळवला व पूर्व पाकिस्तान स्वतंत्र होऊन 'बांग्लादेश' हे नवे राष्ट्र आस्तित्वात आल्यामुळे इंदिरा गांधींच्या लोकप्रियतेत अधिक भर पडली. तसेच मार्च १९७२ मध्ये राज्यांच्या विधानसभा निवडणूकीत काँग्रेसने १६ पैकी १४ राज्यांमध्ये मोठा विजय संपादन केला. याप्रकारे 'गरिबी हटाव'ची घोषणा आणि पाकिस्तानी सैन्याने ढाक्यात केलेल्या आत्मसमर्पनामुळे इंदिरा गांधींची लोकप्रियता शिगेला पोहचली होती.

इंदिरा गांधींच्या संदर्भात राज्यशास्त्रज्ञ रजनी कोठारी यांनी म्हटले आहे की, इंदिरा गांधी ह्या एक अशा पंतप्रधान होत्या की, ज्यांची बोटे केवळ राजकारणाच्या नाडीवर नसायची तर त्यांच्याकडे भारतास एक महान शक्ती बनविण्याची दृष्टी देखिल होती.५ याप्रकारे इंदिरा गांधींनी स्वत:चे वर्चस्व अबधित राहिल असे राजकारणाचे मॉडेल निर्माण केले. ज्यामध्ये विरोधी पक्षाच्या संमतीला संधी नव्हती. तसेच काँग्रेस संघटनेपेक्षा मते मिळवून देणाऱ्या करिष्माई नेत्याच्या व्यक्तीमत्वास खूप अधिकचे महत्व होते.६

इंदिरा गांधींची आणीबाणीची घोषणा : १९७७ च्या लोकसभा निवडणूकीत काँग्रेसचा पराभव

२६ जुन १९७५ रोजी सकाळी ६ वाजता केंद्रीय मंत्रिमंडळाची एक बैठक बोलविण्यात आली व मंत्र्यांना सांगण्यात आले की, मध्यरात्रीपासून देशात आणीबाणी लागू करण्यात आली आहे. आणीबाणी विषयी देशाला सूचित करण्यापूर्वी मंत्रिमंडळाची औपचारिक संमती घेऊन संपूर्ण देशाला आणीबाणीची बातमी देण्यासाठी इंदिरा गांधी 'ऑल इंडिया रेडिओ'च्या दिशेने रवाना झाल्या. त्यांनी आकाशवाणीवरून जाहीर केले की, राष्ट्रपतींनी आणीबाणीची घोषणा केली आहे. परंतु यामुळे घाबरण्याचे काही कारण नाही. लवकरच परिस्थिती सर्वसामान्य होईल आणि आणीबाणी देखिल हटवली जाईल, असा आशावाद त्यांनी व्यक्त केला. ७ पुढे १८ जानेवारी १९७७ रोजी इंदिरा गांधींनी आणीबाणी उठवून लोकसभा निवडणूका घेण्याची घोषणा केली व त्यानंतर १० फेब्रुवारी रोजी निवडणूकीची अधिसूचना जारी केली. त्यानुसार १० ते २० मार्च १९७७ या कालावधीत सहाव्या लोकसभेसाठी निवडणूका झाल्या. २० मार्च १९७७ रोजी निकाल जाहीर होऊन उत्तर भारतात काँग्रेसचा दारून पराभव झाला. तर दक्षिण भारताच्या चारही राज्यांत काँग्रेस मोठ्या फरकाने विजयी झाल्याचे चित्र होते. पण गुजरात, महाराष्ट्र या पश्चिमेकडच्या राज्यांप्रमाणेच ओरिसा, पश्चिम बंगाल या पूर्वेकडच्या प्रांतातही काँग्रेसची पिछेहाट झाली. काँग्रेसचे मोठमोठे पुढारी निवडणूकीत पराभूत झाले. खुद्द रायबरेलीतून इंदिरा गांधी व अमेठीतून संजय गांधी यांना धक्कादायक पराभवाला सामोरे जावे लागले. इंदिरा गांधींच्या मंत्रिमंडळातील अनेक मंत्र्यांनाही पराभव सहन करावा लागला. ४९ पैकी ३४ मंत्री पराभूत झाले, हा पराभव एवढा मोठा होता.८ रायबरेली सारख्या सुरक्षित मतदारसंघात इंदिरा गांधींचा पराभव त्यांचे जुने राजकीय विरोधक असणारे राजनारायण यांच्याकडून झाला होता. शेजारच्या अमेठी मतरसंघात संजय गांधी यांना एका सामान्य विद्यार्थी नेत्याने पराभूत केले.

सातव्या (१९८०) लोकसभेची सार्वत्रिक निवडणूक : इंदिरा गांधीचे सत्तेतील पुर्नरागमन

आणीबाणी विरोधातील जनतेच्या संतापाचा लाभ मिळून १९७७ च्या निवडणूकीत केंद्रात प्रथमत: विराजमान झालेले बिगरकाँग्रेसी जनता पक्षाचे सरकार अंतर्गत गटबाजीमुळे व सत्तास्पर्धेमुळे आपला कार्यकाल पूर्ण करू शकले नाही. या पार्श्वभूमीवर ३ जानेवारी ते ६ जानेवारी १९८० या कालावधीत सातव्या लोकसभेसाठी मुदतपूर्व निवडणूक झाली. या

T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

निवडणूकीचे निकाल ८ जानेवारी १९८० रोजी जाहिर होऊन त्यात इंदिरा काँग्रेसला घवघवीत यश मिळाले व १४ जानेवारी १९८० रोजी इंदिरा गांधी पुन्हा पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्या.

इंदिरा गांधींचे तीन वर्षातच सत्तेत पुर्नरागमन झाले. १९८० च्या निवडणूकीत त्यांच्या पक्षाला ३५३ जागा मिळाल्या होत्या, ही संख्या १९७१च्या गरिबी हटावच्या निवडणूकीत मिळालेल्या जागापेक्षा एकने जास्त होती. काँग्रेस (आय) ने दक्षिण भारतात चांगली कामगिरी केली आणि उत्तर भारतात जनता पक्षामधील फुटीचा फायदा इंदिरा काँग्रेसला झाला. उतरप्रदेश सारख्या मोठ्या राज्यात काँग्रेसला ३६ टक्के मते व ६० टक्के जागा मिळाल्या. जनता पक्षाच्या एका गटाला २२.६ टक्के मते व दुसऱ्या गटाला २९ टक्के मते मिळाली. दोन्ही जनता पक्ष मिळून ३२ जागा जिंकल्या तर काँग्रेस ५० जागावर विजयी झाली.१०

१९८० च्या लोकसभा निवडणूकीतील यशामुळे इंदिरा गांधींचे सत्तेत पुर्नरागमन होताच, त्यांचा इंदिरा काँग्रेस हा पक्ष अधिकृत काँग्रेस पक्ष ठरला. यामुळे १९७८ साली इंदिरा गांधींची काँग्रेस पक्षातून हकालपट्टी करूनत्यांना नविन पक्ष (काँग्रेस (आय) स्थापन करायला लावणाऱ्या नेत्यांना मानहानी स्विकारून इंदिरा काँग्रेसमध्ये सामिल होणे भाग पडले. इंदिरा गांधींच्या विरोधात असणारा काँग्रेस (अर्स) हा पक्ष विघटीत झाला आणि यशवंतराव चव्हाण, ब्रम्हानंद रेड्डी, सिध्दार्थ शंकर रे, हितेंद्र देसाई यांच्यासारखे नेते एकेक करून इंदिरा काँग्रेसमध्ये परतले. पुढे पक्षात त्यांचे महत्व मर्यादित ठेवले गेले,त्यामुळे एकाच वेळीया नेत्यांचा राजकीय प्रभाव कमी करणे व काँग्रेस (अर्स) हा पक्ष निष्प्रभ करणे अशा दोन्ही गोष्टी साधल्या गेल्या. याप्रकारे जुन्या काँग्रेसच्या राजकारणावर इंदिरा गांधी यांनी मात करून पुन्हा एकदा सर्व सूत्रे स्वत:च्या हाती घेतली व विरोधी पक्षांनाही पुरते नामोहरम केले.११

इंदिरा पर्वाची समाप्ति परंतु प्रभाव कायम

'ऑपरेशन ब्लू स्टार' मोहीमेचा परिणाम म्हणून इंदिरा गांधींची हत्या होऊन भारतीय राजकारणातील इंदिरा पर्व संपले. तरीही भारताच्या इतिहासावरील त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा कायम राहिला. आजही अनेक संदर्भात त्यांचा प्रभाव दिसून येतो व ना त्यांच्या वडिलांपेक्षा कमी नाही. नेहरू १६ वर्षे ९ महिने पंतप्रधानपदी राहिले,तर इंदिरा गांधींनी देखिल आपले दोन कार्यकाळ मिळून वडीलांएवढा कार्यकाळ पूर्ण केला. तसेच पंडित नेहरूंप्रमाणेच इंदिरा गांधींनीही 'धर्मनिरपेक्षता' या मुल्यांला केंद्रस्थानी ठेवले होते. त्यामुळेत्यांच्या प्रशासनातही धर्मनिरपेक्षता हा स्थायीभाव होता. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या मुशीतून त्यांचे व्यक्तीमत्व घडलेले असल्यामुळे धार्मिक शक्तीविरूध्द त्या आयुष्यभर लढल्या. डॉ. झाकीर हुसेन यांची राष्ट्रपतीपदी निवड व्हावी, यासाठी त्या आग्रही होत्या. ऑक्टोबर १९८४ मध्ये त्यांच्या शीख सुरक्षा रक्षकांना त्यांच्या संरक्षणसेवेतून दूर केले जात असतांना केवळ ते शीख आहेत म्हणून अशी कृती करावीहे त्यांना पटले नाही. भारत हा धर्मनिरपेक्ष देश आहे हे दाखविण्यासाठी त्यांनी हा हुकूम रद्द करावयास लावला वत्याकरिता त्यांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले.१२

समारोप :

इंदिरा गांधी यांना जन्मापासूनच देशभक्ती, देशप्रेम व त्यागाचे बाळकडू मिळाले होते. महात्मा गांधी, मोतीलाल नेहरू, जवाहरलाल नेहरू आदी महान नेत्यांच्या प्रभावाने त्यांच्यात्यांच्या व्यक्तिमत्वाची जडणघडण झालेली होती. पुढे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जवाहरलाल नेहरू व लालबहादूर शास्त्री यांच्यानंतर भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान होण्याची संधी त्यांना मिळाली. आपल्या कार्यकाळात त्यांनी स्वत:ची पात्रता तर सिद्ध केलीच पण जागतिक स्तरावर देखील आपल्या नेतृत्वाचा दबदबा निर्माण केला. त्यामुळे त्यांचे व्यक्तित्व आणि जीवनकार्य हे भारतातीलच नव्हे तर संपूर्ण जगातील महिलांसाठी सदैव प्रेरणादायी स्वरूपाचे आहे.

संदर्भसूची:

१. कन्हैयालाल नन्दन, 'आनन्द भवन : स्वराज भवन', जवाहरलाल नेहरु स्मारक निधी, नई दिल्ली, २००४,पृ.३४,३५

२. धर पी.एन., 'इंदिरा गांधी आणीबाणी व

T.S.S's. Smt. V.U.Patil Arts & Late Dr.B.S. Desale Science College Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule
PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule

भारतीय लोकशाही', अनुवाद— अशोक जैन, रोहन प्रकाशन, पुणे, २००६, पृ.७१, ७२

३. गुहा रामचंद्र, (अनु. सुशांत झा),'भारत नेहरु के बाद', २०१२, पृ.६३

४. गोडबोले माधव (अनु. सुजाता गोडबोले), 'भारताच्या संसदीय लोकशाहीची अग्निपरीक्षा', राजहंस प्रकाशन प्रा.लि., पुणे, २०१२, पृ.७३

५. कोठारी रजनी (हिंदी प्रस्तुती और संपादन— अभय कुमार दुबे),'भारत में राजनीति: कल और आज', वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली, २००५, पृ. १६६

६. किता, पृ.२३२

७. गुहा रामचंद्र, (अनु. सुशांत झा),'भारत नेहरु के बाद', पृ.१३३

८. कुलकर्णी सुहास व चंपानेरकर मिलिंद, 'असा घडला भारत: १९४७—२०१२', रोहन प्रकाशन, पुणे, २०१३, पृ.४३९

९. गुहा रामचंद्र, (अनु. सुशांत झा),'भारत नेहरु के बाद', पृ.१७३

१०. कुलकर्णी सुहास व चंपानेरकर मिलिंद, 'असा घडला भारत: १९४७—२०१२', पृ.४६२

११. चंद्र बिपन, मुखर्जी मृदुला व मुखर्जी आदित्य, (अनु. पारधी, फडके, जीशी,नातु, क्षीरसागर), 'इंडिया आफ्टर इंडिपेंडन्स', के'सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २००६,पृ.३९२

□□□

PRINCIPAL
I.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist.Dhule